

HORIZONTY KOGNITIVNĚ- -KULTURNÍ LINGVISTIKY III

**Tělo a tělesnost v jazykových
a kulturních konceptualizacích**

Irena Vaňková (ed.)

Tělo a široce chápáná lidská tělesnost je tematickým centrem třetí společné knihy z řady *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky* (2017, 2018). Po předchozích dvou svazcích, věnovaných stereotypům, konceptuálním schémátům a metaforám, se tak dostává ke slovu další z velkých témat kognitivně-kulturní lingvistiky.

Pod drobnohledem se ocitají části těla či aspekty tělesného prožívání světa se zřetelem k jejich jazykově-kulturní konceptualizaci, hlavně v češtině, ale i v polštině, ruštině či kulturně vzdálené japonštině. Pozornost je věnována i znakům pro části těla v českém znakovém jazyce. Čtenář je přizván k debatě o jazykovém obrazu smyslů, o (tělesné) konceptualizaci lidského nitra, o sexualitě či o tom, jak se v jazyce a textech – folklorních, uměleckých, politických – reflektuje kulturní význam určitých částí těla či orgánů. Čím jsou nám oči, uši, srdce, tvář? Čím další tělesné části: od hlavy (resp. vlasů a chlupů) až po nohy? A čím jsou lidem ty orgány, které mají jen muži, či jen ženy? Čím jsou člověku křídla, jež sám nemá? A jak s lidským tělem (kterým se vyznačují i humanoidní roboti) souvisí duše – nebo v mnohém souvztažené japonské kokoro? Co pro člověka – tělesného, vidoucího, jdoucího po cestě – znamená (vedle očí a nohou) prostor a horizont viditelného? A co o tom všem říkají – či co by mohly říkat – slovníky?

Monografie je prvním publikačním počinem autorů pod hlavičkou společnosti Antropolingva (srov. <<http://www.antropolingva.eu/>>). Je potěšující, že jsou mezi nimi i dva její zahraniční čestní členové: Jerzy Bartmiński a Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, čelní představitelé lublinské kognitivní etnolingvistiky, která český proud kognitivně-kulturního zkoumání jazyka dlouhodobě inspiruje.

FILOZOFICKÁ FAKULTA
Univerzita Karlova

HORIZONTY KOGNITIVNĚ- -KULTURNÍ LINGVISTIKY III

**Tělo a tělesnost v jazykových
a kulturních konceptualizacích**

Irena Vaňková (ed.)

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. III., Tělo a tělesnost v jazykových a kulturních konceptualizacích / Irena Vaňková (ed.). – Vydání první. – Praha : Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2020. – 1 online zdroj

Anglické resumé

Obsahuje bibliografické odkazy a rejstřík

ISBN 978-80-7671-007-8 (online ; pdf)

* 81:316.7 * 572.5/.7 * 796.011 * 81'23 * (048.8:082)

– jazyk a kultura

– lidské tělo

– tělesnost

– kognitivní lingvistika

– kolektivní monografie

81 – Lingvistika. Jazyky [11]

Kniha vznikla díky podpoře projektu Univerzity Karlovy PROGRES Q10 – *Jazyk v proměnách místa, času, kultury* a s pomocí Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

Recenzovaly

prof. PhDr. Alena Macurová, CSc.

doc. PhDr. Iva Nebeská, CSc.

Editor © Irena Vaňková, 2020

© Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2020

Všechna práva vyhrazena

ISBN 978-80-7671-007-8 (online : pdf)

Obsah

Tělo a tělesnost v jazykových a kulturních konceptualizacích (Namísto úvodu)	7
--	---

Poděkování	16
------------	----

Oči a uši: tělo a svět

Je důležitější zrak, anebo sluch? K sémantice polské slovní zásoby pro vidění a slyšení	19
Jerzy Bartmiński	

Tělo a duše/mysl/já

Na tváři lehký smích. Opozice ZJEVNOST-NEZJEVNOST, VNITŘEK-VNĚJŠEK a POVRCH-HLOUBKA v somatických konceptualizacích člověka	31
Irena Vaňková	

Tělesné aspekty japonského pojmu KOKORO ve světle dat systémových a textových. Od „somato-psychismu“ k „psychismu“ somatické povahy	67
Tereza Nakaya	

Robot jako skoro-člověk. Pojetí lidského u Karla Čapka na základě rozdílů mezi Roboty a lidmi	79
Hana Bednářová	

Tělo ve folkloru

Sexuální (ne)způsobilost v polské lidové poezii	93
Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska	

<i>Já měla kalhoty a on měl sukni, proto mi nastali časové smutní!</i> Ženský a mužský oděv jako symbol femininity a maskulinity v tradičním obrazu světa	115
Anna Christou	

Tělo a jeho části

- Znaky pro části lidského těla v českém znakovém jazyce 125
Lenka Okrouhlíková
- Somatické frazémy v českém a ruském politickém diskursu 141
Ekaterina Rycheva
- Vlasy, chlupy* a další *ne-vlasy* v současné češtině:
opozice MY versus TI DRUZÍ 155
Lucie Saicová Římalová
- Křídla, pera a peří jako zvláštní části (nejen) ptačího těla 163
Lucie Šťastná

Tělo ve slovníku

- Ztvárnění tělesnosti ve slovníku: hledání křehké rovnováhy 179
Michaela Lišková – Martin Šemelík
- Kolekce a narace jako součást heslového zpracování
somatického pojmu. Na příkladu pojmu NOHA/NOHY 189
Veronika Vodrážková

Horizont a horizonty

- „Horizont jako takový“: VIZUÁLNÍ ORIENTACE V PROSTORU jako
zdrojová oblast metafor a pojem ABSOLUTNÍ HORIZONT 209
u Václava Havla
Irena Vaňková
- O autorech 229
- Jmenný rejstřík 235
- Summary 239

Tělo a tělesnost v jazykových a kulturních konceptualizacích (Namísto úvodu)

J. A. Komenský: *Orbis pictus*, *Membra hominis externa*
„Vnější údy člověka“¹

Caput est supra,
infra pedes...
Hlava jest nahoře,
dole nohy...²

Tak začíná pojednání o lidském těle a jeho částech – „vnějších údech člověka“ – v Komenského díle *Orbis pictus*; a vedle textu v latině a v češtině je text v dalších jazycích. Řeklo by se: samozřejmost, již není třeba připomínat. Věci nejsamozřejmější mají ovšem mimikry, jsou jakoby neviditelné, zakryté, a když se nám odhalí jejich dosah a kontext, býváme mnohdy překva-

1 Obrázky z díla J. A. Komenského pocházejí z úložiště Wikimedia Commons (Comenius: *Orbis sensualium pictus*. Public Domain).

2 Komenský, J. A. (2001): *Orbis Pictus* (1658). Praha: Levné knihy KMa, s. 88 (Vnější údy člověka).

peni. Fakt o umístění hlavy a nohou implikuje například orientační schéma NAHOŘE– DOLE, které dává základ lidské tělesné zkušenosti a promítá se do kognitivity a jazyka. A také do kultury: do znakových systémů a hodnotových rámců, které jsou jí vlastní. Kdyby měla lidská bytost tvar koule a žila mimo gravitační pole (píší Lakoff a Johnson), co by pro ni znamenalo „nahore“? A konstatují, že odpověď by závisela nejen na fyziologii takové bytosti, ale také na její kultuře. I to, co chápeme jako přímou fyzickou zkušenost, se totiž odehrává na pozadí nesmírného množství kulturních presupozic (Lakoff–Johnson, s. 75). A například reflexe faktu, že hlava je kulatá a nohy že jsou dvě, vede k další řadě kulturně specifických implikací, které lze odečíst z jazyka, z jeho frazeologie a dalších údajů, ale i z textů různého typu.

Právě tělo a široce chápáná lidská (a příp. i jiná než lidská) tělesnost je tématem, které bylo zvoleno pro třetí společnou monografii z řady *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky*. Po předchozích svazcích, věnovaných stereotypům, konceptuálním schématům a metaforám,³ se tedy dostává ke slovu další z velkých témat kognitivně-kulturní lingvistiky, s těmi výše uvedenými příbuzné a úzce související. Zřetel k propojenosti jazyka a kultury – i jazyků a kultur – a zároveň přesvědčení, že svědectví o kulturních konceptualizacích podává především jazyk (spolu s texty, jež se jeho prostřednictvím realizují),⁴ byl ostatně patrný už v knihách přechozích.⁵ Vztahuje se k němu též aspekt srovnávací, ať už v implicitní, nebo explicitní rovině. Pod drobnohledem se ocitají části (či aspekty) obrazu těla se zřetelem k jejich konceptualizaci nejen v češtině (to nejčastěji), ale i v polštině, ruštině a již tradičně v kulturně vzdálené (ale ve sledovaných aspektech o to pozoruhodnější) japonštině; v neposlední řadě pak i v českém znakovém jazyce, realizujícím se nikoli v modu mluveném a psaném, ale vizuálně-

3 Srov. Vaňková, I. – Vodrážková, V. – Zbořilová, R. (eds.) (2017): *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy a Vaňková, I. – Šťastná, L. (eds.) (2018): *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky II. Metafory, stereotypy a kulturní rozrůzněnost jazyků jako obrazů světa*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

4 Jak lublinská kognitivní etnolingvistika, dále mnohokrát připomínaná (srov. i pozn. 6), tak kulturní lingvistika, pěstovaná dnes nejen ve slovanském a evropském okruhu, ale i na jiných kontinentech, vychází z premisy, že ve významových strukturách jazyka jsou fixovány – řečeno například s Farzadem Sharifianem – kulturní konceptualizace. Ty se mohou konkretizovat v nejrůznějších kulturních artefaktech, rituálech, malbách, respektive v narativech realizujících se v modalitně různých kódech. Ústřední postavení mezi nimi má ovšem přirozený jazyk, který je zkoumanému společenství vlastní. Ten je „kolektivní paměťovou bankou“ kulturních konceptualizací. Srovnej Sharifian, F. (2011): *Cultural Conceptualization and Language*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, s. 44.

5 Kromě těch již jmenovaných srovnej například, a to i ve vazbě na reflexi tělesnosti, Vaňková, I. – Wiendl, J. (eds.) (2012): *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

-motorickém. Pro okruh autorů, obměněný pouze částečně, je příznačné, že mnozí věnují pozornost – jako jedinečným zdrojům kulturních konceptualizací – literárním nebo folklorním textům; tentokrát přibyl i specifický diskurs politiků. Tradičně jsou mezi autory také lexikografové. Specifická reflexe tělesnosti se totiž promítá i do slovníkových hesel: těch vztažených k lexémům (zde – s ohledem na tělesnost – tabuovým), ale i hesel, která se zaměřují na pojmy: ve snaze najít vhodné metody pro tvorbu zvláštního somatického slovníku onomaziologického.

Předkládaná kniha je prvním publikačním vystoupením autorů pod společnou hlavičkou uskupení **Antropolingva**.⁶ Je potěšující, že jsou mezi nimi i dva čestní členové zahraniční. Jsou to Jerzy Bartmiński a Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, tedy představitelé kontextu pro českou kognitivně-kulturní lingvistiku zásadního: lublinské kognitivní etnolingvistiky.⁷ Kniha tak obohacují překlady dvou studií, které se sice věnují primárně polskému obrazu světa, ale přinášejí zároveň i kontrastivní pohled zaměřený na jazykový a kulturní obraz český.

J. A. Komenský: *Orbis pictus, Sensus externi et interni*
„Smyslové vnější a vnitřní“

6 Více webové stránky Antropolingva. Společnost pro kognitivně-kulturní lingvistiku, etnolingvistiku a antropolingvistiku. Dostupné z: <<http://www.antropolingva.eu/>>.

7 Srovnej Bartmiński, J. (2016): *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum.

Zásadní význam pro elementární ukotvení člověka do světa – i s ohledem na jeho kognitivitu a jazyk – má aktivita smyslů. Smysly (v naivním obrazu světa jich bývá vydělováno patero)⁸ nás propojují se vším, co tvoří naše okolí; užší i širší svět. Oproti hmatu, čichu a chuti, které bývají vnímány jako smysly úzce připoutané k tělesnosti, jsou zrak a sluch spojovány s intelektem či všeobecně s tím, co nás má schopnost od tělesnosti odpoutat a přivést k odstupu. (Vzpomeňme na četné reflexe této skutečnosti v kontextu kultury i filosofického a náboženského myšlení.)⁹

Zrak a sluch – reprezentované očima a ušima – bývají obecně označovány jako smysly kognitivní. První kapitola knihy je věnována právě jim. **Jerzy Bartmiński** se ve stati nazvané **Je důležitější zrak, anebo sluch? K sémantice polské slovní zásoby pro vidění a slyšení** zamýšlí nad skutečností, že se oči a uši, zrak a sluch i vidění a slyšení v běžném rozumění chápou jako rovnocenné – tedy jako části těla, smysly a činnosti téhož řádu; jako dva pro člověka základní zdroje informací o světě. Jazyková data tuto zkušenost do jisté míry potvrzují, ale přesnější analýza derivátů a frazémů odhaluje i pozoruhodné rozdíly. Autor se zaměřuje na odchylky mezi zrakem a sluchem co do kvality informací získávaných v procesu vidění a slyšení. Slovesa vidění spojují významy senzorické s mentálními (*widzieć/vidět* ‘přijímat zrakové vjemy’ → *widzieć/vidět* ‘rozumět’, ‘představovat si’, ‘hodnotit’), zatímco slovesa slyšení spojují smyslové významy s významem etickým (*sluchać / slyšet, posłuchac* ‘přijímat zvukové vjemy’ → *sluchać kogo / posłuchac* někoho ‘chovat se tak, jak si to někdo přeje’, ‘chovat se podle něčích rad, příkazů’). Tento význam ukotvují deriváty: *posłuszny/poslušný* ‘plnící něčí příkazy’, *posłuch* ‘poslouchání někoho’, ‘uznávání něčí autority’, *posłuszeństwo/poslušnost* ‘podléhání něčí vůli’, ‘vykonávání něčích příkazů’, ‘poslouchání někoho’; ‘disciplína’, ‘subordinace’; srovnej i *śluszny, ślusznie, ślusność / správný, správně, správnost*, tedy ‘soulad s pravdou a zásadami toho, co kdo říká či co si myslí’. Extenze procesu slyšení do této polohy má

8 Nemusí tomu tak být vždy – ve všech jazycích a kulturách, ve všech pojetích. Vedle medicínských a psychologických pohledů na podstatu a fungování lidské smyslové aktivity lze odkázat například na publikaci Orel, M. – Facová, V. et al. (2010): *Člověk, jeho smysly a svět*. Praha: Grada. Připomeňme i specifickou kategorizaci smyslů, jak ji v kontextu Steinerovy antroposofie provedl Soesman, A. (2010): *Dvanáct smyslů. Brány duše*. Praha: Fabula. Pozoruhodné propojení smyslů s celkem vnitřního i vnějšího lidského světa na základě japonské kategorizace nabízí Švarcová, Z. (1999): *Vesmír v nás. Inspirace a útěcha v japonském jazyce a literatuře*. Praha: Academia.

9 K reflexi smyslů ve fenomenologické filosofii srovnej například Arendtová, H. (2001): *Život ducha. I. díl – Myšlení*. Praha: Aurora; Barbaras, R. (2002): *Vnímání: esej o smyslově vnímatelném*. Praha: Filosofie; Merleau-Ponty, M. (2013): *Fenomenologie vnímání*. Praha: OIKOYMENH. Z hlediska českého jazykového obrazu světa je o smyslech komplexněji pojednáno zde: Vaňková, I. et al. (2005): Kapitoly o smyslech. In: *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, s. 107–194.

náboženský (biblický) základ, předpokládá pokorné přijetí slova (či i vnitřního „hlasu svědomí“ nebo „hlasu Boha“).

Blok dalších tří kapitol se věnuje problematice tělesnosti člověka ve vztahu k tomu, co jeho osobu tělesně (resp. materiálně) netvoří, co ho však – jak o tom svědčí běžné, ale třeba i umělecké či filosofické konceptualizace – podstatně zakládá, bez čeho by nebyl člověkem. Co to je: duše, mysl, psychika, emoce, empatie, soucit? A jak se to, co máme „uvnitř“, „v hloubi“, co je nezjevné, ukazuje „navenek“? V kapitole **Na tváři lehký smích. Opozice ZJEVNOST–NEZJEVNOST, VNITŘEK–VNĚŠEK a POVRCH–HLOUBKA v somatických konceptualizacích člověka** se takto (v perspektivě lingvofenomenologie) táže **Irena Vaňková**. Využívá přitom jazykového materiálu ze slovníků i literárních textů tematizujících člověka prostřednictvím těch částí jeho těla, které se stávají reprezentacemi „povrchu“, a proti tomu těch, které zastupují „vnitřek“, respektive „hloubku“. První člen opozice bývá reprezentován tváří (příp. i čelem či nosem), a také ústy a jazykem – tedy částmi těla chápanými jako nástroje komunikace. Ten druhý, „hloubka“ (resp. centrum a koncentrát lidské osobnosti či její sídlo), se spojuje s výrazy *srdce*, *hlava* a se zvláštními ne-somatismy, respektive „psychismy“ (viz dále) *duše*, *nitro*, *mysl*. Jiné povahy jsou somatismy reprezentující primárně reálné, materiální vnitřní orgány, jako *vnitřnosti*, *útroby*, *luno*, *ledví*, *žaludek* aj., které však sekundárně často nesou i sémantiku mimosomatickou. Stať se pak soustřeďuje na tvář jako část těla, jejíž primární funkcí je manifestace (‘vypadání’ v širokém smyslu slova) a díky mimice i ‘dávání najevo’, respektive komunikace.

S tím v mnohém souzní studie **Terezy Nakaya**, která pod názvem **Tělesné aspekty japonského pojmu kokoro ve světle dat systémových a textových. Od „somato-psychismu“ k „psychismu“ somatické povahy** představuje významný pojem japonské kultury, do češtiny jednoslovně nepřeložitelný. Lexém *kokoro* byl ve staré japonštině užíván zároveň jako somatismus (výraz označující srdce jako orgán) i „psychismus“ (výraz označující psychiku, mysl, duši apod.). Záhy se však začal užívat jen ve významu abstraktním. Odkazy na tělesnou stránku původně dvojí povahy *kokoro* a na představy o jeho umístění v těle jsou patrné přímo ve struktuře pojmu a lze je vysledovat ve všech typech jazykových dat. V jazykovém materiálu je též doloženo, že *kokoro* coby centrální pojem lexikálně-sémantické oblasti lidského vnitřního světa je odpradáвна stavěn do opozitního vztahu nejen k samotnému *TĚLU* (j. *KARADA*, *MI*), s nímž tvoří jednotu živoucí lidské bytosti, ale i k některým tělesným částem.

Studie **Hany Bednářové** s titulem **Robot jako skoro-člověk. Pojetí lidského u Karla Čapka na základě rozdílů mezi Roboty a lidmi** ukazuje zmiňované rozdíly zvláště v dramatu *R.U.R.*, v němž umělí lidé označení unikátním českým výrazem *robot* vystupují. Z charakteristik Ro-

botů užitých v jejich popisu či vyplývajících z promluv a jednání postav lze usuzovat na vlastnosti, které podle Čapka definují člověka. Jsou to nejen lidské emoce, empatie a družnost, ale třeba i projevy v tělesném chování, které o citech a dialogickém nastavení k druhým svědčí (gestikulace, mimika). Na rozdíl od Robotů, vytvořených za účelem vykonávání různých prací, se člověk směje a pláče a má zájem o činnosti z utilitárního pohledu zbytečné. Hlavně je však schopen vcítění, oběti za druhého a lásky, s níž souvisí i možnost stvořit další bytosti: bez ní by lidé vyhnuli.

Po této části, tematizující obecněji (a s vzhledem do různých kultur) otázky spojené se zásadními conceptualizacemi člověka a toho, co je chápáno jako výsostně lidské a co lidskost reprezentuje, následují dvě kapitoly o tělesnosti ve folkloru. Jde o folklor tradiční, a tedy o (jazykový) obraz světa, v němž je tělesnost conceptualizována specificky. Obě kapitoly přitom tematizují genderové rozdíly spjaté s tělem: jednou v souvislostech sexuálně-erotických, podruhé s ohledem na součásti oděvu, jimiž se k jednomu či druhému pohlaví v obrazu světa poukazuje.

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska se v kapitole **Sexuální (ne)způsobilost v polské lidové poezii** zabývá žánrem milostné lyriky označovaným jako erotik. Ten hojně využívá erotických motivů, především prostřednictvím zvláštního symbolického kódu, v němž jsou ženské a mužské pohlavní orgány (či i ženy a muži v sexuálních souvislostech) spojovány například s obrazem dvojice zvířat (oběti a protivníka), třeba myši a kocoura, s obrazem pole či louky a nástrojů k jejich obdělávání (pluhu, kosy) apod. Erotik fixuje hodnoty pro nositele lidové kultury důležité, mimo jiné i sexuální zdatnost. Její opak, milostná funkční nezpůsobilost, je z ženské perspektivy kódována například jako defekt mužova nástroje či zvířete (ztrouchnivělé cepy, polámané kolečko, kulhavý koník). Schopnost uskutečnit akt lásky je v perspektivě tradiční kultury vlastní nejen člověku, ale celému vesmíru. Muž v tomto směru neschopný je tedy z pohledu ženy (i celého společenství) chápán jako osoba s vážným postižením.

Anna Christou je autorkou kapitoly **Já měla kalhoty a on měl sukni, proto mi nastali časové smutní! Ženský a mužský oděv jako symbol feminity a maskulinity v tradičním obrazu světa**. Ukazuje, že v jazykovém obrazu ženského a mužského těla, jak je prezentován hlavně ve frazeologii a folkloru, nevystupují do popředí jen biologické rozdíly, ale i specifika podmíněná kulturně. Jde zejména o typický ženský a mužský oděv. Zatímco kalhoty postavení výsostně mužského oděvu během ženské emancipace ztratily, sukně je stále doménou žen a atributem feminity. V českém jazykovém obrazu světa dokonce sukně ženu (vedle dalších kusů oděvu) metonymicky zastupuje. Není jen 'dolní částí vrchního ženského oděvu', ale symbolizuje i erotickou přitažlivost žen pro muže, tradiční genderové role ženy a ochrannou roli

matky. Kalhoty jsou naopak symbolem mužské dominance. Oblékne-li si je žena, kontrastuje to s její podřízenou rolí. Záměna mužského a ženského oděvu představuje obrácení rolí a je hodnocena negativně. Ve folkloru a frazeologii má posměšnou formu a uplatňuje se v ní hra se stereotypy.

Další kapitoly se věnují jednotlivým částem těla; u prvních dvou jde o tělo lidské, u dalších také o součásti těl zvířecích.

Lenka Okrouhlíková je autorkou kapitoly **Znaky pro části lidského těla v českém znakovém jazyce**. Ukazuje v ní strategie, které se uplatňují ve znacích užívaných pro označování (vnějších) částí lidského těla. Je patrné, že části těla nacházející se ve znakovacím prostoru (v horní polovině těla zhruba do úrovně boků) jako jeho součást, jsou nejčastěji označovány prostřednictvím přímé deixe. Pro označení menších částí těla (oka, nosu) je zpravidla využíván natažený či pokrčený ukazováček, pro větší části (břicho, hrud') pak plochá ruka s nataženými prsty. Ruka kontaktuje příslušnou partii, nejčastěji opakovaným pohybem. Znaky pro části těla mimo znakovací prostor (v dolní polovině těla) využívají obvykle strategie mapování (ruka reprezentuje nohu – patu, holeň), specifikaory tvaru a velikosti (lýtko, zadek) či lexikalizované znaky artikulované v neutrálním prostoru (pohlaví, koleno). Součástí znaků bývají mluvní komponenty, vycházející z češtiny. Většina znaků pro části těla využívá přímou referenci a je deiktická, avšak nikoli identická s indexikálním gestickým ukazováním.

„Tělesné“ frazémy ve dvou různých jazycích a dvou kulturních kontextech, a to ve specifické oblasti politického diskursu, zkoumá **Ekaterina Rycheva** ve studii **Somatické frazémy v českém a ruském politickém diskursu**. Vychází přitom z bohaté databáze frazémů z oficiálních projevů nejvyšších českých a ruských státních představitelů. Na příkladech ukazuje shody i rozdíly v používání některých somatických frazémů v češtině a v ruštině, jež lze vysvětlit kulturními specifiky obou jazyků. V centru pozornosti jsou frazémy s komponenty *hlava, ruka, noha, rameno, svaly, srdce, oko, ucho, prst/palec* a s jejich ruskými ekvivalenty.

Lucie Saicová Římalová je autorkou kapitoly s názvem **Vlasy, chlupy a další ne-vlasy v současné češtině: opozice MY versus TI DRUZÍ**. V analýze vycházející ze slovníkového a korpusového materiálu a zaměřené na základní lexémy označující vlasy a různé typy tělesného ochlupení (*chlupy/chloupky, vousy, řasy, obočí* aj.) v současné češtině poukazuje na hranici mezi světem „lidským“ a „ne-lidským“. Zvláštní důležitost přikládá vymezení hranic mezi členy opozice LIDSKÉ versus ZVÍŘECÍ. Ve zkoumané doméně jsou zajímavé i další opozice, například MUŽI versus ŽENY (i s ohledem na tabuovost nežádoucího ochlupení) nebo ČÁSTI TĚLA ŽIVÝCH ZVÍŘAT versus SUROVINY ČI VÝROBKY Z KŮŽÍ A SRSTI (*kožich, žíně*).

I další kapitola je věnována částem těla spojovaným primárně s jinými než lidskými tvory a až sekundárně s člověkem. **Lucie Šťastná** ji nazvala **Křídla, pera a peří jako zvláštní části (nejen) ptačího těla**. Obraz křídel, per a peří sleduje v datech z českých jazykových slovníků a ze slovesného folkloru. Podle slovníků jsou křídla 'létacím ústrojím ptáků a hmyzu'. V lidském světě však symbolizují svobodu, volnost a odvahu či její ztrátu (*narostla mu křídla, přistříhnout někomu křídla*) a také ochranu a bezpečí pro slabšího jedince (*vzít někoho pod svá křídla*). Kromě ptáků je mají i andělé, tedy nadpřirozené bytosti, v jejichž obrazu představují křídla nejvýznamnější vzhledový atribut odlišující jejich tělo od těla lidského. Primárně s ptáky je spojeno i pero a peří, tedy pokrývka jejich těla a zároveň produkt, jež člověk využívá (jako náplň do *peřin*). Pera za kloboukem mladých mužů bývala symbolem jejich dospělosti, zdatnosti a ctnosti. Ve folklorních textech jsou křídla a pera (tak jako ptáci vůbec) častou součástí milostných metafor.

Autory předposledních dvou „tělesných“ kapitol jsou lexikografové. Specifika slovní zásoby vztahující se k tělesným aspektům člověka a jeho života je nesporná a přináší řadu specifických otázek i při tvorbě slovníkových hesel. **Michaela Lišková** a **Martin Šemelík** se pod titulem **Ztvárnění tělesnosti ve slovníku: hledání křehké rovnováhy** zamýšlejí zejména nad těmi, které jsou spojeny s tabuovostí. Vycházejí především z lexikografické zkušenosti s *Akademickým slovníkem současné češtiny*. Metalexikografie (a nejen ta česká) má bílá místa, k nimž náleží slovníkové podání tabuových témat. Patří mezi ně i pojmenování jistých tělesných částí a tělesných projevů. Autoři volí příklady ze sémantické oblasti nadváhy (*baculatý*), sexuality (*deflorovat*) a zažívání (*blít*). Dilemata souvisejí s tvorbou výkladových perifrází, se stylovým hodnocením výrazů, a především s exemplifikační částí hesel.

Veronika Vodrážková nazvala svou kapitolu **Kolekce a narace jako součást heslového zpracování somatického pojmu. Na příkladu pojmu NOHA/NOHY**. Věnuje se v něm metodologickým otázkám spojeným s tvorbou hesla v kognitivně a kulturně pojatém slovníku somatických pojmů, jehož projekt je v českém prostředí rozpracováván. V hesle takového slovníku má být zachyceno například fungování dané části těla ve stereotypních narativních strukturách (jako je např. u nohy/nohou chůze, kopání, obouvání) a také v typických kolekcích (NOHY-RUCE, NOHY-BOTY aj.). Se zaměřením na otázku, jaké narace a kolekce jsou příznačné pro pojem NOHA/NOHY, představuje autorka originální testovací metodu (metodu signálních slov), která umožňuje získat okruh slovní zásoby s tímto pojmem spojené.

Knihu uzavírá kapitola **Ireny Vaňkové** „**Horizont jako takový**“: **VIZUÁLNÍ ORIENTACE V PROSTORU jako zdrojová oblast metafor a pojem ABSOLUTNÍ HORIZONT u Václava Havla**. Ukazuje metaforické extenze spojené

s vizuálně-prostorovým pojmem HORIZONT, mířící jednak k významovému okruhu času (srov. metaforu ČAS JE PROSTOR, hlavně v konkretizaci BUDOUCNOST JE VPŘEDU), jednak k oblasti myšlení a poznávání – jako je tomu právě v souvislosti s výrazem *absolutní horizont* v knize Václava Havla *Dopisy Olze* (srov. metaforu VĚDĚNÍ JE VIDĚNÍ, resp. HRANICE POZNANÉHO JE HRANICE VIDĚNÉHO). V poněkud jiné poloze se závěrečná kapitola knihy navrácí k té úvodní – tematizací vizuality, respektive vidění, které (tak jako smysly vůbec) propojuje člověka s okolním prostorem a orientuje ho ve světě.

Horizonty – ty spatřované v krajině i ty intelektuální – se před námi (v prostoru i v čase) otvírají; a mění se podle toho, kam až na cestě dojdeme a kam ze své perspektivy dohlédneme. V kapitolách společné publikace o reflexi těla a tělesné zkušenosti v jazyce a kultuře (poslední z trojice knih nazvaných *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky*) tomu není jinak. Autoři srdečně zvou laskavé čtenáře, aby se ke společným cestám za proměnlivými horizonty připojili.

Irena Vaňková

J. A. Komenský: *Orbis pictus, Caput et manus*
„Hlava a ruce“

Poděkování

Děkujeme oběma recenzentkám, prof. PhDr. Aleně Macurové, CSc., a doc. PhDr. Ivě Nebeské, CSc., za trpělivé, laskavé i kritické pročtení rukopisu a za všechny užitečné rady, jichž se nám od nich dostalo.

Upřímné díky autorů patří i všem dalším, kteří se na vzniku a konečné podobě této knihy podíleli. Bez jejich odborné erudice, pracovního nasazení a vstřícnosti by kniha nebyla mohla vzniknout. Děkujeme tedy:

PhDr. Veronice Mistrové za cennou lektorskou pomoc při překladech dvou polských statí do češtiny,

Mgr. Kláře Macháčkové za překlad závěrečného abstraktu do angličtiny,

Ladě Součkové za obětavou redakční pomoc,

Mgr. Lucii Šťastné za to, že v počátcích práce na knize komunikovala s autory a podílela se na shromažďování textů, a

Mgr. Radce Zbořilové za redakci kapitoly věnované českému znakovému jazyku.

Zvláštní poděkování si zaslouží PhDr. Ladislava Součková Linhartová za to, že se ochotně ujala konečné redakce celé knihy, sestavila autorský rejstřík, a navíc přeložila z polštiny do češtiny kapitolu Stanisławy Niebrzegowské-Bartmińské.

Vydání knihy podpořil projekt Univerzity Karlovy PROGRES Q10 – *Jazyk v proměnách místa, času, kultury*.

Za podporu děkujeme také Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, za mimořádnou vstřícnost pak jeho ředitelce, Mgr. Andree Hudákové, Ph.D.

Oči a uši: tělo a svět

Je důležitější zrak, anebo sluch?

K sémantice polské slovní zásoby pro vidění a slyšení

Jerzy Bartmiński

Oči a uši, zrak a sluch, vidění a slyšení – členy těchto dvojic jsou v běžném rozumění chápány jako rovnocenné, jako části těla, smysly a činnosti téhož řádu, dva pro člověka základní zdroje informací o světě. Jazyková data tuto zkušenost do jisté míry potvrzují, ale přesnější analýza derivátů a frazémů odhaluje i pozoruhodné rozdíly. Vidění a slyšení lze srovnávat na sémiotickém, komunikačním i poznávacím základě. Roman Jakobson z pohledu teoretika píše:

Jak zraková, tak sluchová percepce vzniká samozřejmě v prostoru a čase, avšak v případě vizuálních znaků dominuje prostorová dimenze a v případě auditivních znaků dimenze časová. Složitý vizuální znak obsahuje soubor současně se jevících komponentů, zatímco složitý znak auditivní je tvořen v podstatě řadou komponentů následujících po sobě. Existuje nápadný rozdíl mezi vyobrazením co do své podstaty prostorovým, tedy vnímaným jedním pohledem, a proudem hudby nebo slov, který se rozvíjí v čase a stimuluje sluch konsektivně (Jakobson 1989/1964, s. 79).

Walter Ong ve své knize o oralitě a skripturalitě¹ upozorňuje na komunikační rozdíly mezi projevem psaným a projevem mluveným a sluchově vnímaným, které plynou ze zvukové povahy řeči. Zvuky řeči jsou totiž utvářeny prostřednictvím lidského těla – jde o živou substanci, která vychází z lidských úst a vstupuje do lidského ucha, „vlévá se“ do člověka a proniká mu do nitra. Písmo funguje jinak, protože vizuální percepce situuje produktora a recipienta mimo materiál jazyka; písmo odděluje a rozlišuje, je sta-

1 V českém překladu srovnej Ong, Walter J. (2006): *Technologizace slova. Mluvená a psaná řeč*. Praha: Karolinum; v originále *Orality and Literacy: The Technologizing of the World* (1982). Český překladatel Petr Fantys používá paralelně s termínem *oralita* temín *gramotnost, psaní, psaná řeč*. Zde volíme málo užívaný, snad neobvyklý latinský termín *skripturalita*. Činíme tak proto, že ho v tomto kontextu pokládáme za přesnější a vzhledem k *oralitě* za symetrický. (Poznámka překladatelky.)

tické, zdůrazňuje rozdílnosti, zatímco mluvená řeč je dynamická a účinná, spojuje člověka pevným poutem s jiným člověkem, harmonizuje se s okolním světem. Pro člověka orální kultury „je kosmos nepřetržitě probíhající událostí, v jejímž centru se nachází člověk“ (Ong 1992, s. 105–107).

Oproti tomuto přístupu srovnává Enrique Bernárdez (2013) zrakové a sluchové vjemy z jiného hlediska. Jako kognitivista zdůrazňuje epistemické rozdíly mezi nimi: na materiálu islandštiny ukazuje, že zatímco dívání se a vidění je zdrojem poznání vnějšího světa, naslouchání a slyšení obrací člověka ke světu vnitřnímu, k lepšímu porozumění zákonitostem jeho fungování (nezávisle na tom, že při poslechu může nastat více poruch či nedorozumění než při vnímání zrakovém).

Zkusme jít tímto posledním, kognitivním směrem a položit si otázku, jak je typ poznatků předávaných a získávaných cestou zraku a cestou sluchu interpretován v perspektivě jazykových dat.

Říká se, že většinu informací o světě získáváme zrakovým kanálem a že se lidské poznání odvíjí převážně od vidění. Tento fakt je vyjádřen v jazyce už tím, že slovesa *wiedzieć* (vědět) a *widzieć* (vidět) spolu etymologicky souvisejí.² Důležitější než rozdíly kvantitativní jsou tu však rozdíly kvalitativní a rozdíly co do sféry užití.

Než ale bude řeč o rozdílech, upozorníme na dalekosáhlou symetrii ve formování celých lexikálněsémantických polí spojených se zrakem a sluchem, okem a uchem a viděním/hleděním a slyšením/posloucháním. Četné parametry běžné konceptualizace aktu zrakového a sluchového vnímání jsou totiž společné a mají **paralelní lexikalizace**:

- (1) Paralelní parametry mají samy akty vidění a slyšení, tedy způsoby recepcce zrakových a sluchových vjemů ze strany subjektu. Rozrůzněny jsou pasivní akty *widzenie* (vidění) a *słyszenie* (slyšení) a aktivní, cílené akty *patrzenie* (dívání se / hledění) a *łuchanie* (poslouchání):
 - *ktoś **widzi** coś/kogoś* – *ktoś **patrzy** na coś/kogoś*
někdo něco/někoho **vidí** – někdo **se** na něco/někoho **dívá**;
 - *ktoś **słysz**y coś/kogoś* – *ktoś **śłucha** czegoś/kogoś*
někdo něco/někoho **slyší** – někdo něco/někoho **poslouchá**.
- (2) Podobnost se týká i možnosti vyjadřovat trvalost a násobnost dějů i vidovou dokonavost či nedokonavost, což je společným rysem většiny polských (i českých – poznámka překladatelky) sloves:

2 Srovnej Boryś, Wiesław (2005): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. A také Rejzek, Jiří (2015): *Český etymologický slovník*. Praha: Leda. (Poznámka překladatelky)

- *patrzyć* (dívat se) – *wypatrzyć* (spatřit, zhlédnout, rozpoznat) – *wypatrywać* (dávat pozor, vyhlížet);
- *słuchać* (poslouchat) – *wysłuchać* (uslyšet, zaslechnout) – *wysłuchiwać* (pozorně poslouchat/naslouchat, snažit se zaslechnout);
- dokonavé formě *zobaczyć* (uvidět, spatřit) odpovídá dokonavá forma *usłyszeć* (uslyšet).

- (3) Subjekt, který *patrzy/widzi* (dívá se / vidí) nebo, *słucha/słysz* (poslouchá/slyší), má paralelní názvy *widz* (divák) a *słuchacz* (posluchač). Člověk preferující ten či onen způsob vnímání je *wzrokowiec* (dosl. „zrakovec“ – ‘člověk založený vizuálně’) nebo *słuchowiec* (dosl. „sluchovec“ – ‘člověk založený audiálně’). Množina vnímajících subjektů je pak analogicky nazývána *widownia* (diváctvo) a *audytorium* (posluchačstvo/auditorium).
- (4) Vnímající subjekt může být ve vyjádření anulován, respektive slovesa označující smyslové vjemy mohou fungovat i bez podmětu, podléhat deagentizaci: *widac* (je vidět) – *słychac* (je slyšet), například: *Widac miasto.* (Je vidět město.) *Słychac gwar.* (Je slyšet hluk.)
- (5) Podobně se rozlišuje i dobré (autentické) a špatné, nedokonalé vidění či slyšení: je možné *widzieć coś na własne oczy* (vidět něco na vlastní oči) a *słyszeć na własne uszy* (slyšet něco na vlastní uši). Lze i *niedowidzieć* (špatně vidět, být slabozraký) nebo *niedosłyszeć* (špatně slyšet, nedoslychat).
- (6) Možnost vidění a slyšení kódují formálně i významově symetricky utvořená adjektiva *widzialny* (viditelný) a *słyszalny* (slyšitelný); neexistují však formálně analogické „sluchové“ ekvivalenty k adjektivům *widomy/widoczny* (vidný).³
- (7) Předmět zrakové i sluchové percepce určují podobně utvořené výrazy *widowisko* (‘něco k dívání’, podívaná) a *słuchowisko* (‘něco k poslouchání’, příp. též poslechový pořad).
- (8) Kromě přirozených nástrojů k hledění a poslouchání, tedy oka a ucha, existují též nástroje umělé, napomáhající vidění, jako *okulary* (brýle), *lornetka* (dalekohled), anebo slyšení, jako *słuchawki* (sluchátka) či *aparaty słuchowe* (sluchadla).

3 V češtině se vyskytuje podoba *neslyšný*, a to častěji než adjektivum *slyšný*; to je v PSJČ charakterizováno jako řídké. Podobně, tedy jako řídké, je v PSJČ označeno i adjektivum *vidný*. Novější české výkladové slovníky tyto výrazy neuvádějí. (Poznámka překladatelky.)

Smyslová percepce je v jazyce charakterizována i z hlediska intenzity a míry aktivity (nebo absence aktivity) vnímajícího subjektu.

V případě vidění se to týká lexémů *przygląda się* (prohlíží si), *wpatruje się* (upírá zrak), *podgląda* (dívá se ukradkem), *wytęża wzrok* (napíná zrak) a frazémů jako *ktoś gapi się na kogoś/coś* (někdo na někoho/něco zírá), *patrzy jak wół/cielę na malowane wrota* (dívá se jako tele na nová vrata), *sonduje coś/kogoś wzrokiem* (sonduje něco/někoho zrakem), *bierze na oko* (upírá pozornost), *ma oko na coś* (má na něco oko), *nie spuszcza z kogoś/czegoś oka* (nepouští z někoho/něčeho oka), *wbija/wpija/wlepia w coś wzrok/oczy* (vpíjí se do něčeho zrakem/očima), *świdruje oczami/wzrokiem* (provrtává/propichuje očima/pohledem), *patrzy jak sroka w kość / w gnat* (hledí jak straka do kostí / kouká jako vrána)⁴ a také *ktoś rzuca na coś okiem* (někdo na něco hází oko / hodí okem), *lustruje wzrokiem* (lustruje zrakem), *ogłąda* (prohlíží), *przypatruje się* (upírá pohled), *śledzi wzrokiem coś/kogoś* (sleduje něco/někoho zrakem), *wodzi za czymś/kimś oczami* (přejíždí po něčem/někom očima).

V případě slyšení a poslouchání jsou proměnlivá intenzita procesu a jeho různé konkrétní kvality charakterizovány pomocí stejně početného okruhu lexémů a frazémů: *ktoś nadstuchuje/nastuchuje [odgłosu]* (někdo naslouchá např. ozvěně), *ktoś nadstawia/skłania/daje ucho/ucha* (někdo nastavuje/naklání ucho/uši / kdosi dopřává sluchu), *łowi coś uchem* (chytá cosi ušima), *natęża ucho/słuch* (natahuje/napíná uši/sluch), *zamienia się w słuch* (dosl. „mění se v sluch“ / je jedno velké ucho – ‘velmi pozorně poslouchá’), *przylepia ucho do drzwi* (lepí/tiskne ucho na dveře; odtud pak *ściany mają uszy / i stěny mají uši*) a též *przysłuchuje się [rozmowom]*, *wstuchuje się [w melodię]* (zaposlouchává se např. do rozhovoru/melodie), *podstuchuje [rozmowę]* (odposlouchává např. hovory), *chłonie wrażenia słuchowe* (hltá zvuky), *strzyże uszami* (stříhá ušima) a také *někdo słucha jednym uchem* (poslouchá jedním uchem), *słucha piąte przez dziesiąte* (dosl. „poslouchá páté přes desáté“⁵ – ‘poslouchá nepozorně/roztržitě’).⁶ Srovnej *Słownik wyrazów bliskoznacznych*.

Z hlediska emocí, které vidění a slyšení doprovázejí, se v případě zraku říká, že někdo *wybałusza ślepie/oczy/gały*, *wytrzeszcza oczy* (vyvaluje/kulí/třeští oči, valí bulvy – ‘dívá se s úžasem a překvapením’), *patrzy jak w obraz / jak w tęczę* (dívá se jako na svatý obrázek), *napawa/pasie oczy/wzrok*

4 Volíme nejbližší ekvivalenty. Frazém *hledí jak vrána do kostí* je moravský, *kouká jako vrána* český. V obou, jak je vidět, figuruje namísto polské straky *vrána*. (Poznámka překladatelky.)

5 Český obrat *páté přes deváté* je spojen s řečí, mluvením. *Mele páté přes deváté* znamená: ‘mluví neuspořádaně, chaoticky, nesouvisle, bez ladu a skladu, těkáje z jedné myšlenky na druhou’. (Poznámka redaktorky.)

6 Běžný způsob navazování kontaktu spočívá v úvodních formulích *Słuchaj, słuchajcie!* (Poslouvej, poslyš! / Poslouvejte, poslyšte!). Adresát poslouchající nepozorně bývá kárán slovy *Słuchaj uchem, a nie brzuchem* (Poslouvej uchem, a ne břuchem).

czyms (opájí se pohledem, pase se očima/pohledem) *wpatruje się jak urzeczony* (dívá se jako očarovaný – ‘dívá se se zalíbením’), *typie/błyska/strzela oczami* (blýská/střílí očima), *zerka* (pokukuje/pošilhává – ‘dívá se se zájmem, ale snaží se to utajit’).

V případě sluchu a poslouchání je výrazů méně, poslouchání může být *uwazne* (pozorné) nebo *nieuwazne* (nepozorné); někdo může *nie chceć słyszeć o czymś* (nechtít o něčem slyšet). Pokud někdo *puszcza czyjeś słowa mimo uszu* (pouští něčí slova „mimo uší“ / jedním uchem tam a druhým ven), *zůstává głuchym na słowa* (hluchý ke slovům), pak říkáme, že mluvčí *rzuca grochem o ścianę* (hrách na stěnu hází).

Smyslová percepce může být omezena, něco můžeme nezřetelně buď vidět: *widzieć coś niewyraźnie jak przez mgłę* (vidět něco nevýrazně jako v mlze), nebo slyšet: *słyszeć coś niewyraźnie jak zza ściany, jak przez sen / we śnie* (slyšet něco nevýrazně jako za zdí, jako ve snu / v polospánku).

V polštině jsou lexikální a frazeologické charakteristiky **aktů vidění bohatší, než je tomu u aktů slyšení**. Kromě již připomenutých „nesymetrických“ adjektiv *widomy* a *widoczny* (viditelný, zřejmý) bez ekvivalentů odpovídajících sluchu (v češtině však máme adjektiva slyšný, neslyšný – poznámka překladatelky), tu jsou ve vztahu ke zrakové percepci výrazy *widziadło* (vidina), *widmo* (zjevení, přízrak, strašidlo) *wizja* (vize), *zjawa* (zjevení, vidění, vize), které umožňují odlišit mezi viditelnými předměty takové, které existují jen v představách, od těch reálných. Pro sluchové efekty tohoto typu ekvivalenty v polštině nejsou. Opět pouze k hledění a vidění se vztahují výrazy *punkt obserwacji* a *punkt widzenia* (hledisko a úhel pohledu); pro poslouchání a slyšení se analogické kategorie ani zde nerozlišují. Jen k činnosti vidění a pozorování se vztahuje i pojmová kategorie – a s ní korespondující výrazy – *punkt obserwacji*, *punkt widzenia* (perspektiva) a *pole widzenia* (zorné pole); srovnej i *widok* (pohled, rozhled, vyhlídka; vzhled; plán, úmysl, perspektiva) a *widnokrąg* (obzor/horizont); v případě poslouchání tu analogie rovněž neexistuje.⁷

Jak je vidět, systémová symetrie výrazů spojených se zrakem a sluchem má určité hranice často už na poli lexémů, ale hlavně v oblasti frazémů. Asymetrie se týká jak oblasti užití výrazů z obou sémantických polí, tak některých způsobů vnitřní organizace těchto polí. Podívejme se na tyto **rozdílnosti a na jejich motivaci** trochu podrobněji.

Pozorování rozdílné role smyslových vjemů v lidském životě a jejich relexe v lexiku shrnuje Svetlana M. Tolstaja takto:

7 K podrobné analýze lexikálněsémantického pole vztahujícího se k vidění srovnej článek J. Bartmiňského a S. Niebrzegowské-Bartmiňské (2004).

Lingvisté i psychologové obvykle staví na první místo zrak. Kazimierz Moszyński v knize *Kultura ludowa Słowian* [...] píše: „Člověk je zrakové zvíře – na rozdíl od mnoha ostatních zvířat, u kterých je na prvním místě sluch a čich.“ Podobně uvažují i lingvisté. Když Jurij Apresjan (1995) charakterizuje lidský systém vnímání a jeho podsystémy, shoduje se s běžným přesvědčením, že hlavním podsystémem je zrak. Po něm následuje sluch, pak čich, chuť a hmat, ačkoli pořadí tří ostatních není tak jednoznačné jako u prvních dvou.“ Potvrzením těchto slov může být za prvé množství lexémů, které se v každém z podsystémů vyskytují (nejdiferencovanější a nejbohatší je lexikon týkající se zraku, následuje sluch; zastoupení dalších smyslů je ve slovní zásobě mnohem chudší); za druhé, že podsystémy zraku a sluchu jsou zvláště bohaté na metafory (Tolstaja 2014, s. 137).

Nicméně autorka analýzou rozdílů v pojmenování smyslových vjemů (zraku, sluchu, hmatu, čichu a chuti) potvrzuje, že ve slovanských jazycích je nejstabilnější pojmenování sluchu, které je ve všech těchto jazycích obdobné: srovnej rusky, ukrajinsky a bělorusky *sluch*, stejně i česky, slovensky, polsky, bulharsky, makedonsky, srbochorvatsky a slovinsky. Naproti tomu všechny ostatní názvy smyslů podléhají variantnosti, srovnej polsky *wzrok*, česky a slovensky *zrak*, ukrajinsky *zir*, bělorusky *zrok*, bulharsky *zrenie*; ale rusky vedle *zrenije* i dialektismus *vid*, makedonsky, srbochorvatsky a slovinsky *vid*. Ještě větší proměnlivost vykazují názvy pro hmat, čich a chuť.

Když badatelka Jelena V. Uryson porovnává fungování ruských sloves *vidět* a *slyšet*, upozorňuje na rozdílnost v **oblastech užití** těchto výrazů. Všechny situace, které vnímáme zároveň zrakem a sluchem, lze popsat pomocí sloves vidění, ale ne všechny lze popsat pomocí sloves slyšení. Tím se podle ní projevuje „bezpodmínečná dominance vidění nad všemi ostatními lidskými smysly“ (Uryson 2003, s. 150 a Tolstaja 2014, s. 137). V případě synestezie, přenášení názvů vjemů z jedné sféry do jiné, se nejčastěji využívá názvů vjemů zrakových: barev, tvarů, rozměrů (např. *černé myšlenky*) a vjemů sluchových: výšky tónu, *donošnosti* (slyšitelnosti či dosahu – ‘do jaké vzdálenosti se zvuk nese’), barvy zvuku (např. *głośny skandal* / hlasitý skandál).

Když však vezmeme v potaz celou slovní zásobu reflektující sféru smyslových vjemů v ruštině, ukáže se, jak uvádí Tolstaja, že na lexikální úrovni je nejobsažnější paradigma sluchu, pro něž se ukazují jako relevantní všechny podstatné parametry: subjekt (*slušatel* / posluchač), nástroj (*ucho*), predikát aktivní i pasivní (*slyšet* / slyšet a *slušat* / poslouchat), stimul či zdroj (*zvuk*, *šum*), ale i „predikát objektu“, tj. objektu vydávajícího zvuk (*izdat* / vydávat zvuk, *zvučat* / znít, *skripet* / vrzat / skřípat). Zrak a hmat jsou lexikálně zpracovány méně než sluch a chuť pak ještě méně (Tolstaja 2014, s. 141).

Rozdílů v konceptualizaci vidění a slyšení a v sémantice odpovídajících názvů se týká i **směr rozvíjení metaforických extenzí**.

Slovesa vidění spojují významy senzorické (*widzieć/vidět* – ‘recipovat zrakové vjemy’) s významy mentálními (*widzieć/vidět* – ‘rozumět’, ‘představovat si’, např. *Ktoś swoją przyszłość widzi w różowych barwach* / Někdo svou budoucnost vidí v růžových barvách) a s významy psychosociálními (*widzieć* – ‘ocenit’ / *vidět* – ‘hodnotit, posuzovat’, např. *Ktoś jest źle widziany przez władze* / Někoho úřady vidí/hodnotí jako špatného).

Slovesa slyšení spojují významy senzorické (*śłuchać* – ‘odbírat vřazení dźwiękowe’ / poslouchat – ‘recipovat sluchové vjemy’) s významem etickým (*śłuchać kogo* – ‘postępowat tak, jak ktoś sobie tego życzy, postępować wedle narzuconych zasad, stosować się do czyichś rad, nakazí’ / poslouchat někoho – ‘jednat, jak si někdo přeje, dodržovat stanovená pravidla, postupovat podle něčích rad, příkazů’; takovou definici podává *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*).

Právě tak, ve smyslu poslušnosti, je užito slovesa *śłuchać* (poslouchat) v přísloví *Kto nie śłucha ojca matki, posłucha psiej skóry* (Kdo neposlouchá otce a matku, poslouchá psí kůži); to znamená, že člověk v mládí vzdorovitý, neposlušný je v dospělosti odsouzen k neblahým následkům.

Dotýkáme se nejzajímavější věci – **spojení slyšení se sférou etiky**. Povědomí o zvláštní roli naslouchání v životě a lidském sociálním chování je v naší kultuře přítomno odnepaměti.

Podle Bible je slyšení důležitější než hledění a vidění, protože lze „mít oči a nevidět“ (Ž 135,16). Biblický Bůh zůstává ukryt před zrakem lidí (Iz 45,15), možnost spatřit ho na vlastní oči je příslibem do budoucna (Mt 5,8; J 3,2; Sk 22,4). Jinak je tomu však s posloucháním a slyšením, které je důležitější než hledění a vidění, neboť podle Bible se právě ze slyšení a naslouchání (hlasu Božímu) rodí víra (Ř 10,17), a naslouchání se pak transformuje do poslušnosti (Mt 11,4; 13,16; Lk 10,24 aj.).

Do této oblasti lze zahrnout i praxi konfesních společenství, která připisují významnou roli naslouchání božímu hlasu a hlásání božího slova. *Głosic* (hlásat) znamená ‘předávat hlasem’, *slowo* (slovo) pochází etymologicky z téhož kořene jako *śłuchać* (poslouchat), *słowo* je ‘to, co je slyšet’, nebo spíše ‘to, čemu se naslouchá’ (Borys 2005, viz pozn. 2). Proto bylo v náboženské praxi důležité předávání víry cestou ústně-sluchovou, nikoli písemně-zrakovou. Taková byla závazná pravidla v judaismu (Kořakowski 1991, s. 60) a podobně to na příkladu ruských náboženských skupin molokanů a duchoborců popsala Serafima Nikitina: „V ruském lidovém protestantství, například v molokanismu, [...] je znějící slovo – vyslovované nebo zpívané – jediným kanálem sjednocujícím člověka s Bohem“ (Nikitina 2014, s. 38–39).

Jde o to, že

to, co je viditelné, může být pro člověka něčím vnějškovým. Zvuk má však možnost proniknout hluboko dovnitř. Jak tvrdí molokané, zvuky přicháze-

jící dovnitř nebo zvuky rodící se uvnitř mohou být slyšeny nejen vnějším uchem, ale také uchem vnitřním (Nikitina 2014, s. 42).

Autorka v tomto kontextu připomíná reflexi antropologa a filosofa Pavla Florenského:

Ze smyslů jsou od sebe nejvzdálenější zrak a sluch. To, co vnímáme zrakem, je především objektivní. Jinak je tomu se sluchem: co vnímáme sluchem, je především subjektivní. Zvuky pronikají do tkáně naší duše, nehlouběji obklopují náš vnitřní svět. Prostřednictvím zvuků odpovídá na fenomény světa vnitřní podstata bytí. Zvuk je možno chápat jako duši věci (Florenskij 1990, citováno podle: Nikitina 2014, s. 42).

Podobné povědomí vyjadřuje i kolektivní génus ukrytý v jazyce, který se projevuje v jazykovém obrazu světa a člověka. Svědectví o tom najdeme v lexiku, ve slovech odvozených od *slyšení* a *poslouchání*. Spojení sluchu s lidským chováním je v jazyce fixováno i etymologicky. Do etymologického hnízda *sluchu* a *slyšení* patří *posluch* (poslušnost, autorita) – ‘poslouchání někoho, důvěra, uznávání něčí autority’; *poslušestwo* (poslušnost) – ‘podřizování se něčí vůli, následování něčích příkazů, poslouchání někoho, disciplína, podřízenost’; *poslušny* (poslušný) – ‘plnící něčí příkazy, poslušný, zdvořilý’. Od *slyšení* jsou vytvořeny jednoznačně eticky hodnotící výrazy *ślusny* (správný, rozumný, slušný, poctivý), *ślusnie* (správně), *ślusność* (správnost). *Ślusne* jednání je jednání korektní a správné, postupovat *ślusnie* znamená postupovat správně, vhodně, korektně, „poslušně“ vzhledem k objektivním důvodům, respektive odůvodněně. *Ślusność* je ‘soulad se skutečností toho, co někdo říká, myslí; rozumnost, pravda; spravedlnost’ – má tedy také etický rozměr.

V polských slovnících najdeme takovéto příklady užití slova *ślusny*: *Ślusne działania są właściwe w danej sytuacji* (Bańko 2000) (Slušné, poctivé jednání je v dané situaci správné, vhodné). *Ślusne* bývají volby, názory, náhledy na určitou věc; *ślusne* nebo *nielusne* (spravedlivé či nespravedlivé, oprávněné či neoprávněné) mohou být stížnosti, obvinění či omluvy.⁸

8 Sémantika českého adjektiva *slušný* je poněkud jiná (i když se alespoň v některých aspektech s polskými významy překrývá). Srovnej **slušný** příd. **1.** řádně, způsobně, zdvořile se chovající, jsoucí ve shodě s pravidly společ. chování: slušný člověk; slušná společnost; — slušné chování zdvořilé; **2.** mající uspokojivou hodnotu, přiměřený, dobrý 3: slušný byt, oběd; slušné šaty; mít slušnou životní úroveň; **3.** dosti, přiměřeně velký, značný: slušný plat; slušná návštěva na utkání (SSČ). (Poznámka překladatelky)

Lingvistické úvahy o kulturní sémantice výrazů *sluchanie* (poslouchání), *słyszanie* (slyšení), *śluch* (sluch) či *posłuszeństwo* (poslušnost) tedy směřují do sféry, která je pro mezilidskou komunikaci nejpodstatnější – do sféry etiky jednání a etiky řeči.

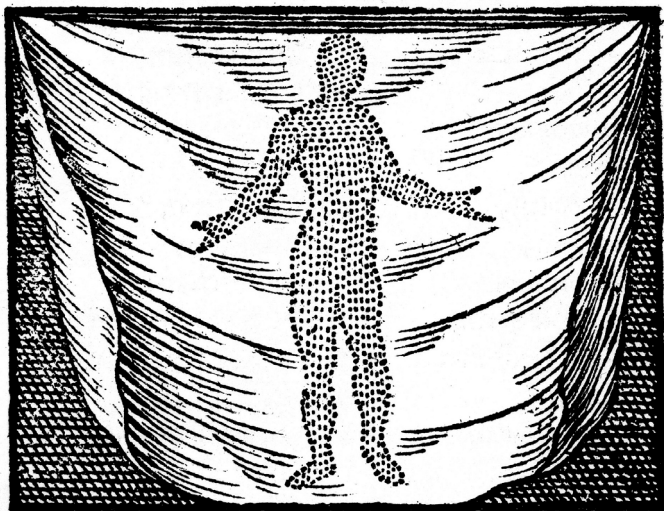
Z polštiny přeložila Irena Vaňková.
Revizi překladu provedla Veronika Mistrová.

Literatura

- Apresjan, J. (1995): *Obraz čeloveka po dannym jazyka: popytka sistemnogo opisanija. Voprosy jazykoznanija*, 1995, č. 1, s. 37–67.
- Balkanskaja kartina mira sub specie pjati čelovečeskich čuvstv (2013). *Balkanskije čtenija 12, Tezisy i materialy 26–27 marta 2013 goda*. M. M. Makarcev – I. A. Sedakova – T. V. Civjan (eds). Moskva: Institut slavianovedenija RAN.
- Bańko, M. (2000): *Inny słownik języka polskiego*, 1–2. Warszawa: PWN.
- Bartmiński, J. – Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2004): Dynamika kategorii punktu widzenia w języku, tekście i dyskursie. In: J. Bartmiński – S. Niebrzegowska-Bartmińska – R. Nycz (eds.), *Punkt widzenia w języku i w kulturze*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 321–358.
- Bernárdez, E. (2013): Evidentiality and the Epistemic Use of the Icelandic Verbs *Sjá* and *Heyra*. A Cultural Linguistic View. In: A. Głaz, – D. S. Danaher – P. Łozowski (eds.), *The Linguistic Worldview: Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*. London: Versita, s. 415–441.
- Jakobson, R. (1989/1964): *O stosunku między znakami wizualnymi i audytywnymi*. In: *W poszukiwaniu istoty języka*. Wybór pism t. 1. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, s. 75–84.
- Kořakowski, L. (1991): O wypowiedzaniu niewypowiedzianego. Język i sacrum. In: J. Bartmiński – R. Grzegorzczkova (eds.), *Język i kultura*, 4, *Funkcje języka i wypowiedzi*. Wrocław.
- Moszyński, K. (1934, 1939): *Kultura ludowa Słowian* 1, 2. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Nikitina, S. (2014): „Po zvuku i po smyslu“ (Osmyslenije zvučuščego slova v kul'ture narodnogo protestantizma). *Naučnyj dialog*, 2014, 12 (36), *Filologija*, s. 37–56.
- Ong, W. (1992): *Oralność i piśmienność*, Lublin: Redakcja Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* (1994–2005). H. Zgóřkova (ed.). Poznań: Wydawnictwo Kurpisz.

- Słownik wyrazów bliskoznacznych* (1971). S. Skorupka (ed.). Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Tolstaja, S. (2014): Palitra čuvstv v zerkale jazyka. *Rocznik Sławistyczny*, 2014, t. LXIII, s. 129–144.
- Uryson, J. (2003): *Problemy issledovanija jazykovej kartiny mira. Analogija v semantike*. Moskva.

Tělo a duše/mysl/já

J. A. Komenský: *Orbis pictus, Anima hominis*
„Duše člověka“

Na tváři lehký smích.

Opozice ZJEVNOST-NEZJEVNOST, VNITŘEK-VNĚJŠEK a POVRCH-HLOUBKA v somatických konceptualizacích člověka

Irena Vaňková

Na tváři lehký smích – hluboký v srdci žal. Protiklad viditelného a skrytého, zjevného a nezjevného a ve spojení s tím i vnějšího a vnitřního (a také povrchu a hloubky) je ve známém verši z Máchova *Máje* vyjádřen prostřednictvím odkazů na části těla v tomto ohledu prototypické.¹ Co je viditelné, zjevné a „povrchové“, je reprezentováno tváří, zatímco to skryté, nezjevné, vnitřní lokalizujeme do srdce. Konceptualizace povrchu a hloubky, asociovaná s částmi těla spojenými s pojmy TVÁŘ a SRDCE, má ovšem i další varianty a v různých kontextech s sebou nese četné – také axiologické – implikace. Toto zamyšlení se chce na některé soustředit, položit při tom otázky po hodnotě a závažnosti hloubky (vnitřku) a povrchu (vnějšku) v českém jazykovém obrazu člověka a věnovat pozornost také somatickým pojmům, jež v konceptualizaci člověka reprezentují zjevnost, vnějšek a povrch, a pojmům opozitním, spjatým s vnitřkem, hloubkou a skrytostí.

Téma se ukázalo jako nečekaně komplexní a vyžadující do budoucna mnohostranný (teoretický i materiálový) výzkum. Na ploše těchto několika stránek se tedy soustředíme pouze na několik úvodních poznámek k předpokladům dalšího zkoumání – a na to, abychom srozumitelně položili otázky.²

1 Viz např. i Erbenovo dvojverší vztažené k poutníkoví ze Záhořova lože: *Tvář jako stěna, pohledění ledné, / ale v srdci plamen zhooubný, divoký* (Erben 2003, s. 71). A také srov. Seifertovu aluzi na máchovský erbovní verš, která tragickou opozici v intencích poetismu hravě převrací: *Na tváři lehký žal, hluboký v srdci smích* (Seifert 1925, frontispis).

2 Zároveň chceme poukázat k několika studiím, které se tohoto tématu už specificky dotkly, zejména v souvislosti se zkoumáním českých konceptualizací srdce (Vaňková 2005), duše (Vaňková 2016, 2020) a člověka (tam i ve vazbě na český znakový jazyk, srov. Vaňková – Hynková Dingová 2019). Právě v těchto kontextech se totiž otázky po zmiňovaných opozicích ukázaly jako podstatné. Upozorňujeme i na následující dvě kapitoly tohoto bloku, které se tématu vnitřního světa člověka – každá po svém, ale komplementárně – dotýkají (srov. Nakaya zde na s. 67–78 a Bednářová zde na s. 79–89).

1. Člověk jako viditelný a vidoucí. Co je to „vidět druhého“? Koncept VNITŘNÍ SVĚT a schéma NÁDOBA v konceptualizaci člověka

Tělesnost = onen fakt, že viditelné, kterým jsem, je vidoucí (pohled) nebo-li, což je totéž, že má vnitřek + onen fakt, že vnější viditelné je rovněž viděno, tj. prodlužuje se až do ohrazení mého těla, které je součástí jeho bytí (Merleau-Ponty 1998, s. 264).

Viditelné je manifestací neviditelného; projevem toho, co vidět není. Fenomenologický přístup se odvíjí právě od otázek, jak se věci jeví a k čemu způsob jejich jevení poukazuje.³ Zároveň bere v úvahu, že „nic by se nemohlo objevit, slovo *jev* by nemělo smysl, kdyby neexistovali příjemci jevů – živé bytosti schopné přijímat, poznávat a reagovat“ (Arendtová 2001, s. 31). Navíc se „na jevišti světa“ ocitáme i my lidé; nejsme pouhými diváky, ale i aktéry.⁴ A jsme také – jak zohledníme dále – konceptualizátory a interprety skutečnosti, kteří přistupují ke světu vybaveni mateřským jazykem a dalšími kódy, ustrojenými na základě naší mateřské kultury.

Jevím-li se druhým a zároveň ho vidím, znamená to (jak píše Merleau-Ponty – v motu), že mám „vnitřek“. Představme si chlapce schovaného v kůlně, který pozoruje škvírou mezi prkny děti na dvorku. Jedna dívka se náhle otočí a v otvoru spatří chlapcovy hledící oči. Rozesměje se, vykřikne něco a zamává rukama. Oba jsou teď najednou subjekty i objekty: vidí vzájemně jeden druhého. Co však z toho druhého opravdu vidí, resp. vnímají?

Vnímáme totiž – a konceptualizujeme – metonymicky,⁵ ale z částí si umíme rekonstruovat celky, a to celky různě široké. Chlapec vidí ze své perspektivy postavu děvčátka, jeho vzrušený obličej, mimiku a pohyby mávající rukou. Slyší smích a volání. Děvčátko vidí v úzké mezeře mezi prkny jen chlapcovy oči – ale to ostatní si dokáže domyslet. Co je však to ostatní?

Když někoho vidím, pak podle Anny Wierzbické reálně vnímám – opět v intencích metonymie – pouze povrch jeho těla a soustřeďuji se především na přední horní část tohoto „povrchu“, tedy na jeho tvář.⁶ Na některá místa při tom upírám zvláštní pozornost – jsou to oči (a pohled) a pak také ústa

3 Jazykový obraz světa (nejen český) v tomto směru exponuje zrak – vidění je však, jak známo, zástupkou pro aktivitu smyslů vůbec.

4 „Žít znamená být ovládnut nutkáním vystavit sebe na odiv, nutkáním, které reaguje na fakt vlastní zjevnosti. Živé bytosti mají své vystoupení jako herci na jevišti postaveném pro ně. Jeviště je společné pro všechny, kteří žijí, ale každému druhu se zdá jiné, a také každému individu. [...] Jevit se vždy znamená nějak připadat druhým a toto připadání se mění podle stanoviska a perspektivy diváka“ (Arendtová tamtéž, s. 33).

5 K metonymické konceptualizaci srov. Lakoff–Johnson (2002, s. 49 n.), k povaze metonymií spojených s tělem Maćkiewicz (2006, s. 77 n.) (viz též dále).

6 O metonymii TVÁŘ ZA ČLOVĚKA a o tváři jako manifestaci člověka vůbec srov. dále.

a jejich pohyb, protože odtud vycházejí zvuky. Ono „těleso se čtyřmi odnožemi a proměnlivou obrazovkou tváře“ mě však samo o sobě možná vždycky nezajímá (Wierzbicka 1971, s. 161). Smyslově vnímatelné tělo druhého je pro mě často důležité jen natolik, nakolik je znakem; znakem čehosi „neviditelného“ – řečeno s Merleau-Pontym; a s Wierzbickou konkrétněji, nakolik je znakem (podle Wierzbické symbolem) „osoby, která sídlí uvnitř“ (Wierzbicka tamtéž, srov. i Maćkiewicz 2006, s. 117).

„Osoba sídlící v našem těle“ – řekněme, že ono „označované“ znaku, jímž je člověk – je metaforickou konceptualizací čehosi, co přímo pojmenovat neumíme, ale co se v naivních obrazech světa (ale i v psychologii) spojuje s vnitřkem a nitrem člověka. Běžně mluvíme o *vnitřním životě* či *vnitřním světě* a tento výraz (pojem) vážeme na lidskou psychiku, na prožitek spojený s já (a individuálním prožíváním vůbec), respektive na to, co v češtině (a podobně i v dalších slovanských či jiných evropských jazycích) chápeme jako duši. Vnitřní svět, spjatý s duší, myšlenkami, city, duchovností, tedy s tím, co probíhá v našem *vnitřním životě*, je vymezen proti vnějšímu světu, který nás obklopuje, v němž se pohybujeme a jednáme, jsouce díky své tělesnosti v kontaktu s druhými, svět, který je nám ve svých materiálních charakteristikách zdrojem smyslových zkušeností a oporou pro zkušenosti jiné.

Přímo o pojmové kategorii VNITŘNÍ SVĚT se mluví i v oblasti kognitivní, kulturní a antropologické lingvistiky: v sémantických analýzách a interpretacích japonského pojmu *KOKORO* s ní pracuje například Tereza Nakaya (2020, srov. též zde, s. 67) a ve specifické badatelské koncepci ji využívá Jelena V. Koskina. Ta staví do centra výzkumu pojem VNITŘNÍ ČLOVĚK a ukazuje, že koncept klíčový v naivní psychologii může zároveň představovat východisko i pro zkoumání kognitivněsémantická či antropolingvistická (srov. Koskina 2004). VNITŘNÍ SVĚT přitom chápe jako zásadní prostorovou charakteristiku s pojmem VNITŘNÍ ČLOVĚK spojenou a podobně jako další badatelé v tomto směru zdůrazňuje zásadní roli schématu NÁDOBA.

V Jungmannově slovníku je formulován primární význam výrazu *duše* v příznačné definici: ‘bytnost v nás myslící, skrz tělo dělající, vůli a rozum mající, *die Seele*’. Neviditelný homunkulus spojovaný s duší (srov. i obrázek z Komenského učebnice *Orbis Pictus*, zde na s. 30) je tu tedy charakterizován mimo jiné také prostorovým určením: nachází se podle Jungmanna (i v intencích běžných českých konceptualizací, srov. Vaňková 2016, 2020) „v nás“, resp. uvnitř nás. Implikace jsou jasné: tělo je chápáno (resp. člověk jako komplexní bytost je chápán)⁷ prostřednictvím schématu NÁDOBA. Představuje

7 Je třeba si – znovu – uvědomit, že podléháme metonymickému myšlení; a zřejmě nejobecnější tělesnou metonymií lze označit jako TĚLO ZA ČLOVĚKA (o tom, že tělo bývá v jednom z modelů těla ztotožňováno s (celým) člověkem, srov. Maćkiewicz 2006, s. 81 n., a též dále). Vedle toho si už zde uvědomme i (s metonymickým myšlením komplementární) myšlení

tedy zkušenostní strukturu, u níž se z definice zohledňuje vnitřní prostor, vnější prostor a hranice tyto prostory oddělující. NÁDOBA je jedním ze základních schémat, na jejichž základě významňujeme veškerou skutečnost. Zkušenosti se schémata – včetně tohoto – nabýváme prožitkem vlastního těla. Vnímáme se jako bytosti ohraničené, oddělené od ostatního světa povrchem kůže, a zbytek světa zakoušíme jako něco vnějšího. Každý z nás se chápe jako nádoba s povrchem, který ji ustavuje a zároveň omezuje, a v tomto směru rozumíme i orientaci uvnitř-vně (Lakoff-Johnson 2002, s. 43).

A nejenže pak fyzickou orientaci spjatou s vnitřkem a vnějškem našich těl promítáme na všechny podobné prostorové objekty a na prostor vůbec (srov. např. vnímání zorného pole a horizontu jako nádoby, viz Vaňková zde na s. 217), ale například i na stavy, emocionální i jiné, v nichž se – jakoby v nádobách – nacházíme (např. *upadl do deprese, dostal se ze stavu katatonie* apod., srov. Lakoff-Johnson 2002, s. 46).

Prožitek schématu NÁDOBA, *eo ipso* VNITŘEK-VNĚJŠEK, se uplatňuje i při konceptualizaci opačné:⁸ kdy je konceptualizováno jako nádoba, v níž se nacházejí vnitřní orgány (ale např. i potrava nebo dech), samo tělo. A jako nádoba se chápe i člověk (tedy bytost komplexnější nežli její tělesná schránka): například jako nádoba naplněná pocity, myšlenkami, znalostmi apod. V tomto smyslu se také může *otevírat* ostatním, nebo naopak před nimi *svůj vnitřní svět*, resp. svou duši, *uzavírat*.⁹

2. Opozice VNITŘEK-VNĚJŠEK / POVRCH-HLOUBKA v axiologickém rámci

Klasickou teorii konceptuálních (představových) schémat¹⁰ rozvíjí Tomasz Krzeszowski tezí, že je s každým z těchto schémat konvenčně spojeno hodnocení; zavádí tedy v popisu schémat navíc parametr PLUS-MINUS, respek-

metaforické (srov. různě široké metaforické konceptualizace fundované schématem NÁDOBA, např. ČLOVĚK JE NÁDOBA, DUŠE JE NÁDOBA aj.).

8 Schéma NÁDOBA se uplatňuje ve dvou variantách: TĚLO V NÁDOBĚ a TĚLO JE NÁDOBA. Podrobněji (a se zřetelem k uplatnění tohoto schématu v českém znakovém jazyce) srov. Pokorná (2017).

9 Povahu specifické nádoby má v naivní konceptualizaci ustavené v českém jazykovém obrazu světa i hlava (*mít prázdnou hlavu*), srdce (*ukrývat něco v srdci*), duše (*do duše jí padla tíseň*) či paměť (*vypadnout z paměti*).

10 Zopakujme, že Mark Johnson (1987) tato schémata chápe jako vzorce, které se v lidské mysli spontánně (a prekonceptuálně) formují na základě opakované zkušenosti s určitými tělesnými stavy či pohyby, s manipulací s předměty, s přemísťováním v prostoru či s prožitky při procesech percepcce. Bez nich by naše zkušenost byla chaotická a nesrozumitelná (srov. Johnson 1987, s. 36 n.). Jak bylo řečeno, tato schémata utvářejí přirozenou kognitivní základnu pro abstraktní myšlení a konceptualizaci nefyzických jevů v jazyce a kultuře a jako z univerzálního podloží z nich pak vycházejí kulturně specifické metafory.

tive DOBRÉ–ŠPATNÉ, a zkoumá, jak se u jednotlivých schémat tento axiologický parametr realizuje (Krzeszowski 1994). U schématu NÁDOBA ve variantě TĚLO JE NÁDOBA (srov. pozn. 8) se pozitivní hodnocení obvykle spojuje s vnitřním prostorem: jako dobré bývá hodnoceno to, co se nachází uvnitř, co dovnitř směřuje či zevnitř pochází,¹¹ zatímco vnější prostor, respektive povrch imaginární nádoby, nese spíše hodnocení negativní.

Potvrzují to i jazykové údaje z češtiny. Uvědomme si, jaké konotace nesou (zejm. v psychických, intelektuálních a duchovních charakteristikách člověka, způsobu jeho přemýšlení či chování, jeho výtvorů apod.) výrazy *vnitřek*, *uvnitř*, *nitro* a *niternost* či *hloubka*, *hluboký*, a proti tomu *povrch* či *povrchnost*, *vnějšek*, *vnějškovost*, *navenek* aj. Srov. na ukázkou alespoň tyto sekundární významy výrazů *povrch* a *povrchní*, jak jsou zpracovány v SSJČ:

povrch 3. *vnější, vrchní, viditelná část n. vůbec smysly postižitelná stránka něčoho, něčeho; vnějšek, zevnějšek:* šlechetné srdce pod drsným p-em; na p-u to vypadalo velmi krásně; ulpět, utkvět na p-u; vnikat pod p. věcí; jak na p-u byla ta jeho statečnost, když ji mohlo setřít několik ran (Fuč.) ‘*povrchní, zdánlivá*’; jen z p-u znát (Hol.) ‘*povrchně*’ (SSJČ).

povrchní 2. *takový, kt. nejde do hloubky, k podstatě, málo důkladný; mělký 2, ledabylý 1, nedbalý 1, plytký 1 (op. opravdový):* p. člověk, posuzovatel; p. povaha; p. úsudek; p. pozorování ‘*zběžné, letmé*’; p. znalost, vzdělání; p. zájem; p. známmost; → přísl. **povrchně:** rána se zhojila jen p.; – p. znát, všímat si; p. pročíst; p. se něčím zabývat, o něco zajímat; p. pracovat; → podst. **povrchnost** (SSJČ)

S povrchem jsou tedy spojeny jednak charakteristiky **nedůkladnosti, letmosti, „povrchnosti“** (znalostí, vzdělání, zájmu, obeznámenosti s někým či něčím – srov. i *klouzat po povrchu*), jednak – často v přímé konfrontaci s „vnitřkem“ jako pravou podstatou a pravdivým stavem věcí – nesou význam **klamu, předstírání** či **zdánlivosti**: srov. *navrch huj, vespod fuj* ‘napohled pěkně vypadající, při bližším zkoumání špatný’ (SSJČ).¹² Podobné větné (resp. výpovědní) frazémy, uvádějící do opozice pravou podobu věci či opravdové smýšlení a proti němu klam, se vážou i k somatické reprezentaci vnějšku a vnitřku (srov. frazémy, v nichž se vzájemně konfrontují pojmy TVÁŘ–SRDCE, ÚSTA–SRDCE/DUŠE apod.), jak o tom bude řeč dále.

V naivním hodnocení člověka je důležité, co je v něm, co má v sobě či uvnitř, co ukrývá v duši či v srdci, co má v hlavě (nikoli na hlavě). Jak je patrné,

11 Srov. například *jít do hloubky (při studiu, při práci)* ‘konat něco důkladně, vážně’ (SSJČ).

12 Adverbium (příp. předložka) *vespod* nese i významový prvek vnitřku, respektive skrytosti, srov. heslo **vespod 1.** (též *vespodu Staš., Til.) *dole 1, naspodu 1* (op. *nahore 1, navrchu 1*): nejníže v. ve skříni; mazaný krajíc máslem v., tvarohem navrch; zůstal při rvačce v. (SSJČ).

v podobném diskursu se setkáváme s konceptualizací lidského nitra jednak prostřednictvím **prostorových – adverbiálně-předložkových – výrazů** (*uvnitř, vně*), **předložkových spojení s prepozicemi v, do a z** (*co má asi v hlavě, do hlavy mu nevidíš, vykouřilo se mi to z hlavy*) a ovšem také prostřednictvím **některých somatismů** (*srdce, hlava*) či psychismů (*duše, mysl, paměť*).¹³ (Srov. typické kontexty spojené s výrazy *v něm / do něho / z něho, v sobě / do sebe / ze sebe, v srdci / ze srdce / do srdce, v duši / do duše / z duše, v hlavě / do hlavy / z hlavy*, podobně i *v duši / z duše / do duše* – viz dále). Jde o formální signály uplatnění konceptuálního schématu NÁDOBA. (Mezi další patří např. adj. *plný a prázdný* a jejich četné deriváty nebo slovesa a deverbativa s prefixem *vy-, na-* apod. – *vyplnit, naplnit* aj.).

Poněkude jinak – nikoli vyloženě axiologicky – je konstruována pojmová opozice C. G. Junga INTROVERZE–EXTRAVERZE, využívaná nejen v psychologii, ale dobře známá i z běžné komunikace. Osobnosti jsou na jejím základě charakterizovány jako *introverti* nebo *extraverti* podle míry jejich příklonu buď ke světu „vnitřnímu“, nebo „vnějšímu“. Introverze se chápe jako *zaměřenost osobnosti do vlastního nitra, na sebe sama, na svůj vnitřní svět, prožitky, city a myšlenky; opak je extraverze* (Hartl–Hartlová 2010, s. 231), a ta pak jako *souhrn povahových rysů člověka, které vedou k zaměření osobnosti navenek, jako je otevřenost, společenskost, záliba ve změnách a vzrušujících situacích, výřečnost, sebeprosazování; opakem je introverze* (tamtéž, s. 141). Srov. též (s uplatněním dalších vyjádření konstruujičích zkoumanou metaforu):

introvert, -a m (**introvertka**, -y ž) <1> psych. člověk soustřeďující všechn záměr na svůj vnitřní život, uzavírající se do sebe (op. extrovert, extravert)

introvertní příd. psych. obrácený do vlastního nitra, do sebe samého, uzavřený (op. extrovertní, extravertní) (ASCS)

Opět si lze všimnout výrazů spojených s vnitřkem a vnějškem, jako je *nitro, vnitřní svět, uzavírat se* (*do sebe samého* – sic!), *otevřenost* ap. V odborných kontextech se s axiologickým zatížením pravděpodobně nesetkáme (ani jeden ze dvou typů není jednoznačně hodnocen pozitivně či negativně, jde ostatně spíše o konstrukty). Kontexty z běžné komunikace by bylo v tomto ohledu potřeba blíže prozkoumat (např. korpusově založenou analýzou kolokací výrazů *introvert* a *extrovert*).

13 Termínu *psychismus* – korelujícího se *somatismem* – užíváme v souladu s pojetím Terezy Nakaya (zde na s. 68 n.).

3. Vnitřek těla a vnitřek člověka

3.1 Prostorové pojmy a lexémy spjaté s vnitřkem a vnějškem

Vztaženost k člověku jako psychosomatické bytosti (někdy spíše s orientací na *soma*, jindy spíše na *psyché*) a významný podíl na konstruování opozice VNITŘEK–VNĚJŠEK (s vazbou na příslušné metafory) signalizují v některých významech a kontextech už sama prostorová určení nesená příslušnými adverbii, srov. např. adverbia *uvnitř* a *navenek*:

uvnitř přísl. a předl. **I.** (též *uvnitřku Opol.) přísl. **1.** *ve vnitřku; vevnitř* (op. *zevně, vně, zvenčí, venku*): šálek u. pozlacený; plášť s kožešinou u.; nevím, jak to tam vypadá, nebyl jsem u. ‘*v místnosti, v budově ap.*’; u. bylo ticho **2.** *v myslí, v nitru, v duchu; vnitřně*: u. se chvěla úzkostí; člověk u. spokojený; jen když jsme (národ) u. zdraví (Ner.) **II.** předl. s 2. p. *ve vnitřku; vevnitř*: u. domu; u. těla; u. státu; boj dvou konkurenčních skupin u. jedné třídy (Fuč.)

navenek (*naven) přísl. *směrem ven, směrem na zevnějšek; zevně*: zevnitř i n.; n. být, vypadat klidný; vystupovat n. vždy uhlazeně ‘*na veřejnosti*’; nebylo to naven znát (Čap.-Ch.) (SSJČ)

Adverbium (příp. předložka) *uvnitř*, jak je patrné, nese kromě významu obecně prostorového (1) i význam vázaný na pojmovou kategorii VNITŘNÍ SVĚT (2): vyložen je prostřednictvím synonym *v myslí, v nitru, v duchu, vnitřně* – které opět signalizují uplatnění schématu NÁDOBA, podobně jako u opozitivního výrazu *navenek*, které odkazuje k synonymům *směrem ven* či *zevně*. Exemplifikační spojení z prvního hesla *uvnitř se chvěla úzkostí* a u druhého z hesel *navenek byl klidný* odkazují ke zkoumané opozici zcela prototypově a příklady vzaté ze dvou slovníkových hesel lze dobře zkombinovat: *navenek byl klidný, ale uvnitř se chvěl úzkostí*. Výraz *navenek/naven* implikuje zdánlivost nebo snad (v jiných případech) i předstírání či snahu něco zakrýt (srov. další příklady: *vystupoval naven vždy uhlazeně*, tj. na veřejnosti, či *nebylo to naven znát*). Jako bychom slyšeli pokračování výpovědi, které by muselo být uvozeno odporovacím *ale*: zdánlivě to bylo takto, ale ve skutečnosti jinak. Opět se ukazuje axiologické zatížení opozice VNITŘEK–VNĚJŠEK, totiž že VNITŘEK nese spíše konotace pozitivní, zatímco VNĚJŠEK negativní.

3.2 Vnitřek somatický a vnitřek psychický: *vnitřnosti* a *nitro*

Přesuňme pozornost z opozice VNITŘEK–VNĚJŠEK detailněji pouze na jeden její člen, VNITŘEK, a soustředme se na tu jeho polohu, která míří k vnitřku „lidskému“, buď tělesnému, anebo duševnímu.

Substantivní lexém *vnitřek* je v některých ze svých významových poloh (ať už primárně či sekundárně) synonymní s lexémy *vnitřnost/vnitřnosti, útroba/*

útroby, ledví, lůno a nitro. Ty vyjadřují buď význam 'vnitřní část lidského těla' (tedy vnitřní orgány, případně místo v těle, kde jsou tyto orgány uloženy), anebo význam 'lidské nitro' (tedy vnitřní život, psychika, duše, mysl). Případně mohou v závislosti na kontextu vyjadřovat i významy oba, a poukazovat tak k pojmovým oblastem VNITŘEK SOMATICKÝ a/nebo VNITŘEK PSYCHICKÝ (srov. Příloha I.A – Vnitřek lidského těla / vnitřek člověka – základní lexémy).

VNITŘEK SOMATICKÝ přitom reprezentují primárně výrazy *vnitřnosti* a *útroby* (obojí dnes užívané v plurálu) a stylově příznakové (archaické, knižní) *ledví* a případně i *lůno*, zatímco **VNITŘEK PSYCHICKÝ** je dnes spojen především (ale nejen) s lexémem *nitro*.¹⁴ V sekundárních významech se obě významové polohy mísí a lze je chápat jako ideografická synonyma.

Význam výrazů *vnitřek* (srov. i *vnitřní, uvnitř* apod.) a *nitro* je přitom (alespoň podle SSJČ) primárně široce prostorový, sekundárně se vztahuje k člověku a k jeho VNITŘKU PSYCHICKÉMU, respektive k pojmu VNITŘNÍ SVĚT.

4. Somatické a psychické pojmy spojené s vnitřkem

K vnitřku (a také, jak bude ukázáno později, k vnějšku) lidského těla a k vnitřku (příp. vnějšku) člověka však neodkazují jen příslušná prstová adverbia a jejich deriváty. Vnitřek – má zde být naznačeno – je v češtině pojmově reprezentován některými částmi těla, ale také určitými psychologickými koncepty, které korelující orgán v lidském těle nemají. Dále se budeme (alespoň rámcově) věnovat především nejexponovanějším z nich, tedy pojmům SRDCE a DUŠE.

4.1 Srdce a duše

4.1.1 Srdce¹⁵ Srdce je spjato se symbolikou středu a v evropské kultuře je chápáno jako centrální část lidské bytosti (v tělesném, duševním i duchovním smyslu). O středovosti a ústřednosti srdce svědčí i etymologie.¹⁶ Jde o část těla spojovanou s tím nejcennějším v člověku, s jeho emocemi, láskou, empatií, altruismem a duševním životem.

Staří měli za to, že srdce je sídlem duše (podobně jako i ledviny a játra); proto dosud se klade srdce velmi často jako sídlo duševního života, odvahy, zmužilosti, lásky, nenávisti, radosti, žalu,

14 V SSJČ je však jako primární význam označen ten široce prostorový: **nitro 1.** *vnitřek, vnitř*: vniknout do nitra země; z nitra staré olše vyletěla sýkorka; n. loďky bylo zalito vodou.

15 Mnohem podrobněji je o místě srdce v českém jazykovém obrazu světa (na základě sémantické analýzy příslušného lexému a jeho uplatnění v běžném jazyce a poezii) pojednáno v samostatném textu (Vaňková 2005).

16 Jde o výraz všeslovanský, původní deminutivum z praslovanského **srđ* a indoevropského **kerd* ('střed'), srov. i latinské označení srdce *cor, cordis* a řecké *kardia* (Rejzek 2001).

píše Machek (1997). Ve výkladových slovnících je ovšem srdce charakterizováno primárně somaticky, tedy jako 'dutý kuželovitý sval působící svým smršťováním pohyb krve v cévách' (SSJČ) a sémantické aspekty spjaté s city a niterným životem jsou zohledněny až v podobě významů sekundárních. S ohledem na zaměření této studie připomeňme – vedle významu spojeného s citem, láskou, dobrotou a lidstvím člověka – zejména význam 'střed, centrum, vnitřek' (*srdce zvonu, srdce/srdíčko salátu, Praha je srdcem Evropy*), s nímž souvisí význam 'nejpodstatnější část', 'nejdůležitější činitel' (*být srdcem a duší kolektivu, rodiny; ve strojně je srdce továrny*).¹⁷ Odtud pochází i význam toho nejlepšího v člověku, koncentrátu jeho bytosti. Souzní s tím i konceptualizace spojená s vnitřkem, v němž je skryt nejcennější poklad (srov. báseň v subkap. 5.2). Je jím vnitřní bohatství, láska, empatie, altruismus, emoce, dříve také odvaha (srov. *srdnatý, dodat si srdce*).

S odkazem na podrobné pojednání o konceptualizacích spojených se srdcem (Vaňková 2005, s. 247 n.) připomeňme alespoň četné prostorové metafory typu SRDCE JE NÁDOBA (BYT, DŮM), u níž se exponuje někdy obsah, jindy sám vnitřní prostor (*srdce přetéká láskou, nosit někoho v srdci, mít v srdci žal, mít v srdci dost místa, mít široké srdce*),¹⁸ lze je otevřít či uzavřít, odemknout či zamknout (*otevřela mu své srdce, klíč od jejího srdce*).

Co je třeba ve vztahu k pojmu SRDCE zohlednit především, jsou dva jeho generální profily, tj. SRDCE 1 (SOMATICKÉ) a SRDCE 2 (PSYCHICKÉ)¹⁹ (srov. Příloha II.E),²⁰ Odkazujeme zde i na charakteristiku dvojího „vnitřku“ člověka – materiálního, konkrétního (*vnitřnosti*) a nemateriálního, prožitkového, abstraktního (*nitro*). Srdce tuto dvouprofilovost kopíruje.²¹

Dosud byla řeč jen o pojmu SRDCE 2, avšak ani pojem SRDCE 1 se nevyskytuje pouze v odborných anatomických kontextech. Z konotací spojených se srdcem jako 'kuželovitým svalem' s určitou funkcí (viz výše) se v naivním

17 Srov. zejména 2. poněk. kniž. citový zájem; cit 1 (zprav. náklonnost, láska); duševní, zejm. citová stránka, duševní život člověka, jeho smýšlení, citění; nitro 2 a také 6. kniž. střed (SSJČ).

18 U Mrhačové je uvedeno spolu s frázemem *mít široké srdce* i *mít srdce jako autobus*. Podle vysvětlení mají oba frázemý význam 'být v lásce přelétavý, střídat partnery', ten první navíc i význam 'být přející a s každým zadobře' (Mrhačová 2000, s. 159).

19 Podobně mluví i Tereza Nakaya o dvou polohách japonského břicha – srov. kategorie, resp. profily BŘICHO FYZICKÉ (KONKRÉTNÍ) a BŘICHO PSYCHICKÉ (ABSTRAKTNÍ) – srov. Nakaya (2012).

20 Příloha tyto dva profily ilustruje dvojí kresbou srdce – je to jednak kužel znázorňující příslušný orgán v duchu anatomie (jak ho známe z učebnic), jednak jednoduchý, tomuto kuželu nepodobný symbol srdce, jehož kresba (i v podobě emotikonu) se používá jako výraz pozitivní emoce, lásky či srdečného vztahu (podobně jako odedávna např. i perníkové srdce z pouti, přívěsek ve tvaru srdce apod.).

21 Srdce fyzické ('dutý svalový orgán živočichů') a srdce coby 'sídlo citu', 'symbol' je vykládáno ve dvou samostatných heslech (z nichž jedno je pojato medicínsky, druhé kulturologicky) i na Wikipedii (srov. seznam pramenů).

(ale např. i básnickém) obrazu světa exponuje především jeho tlukot – jako signál života, či případně při zrychlení, zpomalení nebo zástavě jako indicie nemoci, znepokojivé emoce apod., a to i obrazně, srov. *srdce jí začalo rychleji tlouci; dokud mu srdce v těle bije, jeho srdce tlouklo jen pro rodinu, srdce se mu leknutím zastavilo* apod.

4.1.2 Duše²² K základním konturám obrazu, který se vztahuje k fenoménu zvanému v češtině *duše* (a podobně i v jiných slovanských jazycích), poukazuje – tak jako v případě *srdce* – už etymologie. *Duše* je spjata s *dech*, *dýcháním* a *vzduchem*. To odkazuje ke dvěma naracím – v duchu biblickém byla *duše* (jako život i božský princip) člověku vdechnuta Bohem, ale jako nehmotný princip oživující tělo byla *duše* spojována se vzduchem a dechem už dávno předtím, v dobách předkřesťanských. Odtud konceptualizace *duše* jako obláčku páry, který po smrti opouští lidské tělo a odlétá do nebe.²³ Ještě v Jungmannově slovníku je první význam výrazu *duše* určen jako fyzický: *duše* totiž znamenala i samo dýchání (*duch*, *dech*, *Athem*), srov. *vypustit duši*, *nemoci popadnout duše*. Vzduch, vzdušný pohyb a neviditelnost jsou s konceptualizací *duše* spojeny dodnes (v kresbě např. srov. znázorňování *duše* v podobě obláčku nebo stylizace neviditelnosti přerušovanými konturami apod.).

Z Jungmanna už byla připomenuta i definice *duše* jako ‘bytnosti v nás sídlící’ – homunkula, v němž se koncentruje to podstatné a jedinečné z naší osobnosti. Lidové křesťanství (např. ve starých lidových baladách) přináší obrazy *dušiček* (či *hříšných duší*) v podobě (bývalých) lidí, kterak po smrti – po oddělení *duše* od těla – putují do ráje, očištěnce či pekla. Jazyková data ovšem v češtině potvrzují především umístění uvnitř a „vzdušnost“ s *duší* spojenou: výraz *duše* slouží metaforicky i k označení vnitřní, často duté části nejružnějších předmětů, respektive prostoru zaplněného vzduchem (*duše pneumatiky*, *duše ryby*), případně měkké střední části u rostlin (*duše bezu*, *vrby*), anebo k základu a podstatě nějaké abstraktní entity, zejména společenství: *matka byla duší rodiny*, *duše města*, *řeč je duše národa*, *melodie je duší skladby* (SSJČ) ap. Výraz *duše* má význam ‘třešť, dřeň nějaké věci, duch její, výťah’, dnes snad lze říci její vnitřní podstata či koncentrát, srov. *podstata*

22 Podrobnější pojednání o obrazu *duše* v češtině, profilech pojmu a jeho konceptualizacích, tak jak se jeví v datech jazykových i textových (zejm. s orientací na folklor a umělecké texty) srov. například Vaňková (2016, 2020). Zde se soustřeďujeme na obraz *duše* především v souvislosti se základními aspekty spojenými s kategorií vnitřku a vnějšku v somatopsychických konceptualizacích člověka. K širšímu mezioborovému a mezikulturnímu obrazu *duše* (s důrazem na sondy etnolingvistické) srov. Maślowska – Pazio-Włazłowska (eds.) (2016) a Maślowska – Jurewicz – Pazio-Włazłowska (eds.) (2020).

23 S vzdušným živlem, respektive s možností pohybovat se vzduchem souvisí i častá lidová konceptualizace *duše* jako ptáka (zejména bílé holubice).

neb duše z byliny vytažená či spojení duše zlata, anima, pocházející z alchymie (jak uvádí opět Jungmann).

V současném diskursu funguje pojem DUŠE, zjednodušeně řečeno, ve dvou základních kontextech, a to psychologickém ('duše je psychika') a spirituálním ('duše je božský element v člověku', resp. 'spirituální dimenze člověka'). Duše je přitom konceptualizována na základě typických metafor, zejména metafor nádoby, respektive uzavřeného prostoru v člověku, v němž se odehrává jeho vnitřní (emocionální či spirituální) život. Srov.:

Když pak v ozářeném [...] chrámu zaznělo ze všech úst slavné „Vstaltě této chvíle ctný Vykupitel! Haleluja!“, tu se cítilo děvče unešeno mocným citem, prsa se jí dmula, pudilo ji to ven, ven do širé prostory, kde by mohla dát průchodu nevýslovnému jásotu, který jí v duši hlaholil (Němcová 2017, s. 135).

4.1.3 Srdce a duše: centrum člověka Duše – na rozdíl od orgánové povahy srdce – postrádá přímý tělesný korelát či jednoznačně dané umístění v lidském těle. To se projevuje v mírných i větších konceptualizačních rozdílech mezi pojmy SRDCE a DUŠE. Mají přesto mnoho společného, obzvlášť se zřetelem ke konceptualizacím spojeným se schématem NÁDOBA a s vnitřním životem člověka. Jak srdce, tak duše představují **střed, centrum člověka** (srov. schéma CENTRUM-PERIFERIE) a to souvisí i s jejich ústřední úlohou ve zkoumané opozici VNITŘEK-VNĚJŠEK. Jsou typickými reprezentanty lidského vnitřního světa, představují hloubku oproti povrchu, nezjevnost oproti zjevnosti a v konceptualizaci mají často charakter nádoby.

Z Přílohy II.B je patrné, že v tomto ohledu vstupují do typické opozice **tělo a duše** (jako zjevné, materiálně existující a smyslově dostupné – oproti nezjevnému, a přitom oživujícímu a „oduševňujícímu“ principu), zatímco korelátem opozice vnějšího a vnitřního (příp. hloubky a povrchu) jsou pojmy spojené s tělesnými orgány – **srdce a tvář** (viz dále). Na konceptualizaci spjaté s těmito opozicemi se však podílejí i další somatické pojmy.

V některých kontextech (např. ve variantních frazémích) jsou výrazy *srdce* a *duše* prakticky zaměnitelné: jde především o intenzifikační vyjádření citu, oddanosti, upřímnosti (*z duše* – *ze srdce*, *z celé duše* – *z celého srdce*).²⁴

24 Srov. *ze srdce* / *z celého srdce rád* (něco udělat) / *mít někoho rád* / *někomu blahopřát/děkovat* / (*si*) *něco přát* / *se něčemu zasmát* / *je mi to líto* / *toho lituji* s vysvětlením „velmi upřímně, z duše“ (Mrhačová 2000, s. 163). Srov. však i spojení *z duše někoho nenávidět*, *je mi to z duše protivné* apod., které variantu s lexémem *srdce* nemají. SSJČ uvádí ve druhém významu k lexému *duše* toto: **duše 2.** ve spoj. z (té) duše, z hloubi duše, do duše, celou duší, s (celou) duší *bývá často prostředkem zesílení slovesného děje ve významu příslovci úplně, plně, zcela, zcela, zcela, velice, velmi, upřímně, opravdu, doopravdy, vskutku* ap.: z d. jsem se za jeho jednání styděl; být z d. poctivý; být někomu z té d. oddán; děkuji vám z celé d.; těšil se na to z plné d.; ze vši d. vám to slibuji; smát se z hloubi duše *'upřímně'*; do d. se mi to znechutilo; přílnout

V určitých pojmových aspektech se však liší. Jak srdce, tak duše představují nejzásadnější součásti člověka – a pokud tím míníme i pojmovou kategorii VNITŘNÍ ČLOVĚK, přinejmenším duše je s člověkem v některých konceptualizacích ztotožněna.²⁵ Duše je souvztažná s tělem (srov. např. spojení *skaut duši i tělem*), bez ní je tělo neživé (a v křesťanské naraci i bez nároku na život věčný). Člověk je úplný jen tehdy, má-li tělo i duši (srov. frazém *chodit jako tělo bez duše* – ‘smutně, apaticky, nepřítomně’). Duše je tedy spojena se životem (vitálním i spirituálním), anebo také s duchovností, intelektem, porozuměním hlubším kontextům a také s etikou (srov. *oduševnělost*).

Co se však týče citovosti a empatie, bezprostředního projevu lásky a – sic! – *srdečnosti, upřímnosti* –, jde o doménu srdce. Srdce je ve srovnání s duší fyzičtější, emocionálnější (je orgánem citu) a bezprostřednější. Je spjata i s láskou k lidem a empatií. *Být bez srdce* či *nemít srdce* znamená krutost či lhostejnost k živým tvorům, nedostatek slitování a soucítění (srov. naopak *mít srdce na pravém místě*).

Srdce i duše představují vysokou hodnotu a projevuje se to také v jazyce. V lidových i kulturních konceptualizacích lze duši *darovat*, ale i *dát v sázku* či *prodat* (*čertu, peklu* apod.); s duší je spojen i významný parametr etický. K dotvrzení pravdivosti něčeho tvrzení se užívá výrazu *na mou duši*, který býval přísahou (srov. i sloveso *dušovat se*). Oddanost a lásku (nejen k člověku) lze vyjádřit frazémem *dal by za někoho / za něco duši* (srov. alternativní *dal by za někoho / za něco život*; srdce však v tomto kontextu nefiguruje), o dobrotě svědčí frazém *o duši by se s každým rozdělil* (který existuje i ve variantě s rozdělením srdce).

Na srdce se nepřísahá, a pokud jde o jeho darování či věnování, vztahuje se k výlučné lásce partnerské, respektive celoživotní manželské (*dala mu navždy své srdce, slíbil jí své srdce*). Zde srov. i symboliku mileneckého daru (perníkové srdce z pouti či jiné dárky ve tvaru srdce).

Srdce je vedle **lásky** (v individuálním, ale i v nejširším smyslu, např. ve vztahu ke křesťanství a symbolice Ježíšova srdce) spojeno také s **upřímností**,²⁶ *srdečností, otevřeností*, tedy s vlastností, která významně souvisí právě s opozicí lidského „vnějšku“ a „vnitřku“ – respektive s tím, že v lidském jed-

k někomu, viset na někom celou duší ‘s vřelou oddaností’; poslouchat s celou duší ‘s plným vnitřním zaujetím’.

25 Člověk duši v některých konceptualizacích má, vlastní, pokládá ji za svou (je to patrné, přísahá-li např. slovy *Na mou duši!*), ale v jiných, v jazyce méně doložených pojmových polohách je s ní ztotožněn (v personifikaci typu *ta dobrá duše*, ale např. i v připomenutých lidových naracích o posmrtném putování duše do nebe).

26 Podle SSJČ znamená **upřímný** v základním významu 1. *jednající zpríma, otevřeně, bez přetvářky, nezastírající své smýšlení n. myšlenky, city; projevující takové jednání, chování* (op. pokrytecký, licoměrný, falešný 1): u. člověk *‘přímý, otevřený’*; u. přítel, rádce.

nání je (a podle lidové etiky má být, a často není) vnějšek a vnitřek v souladu, podle frazému *co na srdci, to na jazyku* nebo *mít srdce na dlani*.

4.2 Žaludek, střeva, ledví, útroby

Jsou tu však i další orgány skryté v těle a podobající se v tomto ohledu srdci (v modu SRDCE 1, tedy somatického): plíce, játra, ledviny, žaludek, žlučník, střeva aj. (k nim srov. Škanderová 2013).

S názvy některých z těchto vnitřností se však – jak o tom svědčí zejména frazeologie – sekundárně spojují i určité významy emocionální, resp. se jejich význam v některých frazémeh překlápí z polohy konkrétní (*vnitřností*) do polohy abstraktní (*nitro*). Jde především o žaludek²⁷ (*vidím mu až do žaludku*), střeva (*vidím mu až do střev*) a ledví²⁸ (*vidět/proniknout někomu až do ledví*).²⁹

Frazém *cítit něco až v útrobach* případně *až do morku kostí*, tedy ‘cítit, prožívat něco velice intenzivně, do hloubky’ (Mrhačová 2000, s. 179) odkazuje k prožitku, kdy se fyzické, resp. smyslové prolíná s emocionálním – a význam ‘vnitřností’ s významem ‘nitra’. Povšimněme si i toho, že se výklad frazému nevyhýbá výrazu *do hloubky*, odkazujícímu k intenzitě prožitku a evokujícímu zároveň opozici, která je předmětem našich úvah.

4.3 Mysl: z tváří mysl září

mysl, -i ž. (mn. 1., 4. -i, 3. -ím, 6. -ích, 7. -emi) **1.** *základna myšlení; to, co je obsahem vědomí: mít něco stále na mysli; přišlo, vstoupilo mu na m., že; tane mi na mysli; novinka zaujala plně jeho m.; pusťte to souzení z mysli; jeho m. se tím stále zaměstnává; být pomatené, zatemněné mysli; ♦ sejde z očí, sejde z mysli (pořek.)* **2.** *mínění, smýšlení, názory, přesvědčení: sňatek syna mu byl proti mysli; kniž. jsem s tebou jedné mysli; člověk ušlechtilé mysli; žena vysoké mysli (Vrba) ‘hrdá’* **3.** *nálada, chuť (k čemu); buďte dobré mysli!; uchovej si jasnou m.!; být osamělý a těžké mysli; ♦ veselá m. půl zdraví (pořek.)* **4.** *odvaha, zmužilost, energie: dodávat někomu mysli; neztrácejte m.! kniž. upadnout na mysli ‘ztratit odvahu’ (SSJČ).*

27 Srov. i frazémy *leží mu to v žaludku*, *nemít na něco žaludek*, *obrací/zvedá se mu z toho žaludek*, které rovněž poukazují k emocionálnímu stavu, a to k stavu nechuti – která se může vztahovat jak k jídlu, tak k nutnosti snášet krajně nepříjemné situace, případně i něčí nemorální jednání (Mrhačová 2000, s. 190–191).

28 Srov. i *odhalit/odkryt někomu své ledví* ‘říct o sobě důvěrné věci, svěřit se’ (Mrhačová 2000, s. 83).

29 Podle Mrhačové ‘někoho důkladně poznat; mít ho přečteného, prokouknutého’ (2000, s. 191).

Hlava bývá konceptualizována jako nádoba; v ní jsou uloženy myšlenky, znalosti, vědomosti, vzpomínky – komplex různých součástí vnitřního světa; je v ní uložena také mysl. I ona představuje neviditelný obsah lidského vědomí – snad ve smyslu široce chápané kognice, intelektu i probíhajícího myšlení, ale také jako vnitřní svět, který se v některých konceptualizacích může projevovat navenek obvykle na tváři (srov. dále). Frazémy *z tváří mysl září* nebo *tvář myslí zrcadlo*; *vydá hned, co tam padlo* možná odkazují i k významu uvedenému v SSJČ jako 3. ‘nálada, chuť’, respektive nikoli jen k myšlení ve smyslu intelektuality, ale k vnitřnímu světu vůbec – v němž se prolíná myšlení, emoce i nálady.

5. Nitro a kategorie VNITŘNÍ ČLOVĚK v básnickém diskursu

Pojmové kategorie VNITŘNÍ SVĚT a VNITŘNÍ ČLOVĚK jsou široké a komplikovaně sémanticky strukturované. Jejich dosah se projevuje nejen na úrovni lexémů, ale i v rovině diskursu. Následující dvě básně, rozdílné co do historické epochy svého vzniku, autorského typu tvůrců, poetiky i myšlenkového zacílení, znázorňují zkoumané opozice dosti plasticky, v určitém hodnotovém rámci a dokládají příslušné konceptualizace v kontextu konkrétních narácí.

5.1 U rentgenu: vnitřnosti a nitro v básnické konceptualizaci Jiřího Wolkra

Obraz vnitřku a skrytosti v somatické konceptualizaci člověka je příznačně ztvárněn ve Wolkrově básni *U rentgenu* (srov. Příloha I.B). *Lidské tělo*, píše se tu, se pod rentgenovými paprsky *otvírá jak dopis zašifrovaný*; je tím implikována uzavřenost nitra, i když se v tomto „dopise“ nehledá duše, onen dávný a tradiční vnitřní princip. Samo tělo je totiž s duší (v intencích moderního náhledu na svět) ztotožněno – s přesvědčením, že je v moderní době možné jeho tajemství jako šifru rozluštit: *neboť dnes tělo je duše a na něm psáno jest, / zda člověk se narodil pro štěstí anebo pro bolest* (tamtéž).

V době uchvácení vědeckým pokrokem a technickými vynálezy (a současně i v době sociálních rozporů a třídní nenávisti) nahlíží lékař do dělníka těla, otevírá je *paprsky zářivými*, a spatřuje v něm – ve hře významů – nejen pacientovy „vnitřnosti“, ale současně i jeho „nitro“. Pod rentgenovými paprsky se postupně v gradující intenzitě otázek a odpovědí odhalují tři závažné skutečnosti. Z hlediska konceptualizace vnitřku a nitra v souvislosti s tělem a jeho orgány jde o pojetí přinejmenším překvapivé.

Po prvním pohlednutí do pacientova těla spatří lékař opravdový fyzický orgán stížený chorobou – plíce, zcela realisticky „prožrané hladem a tuberkulózou“ a signalizující brzkou smrt. Druhá odpověď referuje ke stavu dělníka srdce. To je ovšem charakterizováno jinak než jako kon-

krétní, fyzický orgán: je pojato ve svém psychickém profilu, jako centrum lidské osobnosti a její (v tomto případě nenaplněné) touhy po lásce a dobrém životě. Těžká choroba i celkové zmarnění života modelované postavy dělníka plyne, jak je patrné, z třídně pojatého společenského konfliktu. Jeho výrazem je i ono *nejtěžší břímě*, jež lékař identifikuje při třetím nahlédnutí do dělníkova těla. To, co spatří *nejhlouběji*, tedy *nenávist*, není ovšem orgán, nýbrž abstraktní, emocionálně a postojově založený princip (jsoucí v protikladu k lásce, krátce předtím spojené s dělníkovým srdcem), princip ovšem v ontologické metafoře materializovaný a pod paprsky rentgenu hrozivě „viditelný“ (a schopný, až vypadne, *rozkymáct zemi*).

Jedním ze sémantických principů výstavby básně je oscilace mezi pojetím vnitřku těla jako sídla vnitřností (jejichž stav je schopen z rentgenového snímku diagnostikovat lékař) a současně i nitra – tradičně spojovaného s duší, sídlem emocí, identity a osobnosti. Zde se obojí, materiální i nemateriální, spojuje a v „nádobě“ těla nabývá hrozivě konkretizované povahy.

5.2 Bylo to jednou na lavičce v Chotkových sadech:

Havlova raná reflexe srdce, nitra a duše

Tím, že mají nitro, a to se tak či onak manifestuje navenek, se lidé liší od strojů, včetně humanoidních robotů. Robot – jak předjal ve své antiutopické hře *R.U.R.* Karel Čapek – sice na první pohled vypadá jako člověk, ale to podstatné mu k lidství chybí: nemá duši (více o tom srov. Bednářová zde na s. 85 n.). Fakt, že robot či robotka nemá duši (a tedy není člověkem), se ve zmíněném dramatu jistým způsobem projevuje; stejně jako se projevuje postupné nabývání a nabytí duše, polidštění, u dvou (původně mimolidských) hrdinů: je to nabytí lidských citů, empatie, lásky, vnitřního života, včetně prostého zájmu o to, co překračuje každodenní pracovní úkony. Robot je určen k práci, má jako stroj užitnou hodnotu – ale člověkem se stává díky hodnotám zcela jiným.

Ve velmi rané básni Václava Havla nazvané *Bylo to jednou na lavičce v Chotkových sadech* (viz Příloha I.C)³⁰ je kontrast ne-lidského a lidského modelován v mnohém podobně. Opozice povrchu, vnějšku, zjevného a oproti tomu hloubky, vnitřku a nezjevnosti je tu vázána na opozici umělého světa (jejž tu reprezentuje laboratoř – a dívka ve své roli „laborantky s maturitou“)³¹

30 Jde o jednu ze čtyř nejstarších Havlových dochovaných básní (z r. 1953, kdy bylo autorovi sedmáct let), srov. Havel (1999, s. 370).

31 Lze snad v souvislosti s laborantkou a laboratoří připomenout, že umělé hrdiny ze hry *R.U.R.* zamýšlel Karel Čapek původně pojmenovat *laboři*. Stejně jako výraz *robot* je i tento název motivován výrazem pro práci – *robot* s odvoláním na kořen slovanský (srov. např. i *robota*) *labor* na latinu. Práce bývá ve slovnících chápána jako definiční rys člověka; úvahy o strojích a robotech ve vztahu k lidem (jako bytostem, které mají nitro) tento definiční rys ovšem značně problematizují (srov. Vaňková – Hynková Dingová 2019).

a světa přirozeného (jehož povaha i modus existence aktérů se manifestují během prosluněného jarního dne v parku). Jsou to dva mody prožívání a je na ně vázána (ne)autentičnost existence představované dívky, zprvu explicitně přirovnané k robotu: s končetinami jako *pákami a háky*, s hlavou jako *počítačem*, očima jako *objektivy fotoaparátu* apod. Lidské tělo – a člověk sám – se tu vyjevuje ve specifické „strojové“ konceptualizaci;³² zkoumaná dívka je charakterizována přirovnáním *jak robot dělala* – a co je příznačné, také tím, že se nikdy nesmála.

Celé dny mlčela, s nikým nemluvila
 jak robot dělala, nikdy se nesmála
 její svaly, kosti, kůže byly páky
 její nohy, ruce, prsty háky
 její hlava počítač stroj
 její oči objektivy fotoaparátu
 její paměť matematické tabulky
 její nervy tenké drátky
 které se nikdy nepřetrhly

Dívka, přiřazená k inventáři laboratoře (podobně jako digestoř či topná tělesa), strojově vykonává stanovené pracovní úkony (viz dále – *umývala, vařila, destilovala, měřila* atd.), aniž by kdy dala najevo svou identitu, založení či emoce, a zdá se, že *cítění z ní asi vysublimovalo v laboratoři* (srov. obsah pojmu VNITŘNÍ SVĚT). Na přímý dotaz položený mimo prostředí laboratoře – na lavičce v parku – se však přece jen projeví. Na základě signifikantního „tichého povzdychnutí“ a slzy v dívčině oku (jakožto „zvnějšnění“ jejího nitra) subjekt náhle pochopí, že jí v srdci (sic!) leží *poklad*, že *svůj život dovede zavřít jako svátost do skříňky* a tu uzamknout a skrýt. Schéma NÁDOBA, pro konceptualizace tohoto typu příznačné, je spjata s evokací vnitřního prostoru, respektive vnitřního světa (introvertního) člověka. Jeho uzavřenost, a dokonce uzamčenost je evokována obrazem skříňky (srov. schéma NÁDOBA) ukrývající před světem poklad nesmírné ceny.

Explicitně jsou tu zmíněny i typické somatické a psychické pojmy s konceptualizací vnitřku spojené a nesené lexémy *srdce, nitro a duše*. Tyto pojmy mívají, jak bylo řečeno, charakter nádob (s „náplněmi“). I zde je tomu tak: *poklad leží dívce – čteme – v srdci*, dívka něčím vzácným *plní své nitro a svoji duši*. Celý svůj (opravdový, podstatný) život, emoce a identitu tak před zraky

32 Souzní to s neautentickým modem existence, k němuž člověka nutí moderní technicistní a byrokratizující doba, jak na to Havel upozorňoval i ve svých textech mnohem pozdějších. Ke konceptualizaci člověka, respektive lidského těla jako stroje srov. Maćkiewicz (2006, passim), a zde v rámci letmé zmínky o modelech těla v pojetí této autorky v pozn. 51.

okolí „zamyká do skříňky“ a do svého nitra nedává nahlédnout. Na základě drobných indicií v jejím chování lyrický hrdina dokáže interpretovat, čím se živí a z čeho žije, ale běžný vnější pozorovatel vidí jen laborantku-robotku „bez nitra“. Báseň tak modeluje opozici vnějšku a vnitřku člověka: toho, co je neprojevené a světem nespatřené – a oproti tomu toho, co je skryté v hloubce, neviditelné, přesto autenticky (niterně) žité.

6. Somatické pojmy spojené s povrchem: části těla s funkcí „zvnějšňování niter“

6.1 Tvář

Dávno, dávno již tomu, co jsem posledně se dívala do té milé mírné tváře, co jsem zulíbala to bleďé líce, plné vrásků, nahlížela do modrého oka, v němž se jevilo tolik dobroty a lásky; dávno tomu, co mne posledně žehnaly staré její ruce! (Němcová 2017, s. 10)

Každé já je ve své nezaměnitelné identitě a individualitě reprezentováno tělesně (srov. Patočka 1993). Lidská tělesnost je na jednu stranu druhově totožná (každé tělo má typicky tytéž parametry), na druhou stranu individuálně velmi rozrůzněná. Tato rozrůzněnost – tj. fakt, že vypadáme každý jinak – je nejpatrnější právě ve tváři.³³ Podle tváře se vzájemně poznáváme a některé tváře jsou nám milejší než jiné, protože jsou nám drazí jejich nositelé. Při setkání s neznámým člověkem registrujeme z jeho tváře, zda jde o muže či ženu, odhadneme jeho věk i další charakteristiky.

Tvář je navíc na těle umístěna tak, že se nachází právě ve výši lidských očí – očí těch druhých, neboť je určena především pro ně, tedy pro ty druhé a zrakovou percepci z jejich strany. (Samí svou tvář vidíme jen díky zrcadlu – viz dále.)

Tvář má navíc díky množství drobných, extrémně pohyblivých svalů schopnost jemných mimických pohybů, které mohou zrcadlit naše vnitřní prožitky i nastavení k druhým. Z tváří si navzájem můžeme číst (viz dále) a mimika běžně doprovází (a někdy i nahrazuje) verbální komunikaci. To, jak se *tváříme* (sic!), co se nám jeví ve tváři, ovšem nemusí vždy představovat zcela spontánní, přirozené reakce na prožívanou skutečnost. V mimice je mnohé dáno také konvenčně a podléhá pravidlům s ohledem na rámec určité kultury (srov. Ekman 1972, Wierzbicka 1999 aj.). Lidská komunikace –

33 Fakt, že „jsme každý jinak / (neboť to právě dělají duše)“, jak píše Holan (2004, s. 140), se projevuje i v dalších zcela individuálních tělesných charakteristikách; některé z nich se (vedle fotografií tváře) využívají i jako prostředky identifikace člověka např. v kriminalistice (srov. otisky prstů, hlas).

i ta mimická – umožňuje klam, předstírání či hru (a tvář bývá v tomto ohledu spojována s maskou).

Už bylo naznačeno, že tvář, zástupka člověka s ohledem na jeho jedinečnost, nezaměnitelnou hodnotu a lidskou důstojnost, vyjadřuje mnoho významů: jak v modu metonymie, tak metafory. Jako významné téma (a zásadní koncept) figuruje tvář v teorii komunikace a pragmatice (Čmejrková 1996), v sémiotice (tamtéž – a komplexně zejm. Nöth 1990),³⁴ teorii emocí (Ekman 1972), ale i v kontextech antropologických (Blažek–Trnka 2009), etnologických a kulturologických (Erban 2010), filosofickoantropologických (Sokol 2002, s. 172–176), filosofických a etických (tamtéž, s četnými odkazy, např. na práce Lévinasovy). Fakt, že se tvář zvýznamňuje v tolika souvislostech, „od Levinsona po Lévinase“, je spojen s tím, že je jedinečným a hlavním prostředkem mezilidské identifikace (a komunikace), ale také sebeidentifikace, resp. prožitku vlastní identity. Pojem TVÁŘ má ovšem – ve vazbě na obraz tváře v (tom či onom) jazyce i na konceptualizace, které jsou s tvářmi spojeny – specifické místo i v kontextu kognitivní, kulturní a antropologické lingvistiky (Mačkiewicz 2006 aj.).

Běžnou metonymií TVÁŘ ZA ČLOVĚKA – široce sdílenou v mnoha jazycích a kulturách – připomínají jako zásadní už Lakoff a Johnson: „V naší kultuře se díváme na tvář člověka – spíše než na jeho postavu nebo jeho pohyby – abychom získali základní informaci, jak ten člověk vypadá“ (Lakoff–Johnson 2002, s. 51). Zmiňují přitom i fakt, že u sebe nosíme fotografie tváří svých blízkých (nikoli – dodejme – např. jejich rukou). Svědectví o výsadním postavení tváře při konceptualizaci člověka podává portrétní umění a později také fotografie, uplatňující se mimo jiné i jako nástroj identifikace konkrétní osoby (srov. fotografie tváří osob v policejní evidenci nebo na průkazech).

Fakt, že sami sebe se svou tvář ztotožňujeme a že nás s ní se samozřejmě mosty ztotožňují druzí, reflektuje a problematizuje hlavní hrdinka Kunděrova románu *Nesmrtelnost* Agnes. Zpochybnění konvenčně sdílené metonymie MOJE TVÁŘ ZA JÁ (existenciálně citlivé modifikace obecnější metonymie TVÁŘ ZA ČLOVĚKA) tvoří důležitou osu románu a váže se k ní mnoho dalších problémů spojených s prožitkem identity (nebo ne-identity) v „jevícím se“

34 Winfried Nöth má ve své sémiotické encyklopedii zařazenu kapitolu věnovanou přímo „signálům tváře“ (Facial Signals), v níž rozlišuje sémiotiku spojenou s fyziognomií (stálými rysy tváře) a s výrazem tváře (který je proměnlivý a umožňuje komunikaci). Primárně jde o signály, spontánní vyjádření emocí i záměrů v komunikaci, tedy o indexikální znaky, sekundárně však mohou být původně indexikální znaky imitovány, a tudíž jde pak o znaky ikonické (tamtéž, s. 403). Čmejrková (1996) uvažuje i o symbolické povaze výrazů tváře, neboť jsou mnohdy konvencionalizovány; mluví o „konvenčních maskách pro nejrůznější konverzační příležitosti“. Připomíná, že podle Peirce jsou nejdokonalejší znaky ty, v nichž se rysy ikonu, indexu i symbolu prolínají. Takový znak, plyne z této úvahy, může představovat právě tvář.

světě, například otázka (sebe)zveřejňování či vůbec účasti ve společenském (a mediálním) životě, v němž je člověk – prostřednictvím své tváře – vystaven pohledům a projekcím druhých.³⁵

„Představ si, že bys žil ve světě, kde nejsou zrcadla. Snil bys o své tváři a představoval si ji jako vnější odraz toho, co je uvnitř tebe. A potom, až by ti bylo čtyřicet, někdo by ti poprvé v životě nastavil zrcadlo. Představ si ten úlek! Viděl bys úplně cizí tvář. A věděl bys jasně to, co nejsi s to chápat: tvoje tvář nejsi ty!“ (Kundera 1993, s. 41)

Studium pojmu tváře prostřednictvím profilové analýzy (srov. Čurdová 2015, Vaňková 2018, Vaňková–Vodrážková 2014) by jistě přineslo (a snad přinese) komplexnější pohled na českou konceptualizaci tváře i na problémy tělesné konceptualizace člověka vůbec (stejně jako podrobnější sémantická analýza příslušné lexikální oblasti). Prozatím lze – se zřetelem k tomu, jak se v českém konceptu TVÁŘ realizuje opozice vnějšku a vnitřku, zjevnosti a skrytosti – říci aspoň tolik, že tvář představuje somatický pojem specifický zejména v tom, že jsou u něj pojmové profily (MANIFESTACE, FUNKCE, LOKALIZACE, GESTO) v hlavních charakteristikách vzájemně extrémně propojeny, podmíněny a odkazují na sebe.

Je-li totiž tvář, jak bylo řečeno, částí těla nejvýrazněji individualizovanou, a tím předurčenou k „ukazování“, jevení se ostatním lidem a světu (resp. ke „zjevování nitra“ svého nositele), splývá profil MANIFESTACE s profilem FUNKCE. Funkcí tváře je (zejména) manifestovat se (srov. Vaňková–Vodrážková 2014),³⁶ respektive manifestovat svého nositele (a to v nejrůznějších aspektech).³⁷

35 I hrdinčin otec odmítá být identifikován se svou tváří a fyzickou podobou, před smrtí zničí všechny své fotografie a odchází „do světa, kde už nejsou tváře“ (Kundera 1993, s. 258).

36 K dalším funkcím – souvisejícím s výše uvedenou, ale s manifestací související jen zprostředkovaně – patří například to, že je tvář místem fyzického kontaktu – důvěrného, pozitivního, znakem lásky a přátelství (*políbit někoho na tvář, pohladit po tváři* apod.), anebo naopak kontaktu, který je výrazem agrese (viz *políček, facka* – srov. etymologii, spojenou s tváří, a také frazémy *dát někomu na hubu, rozbít někomu hubu, dostat přes pusu* apod. – kde jsou výrazy *huba/pusa* použity metonymicky pro označení celé tváře, srov. i ještě hrubší *tlama* aj.).

37 „Vypadání“, respektive vystavenost pohledům ostatních exponují jako hlavní charakteristiku tváře synonyma typu *ciferník, vypadák, vizáž* či *fasáda* (Ouředník 2005). Co se týče synonym, je třeba alespoň zmínit významově i stylově nejbližší (ačkoli zdaleka ne ve všech rysech totožný) výraz *obličej*, dále knižní lexém *líc* a zhrubělý *ksicht* a ovšem také další lexémy s různou mírou expresivity, jako *čůna, huba a pusa* (viz pozn. 36). Sémantické a stylové (a možná i konceptualizační, resp. motivační) rozdíly mezi nimi by vyžadovaly analýzu v samostatné studii. (Co do zdrojů, srov. Mrhačová 2000, Ouředník 2005, a ovšem SSJČ a další výkladové slovníky.)

V souladu se svou manifestační funkcí je tvář také umístěna: nachází se „vpředu“ a „nahore“, tedy ve výši očí ostatních lidí, což její předurčenost k vnímání druhými ještě posiluje. Ve vztahu k lokalizačním parametrům tváře připomeňme somatický pojem s ní v mnohém souvztažný, přesněji řečeno zvláště opozitní, a to je ZADEK.³⁸ Už dříve (Vaňková 2018) byla tato souvztažnost připomenuta, zejména v souvislosti s tím, že negativní hodnocení (a dokonce tabuová charakteristika) této části těla je mimo jiné dána i jejím umístěním na ose lidského těla: nachází se „vzadu“ (viz pojmenování *zadek*) a „dole“, zatímco tvář má charakteristiky opačné – obecně spojené s pozitivním hodnocením: „vpředu“ a „nahore“ (srov. Krzeszowski 1994).³⁹ Kromě protilehlosti je ve hře jistá podobnost tváře s připomenutou částí těla (okrouhlost, podvojnost), která je v jazyce žertovně fixována (srov. *zadní tvář, zadní lím*). V souvislosti se skrytostí a povrchovostí reprezentovanou těmi či oněmi částmi těla uveďme na tomto místě epigram kladoucí proti sobě tvář (vystavenou světu napospas) a zadek (skrytý „v teple“).⁴⁰

Nespravedlnost

Tvář, ta musí snášet mráz,

děšť,

jinovatku.

Zato ty si hověš pěkně v teple,

zadku!

<<https://www.jirizacek.cz/ukazky-humor.html>>

Profil LOKALIZACE je u tváře exponován podobným způsobem, jako je tomu u somatického pojmu ČELO. Čelo je ostatně součástí tváře (jednou z jejích „zón“, a to tou nejvyšší, umístěnou nad očima) a jeho jazykový obraz (rovná plocha umístěná vpředu a nahore, „frontálnost“ čela) má některé podobné rysy (srov. zejm. Maćkiewicz 2006, s. 127 n.; Vaňková–Vodrážková 2014).

Důležitost a zcela jedinečnou funkci tváře⁴¹ podtrhuje i to, že jsou na ní umístěny smyslové orgány: oči, nos a ústa. Spolu s citlivostí vůči světu a poznávací funkcí (a mnoha funkcemi dalšími) mají tyto orgány – zejména oči a ústa – také schopnost komunikační, a tedy i potenci vyjevovat to, co se odehrává v nitru. Reflektuje to též jazyk, jak uvidíme dále.

38 Vzhledem k tabuovosti tématu (i základních výrazů k němu vztažených) volíme pro označení pojmu raději mírnější lexikální variantu, než tomu bylo v původním textu (Vaňková 2018).

39 Srov. i periferní umístění této části těla (oproti centrálnosti např. srdce, ale snad i tváře).

40 K lokalizačnímu profilu pojmu TVÁŘ (se zřetelem k pojmu ZADEK) srov. Příloha II.D.

41 Tvář je navíc součástí hlavy – části těla, která se v naivní axiologii promítá do jazyka jako „hlavní“, a to díky umístění nahore i privilegovaným funkcím.

S ohledem na reprezentaci vnitřního světa příslušné osoby (a jeho interpretaci ze strany jejích bližních) je zajímavý následující soubor frazémů, které jsou vztaženy k tváři a alternativně i k některým jejím částem a ztvárňují metaforu *TVÁŘ JE PSANÝ A/NEBO ČTENÝ TEXT*.⁴² Tato metafora je ukotvena ve frazeologii nejen prostřednictvím lexému *tvář* (příp. *obličej* nebo *ksicht*). Spojuje se i s lexémy vázanými k některým částem obličeje, především k čelu, nosu a specificky také k očím (resp. pohledu), srov. *má to napsané na tváři / vepsané ve tváři // zrači se mu to ve tváři – napsané na čele, ksichtě, obličej / nose // vepsané v obličej* (srov. Mrhačová, heslo *tvář, tváře*, s. 169). V podobně ustrojených variantách se objevuje i frazém spojený s čtením tváře: *vyčíst někomu něco z tváře – z obličeje / očí // vidět/poznat někomu něco na nose/očích / číst někomu něco v očích* (tamtéž, s. 171).⁴³

U tváře (a alternativně i u čela a nosu), kde se významy spojují s mimikou, jde především o znaky indexikální, srov. *mít něco napsáno ve tváři / na čele, vidím ti to na nose* – tedy přirozené, ve svém základním modu působící nezáměrně. Víme však (a dokazuje to i frazeologie), že se s vlastní tváří a jejím výrazem mnohdy nakládá záměrné – a pak jde o předstírání, tedy strategické využívání takových mimických projevů, které bývají za normálních okolností signálem toho postoje či citu, jež chceme „falešně“ vyjádřit. Tuto nejednoznačnost, jež neverbální komunikaci tváře provází, vyjadřuje i protikladnost dvou variant téhož frazému: *tvářka není lhářka*, uvádí Čelakovský (1949), zatímco v *Babičce* Boženy Němcové figuruje frazém (zapojený ovšem do kontextu) v podobě *tvářka je mnohdy lhářka* (Němcová 2017, s. 182).

Život odehrávající se v lidském nitru mohou ovšem podobně zvnějšňovat (kódovat do znakové podoby) i další části těla – například ruce, hlava a vše, co se podílí na gestikulaci. Ve hře je ovšem i nezáměrné vyjadřování vnitřních stavů či emocí prostřednictvím jejich symptomů. Hněv, strach, smutek, odpor, radost, překvapení apod. se projevují změnou barvy v obličej (zrudnutí, zblednutí), třesem, smíchem, rychlými pohyby či naopak strnutím (o somatické frazeologii přehledně srov. Zbořilová 2017). Jejich příznaky lze různé potlačovat i předstírat, ať už se zřetelem k etiketě, komunikačním maximám anebo z jiných příčin, avšak sémiotická povaha somatických projevů toho, co se děje v nitru, je zřejmá.⁴⁴

42 Mačkiewicz tuto metaforu označuje jako *TVÁŘ JE KNIHA* (srov. Mačkiewicz 2006, s. 117 n.).

43 Ve slovníku Evy Mrhačové srov. také hesla *čelo* (s. 29), *nos* (s. 99) a *oko* (s. 113) a další tam uvedené frazémy, které svědčí o chápání příslušných částí těla jako disponovaných ke „zvnějšňování nitra“, respektive k možnosti odhalit nitro komunikačního partnera: *poznat někomu něco na nose, vidět někomu něco na očích, oko do duše / do srdce okno aj.*

44 Specifická jazyková reflexe těchto stavů se podstatně projevuje také v kinegramech – frazémeh (ale i nefrazeologických vyjádření), v nichž se propojuje gesto nebo tělesný symptom s jeho jazykovým vyjádřením – například *naskočila mu husí kůže, rvát si vlasy, krčit rameny, rozbušilo se mu srdce* (srov. Bendíková 2017).

V literatuře bývá řeč o metaforách spojených s tváří (např. Maćkiewicz 2006, s. 117 n.): kromě té již připomenuté, TVÁŘ JE KNIHA, jsou to především metafory TVÁŘ JE ZRCADLO a TVÁŘ JE MASKA: i ony jistým způsobem poukazují k vnitřku.

První z nich, TVÁŘ JE ZRCADLO, doložme alespoň dvěma větnými frazémy, které ukazují provázanost označovaného (nitra člověka, spojeného zde s myslí) a označujícího, jímž je právě tvář: ta „zrcadlí“ vnitřní pochody, povahu i náladu člověka a na základě signálů daných jejími proměnami můžeme interpretovat děje, stavy či záměry nacházející se v nitru. Jak doklad z *tváří mysl září*, tak *tvář myslí zrcadlo*; *vydá hned, co tam padlo* pocházejí od Čelakovského.

Druhá ze zmíněných metafor, TVÁŘ JE MASKA, má oporu v kulturně-antropologických univerzáliích spojených se skutečnými maskami, které se odnepaměti užívaly a užívají mezi příslušníky kulturně různých společenství po celém světě (srov. např. Erban 2010). V kulturní formě nám blízké připomeňme karnevalové a masopustní masky, s maskami se však pracuje v divadle a scénickém umění vůbec a v některých psychoterapeutických směrech či sebezkušenostních praktikách slouží k hrám s proměnami a možnostmi prožívání vlastní identity. Především však poukazují k hraní rolí (nejen divadelních, ale i sociálních) – a je s nimi často asociován klam a předstírání; alespoň to se projevuje v jazykových konceptualizacích.

Masku lze na tvář nasadit a zase z ní sejmut, několikero tváří, respektive masek lze volně střídat, podle účelu komunikace se lze různě *tvářit* a *přetvařovat* (sic!), jak to implikují frazémy *nasadit/udělat/zachovat kamennou tvář / kamenný obličej/ksicht*, dále *nasadit/ukázat/udělat úřední tvář* nebo *vážnou tvář/obličej*, *nasadit/ukázat/udělat vlídnou/přívětivou tvář/obličej*, a také implicitněji *říct něco s nevinnou tváří* či s *ledovou/kamennou tváří*.

Své místo tu má nepochybně i explicitní reflexe přetvářky (či jejího odhalení) ve frazémeh *mít dvojí tvář* či *člověk dvojí tváře / dvou tváří* a také frazémy *skrývat pravou tvář*, *odhalit něčí (svou) pravou tvář* nebo *poznat něčí pravou tvář*.⁴⁵

Pokud se na tuto metaforu a její projevy v české frazeologii podíváme v perspektivě opozice VNITŘEK–VNĚJŠEK, je patrné, že se zde odhaluje možnost pravé nitro skrývat či cíleně předstírat – ať už jazykově, anebo řečí těla (zejm. pomocí tváře) – třeba i jako opak toho, co se děje v nitru, a komunikačního partnera tak uvádět v omyl. Frazeologie zde představená má mnohdy i etický rozměr, jak už jsme na to narazili v souvislosti s pojmem SRDCE a jeho vazbě na srdečnost, upřímnost (a zákonitě i na vlastnosti i projevy opačné).

45 Se sebepojetím, identitou a snahou po jejím zachování (podobně jako to známe z pragmatolingvistiky) jsou spojeny frazémy *mít svou tvář*, *neztratit tvář*, anebo naopak *ztratit tvář*.

„Tvářka“ může být „lhářka“, ale vrátíme-li se k máchovskému názvu této kapitoly, nesoulad mezi smíchem zračícím se na proživatelově tváři a hloubkou žalu v jeho srdci je někdy spíše výrazem neochoty sdílet své zoufalství s okolím.

6.2 Oči a pohled: *oko do duše okno*

Oči jsou především orgánem vidění, konceptualizovaným ovšem v mnoha profilech a subprofilech (jak o tom svědčí i bohatá frazeologie).⁴⁶ Ve vztahu k obrazu vnějšku a vnitřku člověka jim rozumíme jako specifickému orgánu na pomezí mezi vnějším a vnitřním světem, který je začátkem jakéhosi kanálu spojujícího skrytou, v hloubce uloženou podstatu člověka s tím, co je zevnějšku dostupné pohledu ostatních. Co se v očích druhého zračí, odráží, zrcadlí (srov. metaforu zrcadla), co z nich *mluví* či co je z nich nabídnuto ke čtení (srov. metaforu knihy, viz výše), to je označujícím, smyslově tak či onak vnímatelným. To odkazuje k označovanému, jímž je nitro, duše či srdce. V tomto smyslu už byl připomenut větný frázem *Oko do duše okno* či variantně *Oko do srdce okno*.

Je to tedy právě *pohled*,⁴⁷ aktivita zraku, respektive jeho orgánu – *oka* a *očí*, co může zpřístupnit nitro druhého.

Názvem této kapitoly byl připomenut Máchův *Máj*. Protiklad toho, co se nachází v nitru, v hloubce nezvčetněně, a co je naopak „vyjeveno“ či „prozrazeno“ (často neverbálně – pohledem či výrazem tváře), je často tematizováno i v Máchově próze, mnohdy popisem zevnějšku hrdinů, jejich tělesných atributů, které něco prozrazují, „jeví“. Nejčastěji jsou to právě oči, respektive jejich výraz či pohled. V *Pouti krkonošské* je vzhled romantického hrdiny, „jinocha“, a současně i jeho niterné založení, charakterizován takto: „Modré oko jeho nevýslovnou prozrazovalo touhu“ (Mácha 2008, s. 16). A vrátíme-li se k motu této subkapitolky, i v babiččině modrém oku se cosi jeví – dobrota a láska (Němcová 2017, s. 10).

Očím a pohledu – jak jeho indexikálním aspektům, tj. vypovídací hodnotě stran založení, povahy a motivací člověka, jeho duše, tak jeho komunikačním souvislostem, řeči pohledů – věnují autoři v popisu zevnějšku postav pozornost velmi často (alespoň – či průhledněji?) ti starší, např. z 19. století, určitě.⁴⁸

46 Komplexněji o zraku v jazykovém obrazu světa (ve srovnání se sluchem) srov. Bartmiński (zde na s. 19–27).

47 K reflexi výrazu *pohled* v širších souvislostech srov. Vaňková (zde na s. 209–225). (Srov. dále i přílohu se slovníkovými hesly spojenými se substantivem *pohled*, s. 226.)

48 Fakt, že „oko“, respektive pohled bývá v charakteristice postavy často dominantním prvkem, reflektuje například Karel Hausenblas v interpretacích nerudovských (zejm. Hausenblas 1996).

Pohledu jako sémiotickému fenoménu se věnuje pozornost v samostatné kapitole i v Nöthově encyklopedii (Nöth 1990, s. 405). Zvnějšňování nitra, ať záměrné, nebo nezáměrné (protože není možné nekomunikovat), se děje pozoruhodně právě díky očím a jejich aktivitě, ať už ze strany produktora sdělení, anebo jeho recipienta.

6.3 Ústa a jazyk

Když někdo sděluje pomocí jazyka, musí brát v úvahu [...] rozdíly mezi tím, co má v nitru sám, a tím, co mají v nitru jeho partneři, a oni jemu činí tak, jakož on jim. Nitro se navzájem ohmatávají, učíce se té verzi jazyka, jež jim bude pro tu chvíli společná. Podmínkou zvnějšnění řeči je nahlížení do niter (Červenka 1996).

Povrch (resp. místo zvnějšňování niterného) bývá typicky reprezentován – jak bylo ukázáno – jednak **tváří** (příp. sekundárně i **čelem** či **nosem**), jednak **očima** (pohledem), ale také **ústý** a **jazykem**. Jde o části těla, které mohou být nástroji či prostředky komunikace, respektive lze je vzít do hry – a interpretovat – jako znaky.

Ústa a jazyk (nejnápadnější součásti mluvidel), jak už bylo naznačeno, metonymicky zastupují řeč, mluvení a vyjadřování.⁴⁹ V naivním obrazu světa se právě ony podílejí na procesu řeči jako zvnějšnění vnitřního světa mluvčího – na projevení citů, přesvědčení, náhledů či vůbec všeho, co pokládá prožítel za podstatné. Člověk je přitom často konceptualizován jako nádoba naplněná jednak emocemi, myšlenkami, vzpomínkami apod., jednak řečí.

V této souvislosti se exponují somaticko-psychické pojmy konceptualizačně spjaté s hloubkou a vnitřkem, zejména srdce a duše,⁵⁰ srov. *ta slova mu šla/tryskala ze srdce* nebo *z hloubi duše*. Opozice srdce/duše (toho, co je v hloubi a je hluboce a intenzivně prožíváno) a úst/jazyka (jako orgánů vyjevování či vyjadřování (sic!) těchto obsahů, ať už upřímného, nebo předstíraného) je patrná například ve frazémeh *co na srdci, to na jazyku*, *co v srdci vře*, *v ústech kypí* nebo *v ústech med*, *v srdci jed* a zcela pregnantně i ve frazému *jaké srdce, takový jazyk*.

49 K jazykovému obrazu řeči srov. Vaňková (2007, s. 112 n.), ve vazbě na tělesnost pak tamtéž, s. 149 n.

50 Ty jsou při tom konceptualizovány jako **NÁDOBA** v **NÁDOBĚ**, respektive i jako **NÁDOBA** s **NÁPLNÍ** (srdce je naplněno řečí a ta se dostává ústy ven).

7. Tělo a duše, srdce a tvář. Hodnota nitra a hodnota povrchu v konceptualizaci člověka (Namísto závěru)

Fenomenologický náhled na člověka v jeho tělesné zjevnosti a zároveň žité tělesnosti se liší od karteziánského dualismu, striktně rozlišujícího mezi *res cogitans* a *res extensa*, duchem a hmotou, respektive – pokud jde o člověka – duší (příp. myslí) a tělem. Tento „karteziánský“ náhled ovšem není nepodobný obvyklým naivním konceptualizacím člověka ve vztahu k jeho tělesnosti, jaký je fixován v jazyce a kultuře: v jejich základě tkví tradiční opozice duše a těla jako dvou částí, z nichž se člověk skládá nebo které „má“. ⁵¹ Kognitivní vědy – a také kognitivní lingvistika – souznějí v tomto ohledu s fenomenologií a problém těla a mysli (která duši v moderním uvažování nahradila) vidí po svém – zde vycházíme především z teorie konceptuálních (představových) schémat, která žitou tělesnost bere v potaz a přidává k ní dnes už proslulý termín *embodiment*. O konceptuálních schématech v tomto širokém kontextu srov. vedle Johnsona (1987) zejména Hampe (ed.) (2005, s. 5 a passim).

Opozice ZJEVNOST–NEZJEVNOST, VNĚJŠEK–VNITŘEK a POVRCH–HLOUBKA souvisejí s vnitřním životem, ale i s komunikací jako „zvnějšňováním niterného“. Jako lidé jsme bytosti společenské, a tudíž sémiotické. Ukázalo se (alespoň v náznaku), jak reflektuje jazyk (v našem případě čeština), že některé části těla projevují, vyjadřují, respektive zvnějšňují to, co je „uvnitř“, v lidském nitru či v člověku (s ohledem na schéma NÁDOBA a metafory s ním spojené). Pokud chápeme člověka jako specifický znak (určený k interpretaci), pak to, co je v pozici označovaného, je v češtině (i v jiných jazycích) konceptualizováno jako VNITŘEK a spojeno (zejména) s pojmy SRDCE a DUŠE. To, co lze chápat jako označující, jako VNĚJŠEK, je spjato s lidskou tělesnou zjevností, kterou reprezentují především pojmy TVÁŘ, OČI a konečně i ÚSTA a JAZYK (jako somatické pojmy metonymicky zastupující řeč).

Pokud jde o axiologii, s vysokou hodnotou je spojen především vnitřek a hloubka (NITRO, SRDCE, DUŠE), jimž je přisouzena hodnota pravosti, pravdivosti a autenticity, zatímco hodnota povrchu je sporná (pojmy TVÁŘ a ÚSTA/JAZYK mohou – ale nemusejí – být spojeny s klamem). Vysoce je hodnocena upřímnost, respektive soulad mezi vnitřkem a vnějškem, tedy stav, kdy je „na tváři“ nebo „na jazyku“ totéž co „v srdci“.

51 Odpovídá to i obecným konceptualizacím těla, které jsou ukotveny v jazyce. Jolanta Maćkiewicz v tomto ohledu popisuje čtyři základní modely těla: 1) TĚLO JE ČLOVĚK / ČÁST ČLOVĚKA, 2) TĚLO JE VĚC PATŘÍCÍ ČLOVĚKU, 3) TĚLO JE SOUBOR ČÁSTÍ, 4) TĚLO JE NÁDOBA. Tyto modely mají řadu konkretizací, v rámci těla jako souboru částí například TĚLO JE MECHANISMUS/STROJ či TĚLO JE STROM. O naznačených modelech se pojednává ve vazbě na polštinu, ale zdá se, že se *mutatis mutandis* uplatňují i v češtině (srov. Maćkiewicz 2006, passim).

Zcela na závěr: Specifické resumé této kapitoly představují obrazové přílohy II.A-E. Každá z nich pomocí obrazové koláže shrnuje – tu jednoduše, tu komplikovaněji – některé z probíraných subtémat a může být podkladem k dalšímu tázání, teoretickému i materiálovému studiu a ovšem i k případné revizi.

Prameny

- Čelakovský, F. L. (1949): *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Praha.
- Čermák, F. et al. (1983, 1988, 1993; 2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1–4*. Praha.
- Erben, K. J. (2003): *Kytice – České pohádky*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Hartl, P. – Hartlová, H. (2010): *Velký psychologický slovník*. Praha: Profil.
- Havel, V. (1999): *Spisy I. Básně – Antikódy*. Praha: Torst.
- Holan, V. (2003): *Spisy 8. Nokturnál*. Praha: Paseka.
- Jungmann, J. (1989): *Slovník česko-německý J. Jungmanna, 2*. Praha: Academia.
- Kraus, J. et al. (1995): *Akademický slovník cizích slov* [online]. Internetová jazyková příručka. Slovníková část. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z WWW: <<https://prirucka.ujc.cas.cz/>>. (ASCS)
- Kundera, M. (2008): *Nesmrtelnost*. Brno: Atlantis.
- Mácha, K. H. (2008): *Prózy*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Machek, V. (1996): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Mrhačová, E. (2000): *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice. (Tematický frazeologický slovník II)*. Ostrava: Pedagogická fakulta.
- Němcová, B. (2017): *Babička*. Brno: Host.
- Ouředník, P. (2005): *Šmírbuch jazyka českého. Slovník nekonvenční češtiny*. Praha: Paseka.
- Rejzek, J. (2001): *Český etymologický slovník*. Praha: Leda.
- Seifert, J. (1925): *Na vlnách TSF*. Praha: Nakladatelství V. Petra.
- Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971)* [online]. Internetová jazyková příručka. Slovníková část. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z WWW: <<https://ssjc.ujc.cas.cz/>>. (SSJČ)
- Wikipedie, otevřená encyklopedie: Srdce* [online]. Cit. 4. 2. 2021. Dostupné z WWW: <<https://cs.wikipedia.org/w/index.php?title=Srdce&oldid=19262392>>.
- Wikipedie, otevřená encyklopedie: Srdce (symbol)* [online]. Cit. 4. 02. 2021. Dostupné z WWW: <[https://cs.wikipedia.org/w/index.php?title=Srdce_\(symbol\)&oldid=17443940](https://cs.wikipedia.org/w/index.php?title=Srdce_(symbol)&oldid=17443940)>.
- Wolker, J. (1984): *Zasvěcování srdce*. Praha: Československý spisovatel.

Literatura

- Arendtová, H. (2001): *Život ducha. 1. díl – Myšlení*. Praha: Aurora.
- Bendíková, B. (2017): Kinegramy – (ne)verbální komunikace v české somatické frazeologii. In: I. Vaňková, – V. Vodrážková – R. Zbořilová (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filizofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 57–64.
- Blažek, V. – Trnka, R. (eds.) (2009): *Lidský obličej. Vnímání tváře z pohledu kognitivních, behaviorálních a sociálních věd*. Praha: Karolinum.
- Červenka, M.: (1996) Malá improvizace o niternosti jazyka. In: *Obléhání zevnitř*. Praha: Torst, s. 11–14.
- Čmejrková, S. (1996): Vstřícnost a kamenná tvář sfingy aneb výraz tváře v mezilidské komunikaci. *Slovo a slovesnost*, 57, 2, s. 102–108.
- Čurdová, V. (2015): Teorie významových profilů a výzkum somatismů v češtině. *Jazykovědné aktuality*, 52, 1–2, s. 4–13.
- Ekman, P. (1972): Universals and Cultural Differences in Facial Expression of Emotion. In: J. Cole (ed.): *Nebraska Symposium of Motivations*. Lincoln: University of Nebraska Press, 207–283.
- Erban, V. (2010): *Maska a tvář. Hra s identitou v kulturních proměnách*. Praha: Malá Skála.
- Hampe, B. (ed.) (2005): *From Perception to Meaning. Image Schemas in Cognitive Linguistics*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Hausenblas, K. (1996): Ženské oko v Nerudově próze. In: *Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 155–161.
- Johnson, M. (1987): *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Koskina, E. V. (2004): *Vnutrennij čelovek v russkoj jazykovoj kartine mira: obrazno-associativnyj i pragmatilističeskij potencial semantičeskich kategorij „prostranstvo“, „subjekt“, „objekt“, „instrument“*. Avtoreferat dissertacii. Omsk: Omskij gosudarstvennyj universitet. Dostupné z WWW: <https://static.freereferats.ru/_avtoreferats/01002738162.pdf>.
- Krzeszowski, T. (1994): Parametr aksjologiczny w przedpojęciowych schematach wyobrazeniowych. *Etnolingwistyka*, 6, s. 29–51.
- Lakoff, G. – Johnson, M. (2002): *Metafory, kterými žijeme*. Praha: Host.
- Maćkiewicz, J. (2006): *Językowy obraz ciała. Szkice do tematu*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Maśłowska, E., Pazio-Wlazłowska, D. (eds.) (2016): *Antropologiczno-językowe wizerunki duszy w perspektywie międzykulturowej*, 1, 2. *Dusza w oczach świata*. Warszawa: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk – Wydział Orientalistyczny Uniwersytetu Warszawskiego.

- Masłowska, E. – Jurewicz, J. – Pazio-Wlazłowska, D. (eds.) (2020): *The Soul in the Axiosphere from an Intercultural Perspective*. 1, 2. Cambridge: Cambridge Scholar Publishing.
- Merleau-Ponty, M. (1998): *Viditelné a neviditelné*. Praha: OIKOYMENH.
- Nakaya, T. (2012): Japonské vnímání břicha – nahlédnutí do japonského nitra. In: I. Vaňková – J. Wiendl (eds.), *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 105–116.
- Nakaya, T. (2020): *Rekonstrukce jazykového obrazu kokoro prostřednictvím kognitivně-sémantické analýzy*. Disertační práce. Olomouc: Univerzita Palackého, Filozofická fakulta.
- Nöth, W. (1990): *Handbook of Semiotics*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.
- Patočka, J. (1995): *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha: OIKOYMENH.
- Pokorná, K. (2017): Schéma NÁDOBA v českém znakovém jazyce. In: I. Vaňková – V. Vodrážková – R. Zbořilová (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 46–56.
- Sokol, J. (2002): *Filozofická antropologie. Člověk jako osoba*. Praha: Portál.
- Škanderová, A. (2013): *Obraz vybraných somatismů v českém jazyce*. Bakalářská práce. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy.
- Vaňková, I. (2005): Srdce to lidské. In: Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J.: *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, s. 247–264.
- Vaňková, I. (2007): *Nádoba plná řeči. Člověk, řeč a přirozený svět*. Praha: Karolinum.
- Vaňková, I. (2016): Český obraz duše. Kontexty, konceptualizace, rekonceptualizace. In: E. Masłowska – D. Pazio-Wlazłowska (eds.), *Antropologiczno-językowe wizerunki duszy w perspektywie międzykulturowej*, t. 1. *Dusza w oczach świata*. Warszawa: Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk – Wydział Orientalistyczny Uniwersytetu Warszawskiego, s. 271–286.
- Vaňková, I. (2018): Dyť se nosí i do kostela. Stereotyp a představová schémata spojená s jednou tabuizovanou částí těla. In: I. Vaňková – L. Šťastná (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky II. Metafory, stereotypy a kulturní rozrůzněnost obrazů světa*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 95–124.
- Vaňková, I. (2020): I Won't Sell My Soul. Soul as a Value: on the Ethical Profile of the Soul in Czech. In: E. Masłowska – J. Jurewicz – D. Pazio-Wlazłowska (eds.), *The Soul in the Axiosphere from an Intercultural Perspective. Volume One*. Cambridge: Cambridge Scholar Publishing.
- Vaňková, I. – Čurdová, V. (2014): Čelem k teorii pojmových profilů: nové možnosti slovníkového výkladu somatismů. *Didaktické studie*, 6, 1, s. 66–78.
- Vaňková, I. – Hynková Dingová, N. (2019): Člověka hledám. Člověk v jazyce audioorálně-skripturálním a vizuálněmotorickém – sémantické konfrontace. *Prace filologiczne*, 73, s. 497–522.

- Wierzbicka, A. (1971): *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wierzbicka, A. (1996): Reading Human Faces. In: *Emotions across Languages and Cultures. Diversity and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 168–215.
- Zbořilová, R. (2017): Emoce v české somatické frazeologii. In: I. Vaňková – V. Vodrážková – R. Zbořilová (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 65–71.

Přílohy

Textové přílohy

Příloha I.A

Vnitřek lidského těla / vnitřek člověka – základní lexémy

vnitřek, -třku, -třka m. (6. mn. -třcích)

1. prostor n. plocha uzavřená povrchem n. obvodem, vnitřní prostor, plocha (op. vnějšek): v. domu, lodi, bedny; v. desky

*2. nitro 2, mysl 1: k národnosti cizí nepřiznává se ve vnitřku svém z nich žádný (Ner.)

vnitřnost, -i ž.

1. (zprav. mn.) vnitřní orgány těla lidského n. zvířecího; útroby: v-i vyhřezlé z břicha, vyjmout v-i z husy; přen. v-i země 'nitro'; opravy ve v-ech divadla (Ner.) 'v interiéru'; v-i hraček;

♦ expr. při tom pohledu se mu obracely v-i 'bylo mu špatně'

*2. nitro 2, srdce 2: nesahej slovem kazatelským do v-i muže takového (Tyl); strašlivá pronikla v-i její myšlenka (Mácha)

nitro, -a s. (2. mn. -ter) kniž.

1. vnitřek, vnitro: vniknout do nitra země; z nitra staré olše vyletěla sýkorka; n. ložky bylo zalito vodou

2. (u lidí) duševní život; vnitro, mysl, duše, srdce: cítil žal v nitru; n. naplněné blahem

útroba, -y ž. (zprav. mn.) (*útrobí, -í s., Mrš., Wolk.) kniž.

1. dutina živého těla (břišní n. hrudní); orgány v ní uložené: ú-y lidského, živočišného těla; pocítit palčivou žízeň v ú-ách; (maso snědli a bohům obětovali) kosti a ú-y (Krásn.) 'vnitřnosti'; řidč. lidská ú. (Čap.-Ch.); anat. ú-y břišní, hrudní

2. *lidské nitro* (ve význ. 2): hněv mu bouřně u-mi zmítal (Čech); výkřik přicházející z hlubin útrob (Zey.); řidč. svírá-li se její (smrti) ú. záštím (Vanč.)
3. *vůbec vnitřní prostory něčeho; vnitřek*: v ú-ách vozu (Herb.); lodní ú-y (Mucha); děti zmizely v jeho (lesa) ú-ách (Baar)

ledví, -í s. †

1. (zprav. mn.) *bedra, bok; vnitřnosti, útroby*: bolesti v kříži a v l. (Jg.); bodli oře do mladistvých l. (Heyd.) 'slabin'; – roh divého zvířete rozpáral mu (koni) l. (Květy); – bás. ohavný plode z l. otcových! (Slád.) 'plodidel'
2. kniž. *nitro; smýšlení, přesvědčení*: zpytovat l.; srdce i l. prorážející bolest (Ben.); ♦ nahlédnout, proniknout někomu do l. 'důkladně, skrz naskrz jej poznat'; vidět, podívat se až do l.; odhalit, otevřít něčí (své) l.; zkoumat, prozkoumat něčí l.

lůno, -a s. (6. j. -ě)

1. *vnitřní rodidla*: dítě v lůně matčině; neplodné l.
2. kniž. *klín*: s čepicí v rukou volně na l. spuštěných (Jir.)
3. kniž. *místo uvnitř něčeho, vnitřek, nitro, místo vzniku, prostředí ap.*: vyrvat (stříbro) z lůna země; l. přírody; v lůně rodiny; v lůně starého společenského řádu; zast. návrat do lůna církve

Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971) [online]. Internetová jazyková příručka. Slovníková část. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. (SSJČ). Dostupné z WWW: <<https://ssjc.ujc.cas.cz/>>.

Příloha I.B

Jiří Wolker: *U rentgenu* (1924)

To není Faustova jizba a duše zde nevchází v prokletí,
to je Roentgenův přístroj s magickou krásou XX. století,
ultrafialové paprsky pronikají tu maso, svaly a blány,
lidské tělo se zde otvírá jak dopis zašifrovaný,
neboť dnes tělo je duše a na něm psáno jest,
zda člověk se narodil pro štěstí anebo pro bolest.

„Pane doktore, tak těžko mi je,
jako bych v prsou olovo měl a zmije.
Otevřte tělo mé paprsky zářivými
a povězte, co vidět mezi nimi!“

„Co vidím, dělníku, to tvoje plíce jsou.
Fabrika ti je popsala dýmem a sazemi.
Slyším v nich svištění transmis a stroje, které řvou,
že chudý jen dřinu má na zemi.
Co vidím, dělníku, to tvoje plíce jsou,
prožrané hladem a tuberkulózou.
Umřeš.“

„Nemoc a smrt, — to těžké břímě jest,
však nad to těžšího cos musím v sobě mít.
Lékaři, dejte hlouběj prosvítit
tělo mé paprsky zářivými
a povězte, co mezi nimi!“

„Co vidím, dělníku, to tvoje srdce jest,
zdupané semeno, jež strašně chtělo kvést
do světa zdravého, do lásky a žití,
kde možno ženu, děti a soudruhy míti
a pro ně ruce své na chleba proměnit
a jíst ho se stolu, na který slunce svítí.
Co vidím, dělníku, to tvoje srdce jest
a srdce lehčej smrt dovede snést
než nemilovat.“

„I tuto tíhu, lékaři, já znám.
Však hlouběj, ke dnu, tělo prosvěťte mi!
Nejtěžší břímě naleznete tam.
Sotva je unáším. A jsem si jist,
až vypadne, že rozkymácí zemi.“

„Nejhlouběj, chudý, vidím nenávist.“

Wolker, J. (1984): *Zasvěcování srdce*. Praha: Československý spisovatel, s. 177–178.

Příloha I.C

Václav Havel: *Bylo to jednou na lavičce v Chotkových sadech* (1953)

Znal jsem jednu dívku
byla součástí inventáře
jedné sousední laboratoře

1 digestoř velká 2 topná tělesa 1 pec 5 skříní 4 stoly 1 laborantka (s maturitou)
--

Celé dny mlčela, s nikým nemluvila
jak robot dělala, nikdy se nesmála
její svaly, kosti, kůže byly páky
její nohy, ruce, prsty háky
její hlava počítací stroj
její oči objektivy fotoaparátu
její paměť matematické tabulky
její nervy tenké drátky
které se nikdy nepřetrhly

Umývala, vařila, destilovala, měřila,
filtrovala, uklízela, sečítala, odčítala,
nikdy se pro tu práci nerozhodla
a nikdy nikdo nevěděl
co při ní cítila
(protože z ní cítění asi vysublimovalo v laboratoři)

Šel jsem s ní jednou z práce domů
byl jarní den, slunce se lilo se stromů dolů
všichni se smáli, všichni byli mladí
Posadil jsem ji jako stroj na lavičku
v Chotkových sadech mezi křoví
Zpíval kos, zpívali všichni ptáci
a já se náhle zeptal té dívky
cítíte něco?

A byl jsem as první a poslední člověk
který ji viděl, jak tiše si vzdychla
a jak se jí v oku zablýskala slza

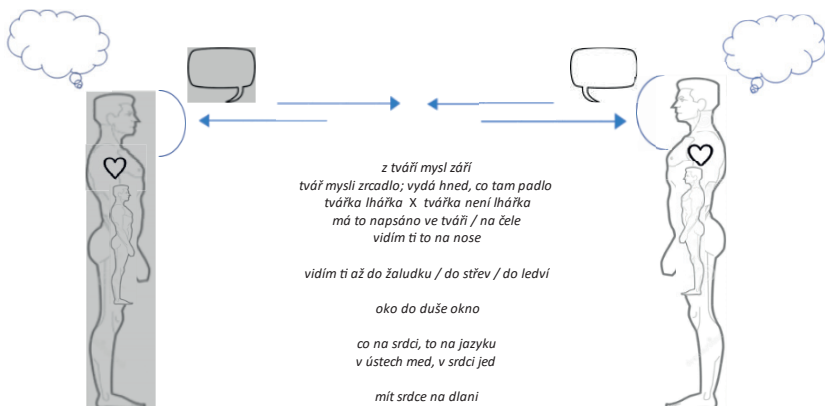
Tu náhle jsem poznal a pochopil
že toto malé stvoření
součást inventáře laboratoře
přikované obyčejně u digestoře
je veliký básník a veliký umělec
protože celý svůj život
tvořený vzpomínkou, zašlými lety
zašlým dětstvím a zašlou láskou
spadalým zežloutlým listím
dovede zavřít jak svátost do skříňky
klíčkem uzamknout a klíček uschovat
takže se nikdo a nikdy nedozví
jaký to poklad leží jí v srdci
čím se živí a z čeho žije
čím plní své nitro a svoji duši
když vaří počítá myje a destiluje

Havel, V. (1999): *Spisy 1. Básně – Antikódy*. Praha: Torst, s. 11–12.

Obrazové přílohy

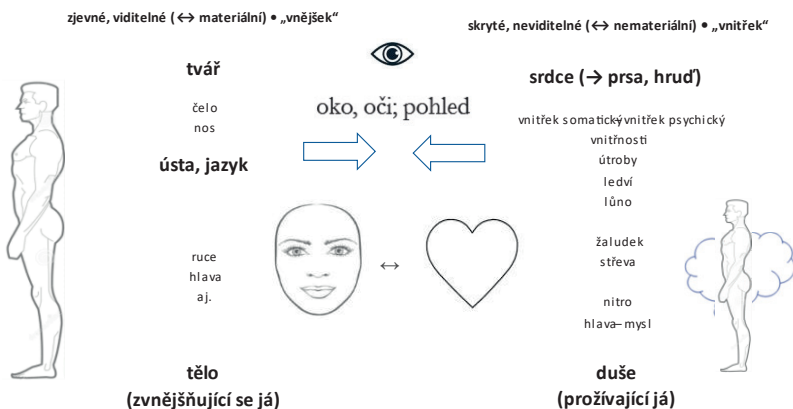
Příloha II.A

Člověk jako znak: „označující“ (VNĚJŠÍ ČLOVĚK) a „označované“ (VNITŘNÍ ČLOVĚK). Exponenty vnějšku (tvář, jazyk, ústa aj.) a vnitřku (srdce, duše, mysl aj.)

Příloha II.B

Opozice ZJEVNÉ-NEZJEVNÉ (tělo-duše) a VNĚJŠEK-VNITŘEK (tvář-srdce)

Příloha II.C

Tvář jako místo, kde se vyjevují informace o stavu nitra. Zóny tváře

TVÁŘ – mít něco napsáno na tváři / číst někomu něco z tváře

ČELO – mít něco napsáno na čele

OČI / OKO – vidět někomu něco na očích, vyčíst někomu něco z očí; oko do duše / do srdce okno

NOS – mít něco napsáno na nose, poznat někomu něco na nose

TVÁŘE – z tváří mysl září

ÚSTA – v ústech / na jazyku med, v srdci jed;
JAZYK – co na srdci, to na jazyku)

Příloha II.D

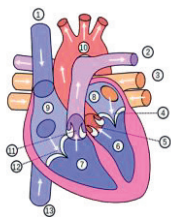
Tvář – lokalizace: „vpředu nahoře“ (vs. „vzadu dole“): místo ve výši očí druhého

Příloha II.E

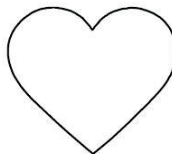
SRDCE 1 (somatické) – SRDCE 2 (psychické)

SRDCE 1 – pojem somatický („svalový orgán“)

<https://cs.wikipedia.org/wiki/Srdce>

b) SRDCE 2 – pojem psychický („symbol“; „sídlo citu“)

[https://cs.wikipedia.org/wiki/Srdce_\(symbol\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/Srdce_(symbol))

Tělesné aspekty japonského pojmu **KOKORO** ve světle dat systémových a textových. Od „somato-psychismu“ k „psychismu“ somatické povahy

Tereza Nakaya

1. Úvodem

Vnitřní svět člověka, jeho osobnost a ta část lidské bytosti, ve které se odehrává i která zároveň rozehrává jeho prožívání, myšlení i emoce, je v japonštině souhrnně označována *kokoro* (č. zejm. *mysl, duše, duch, nitro*)¹ a popisována je pomocí různých jeho kolokací. Vzhledem k tomu, že se v japonštině jedná o pojem stojící v samém centru sémantické oblasti lidského vnitřního světa, a zároveň o klíčové slovo takzvaného psychického (mentálního) lexika tento pojem reprezentující, je při referencích k vnitřnímu světu / mentálnímu prostoru člověka i v souvisejících metaforických extenzích velmi frekventované. V moderní japonštině se s lexémem *kokoro* setkáme v nej-různějších kontextech psaného i mluveného jazyka, bohatě zastoupen je také ve frazeologii.

V této kapitole se budeme zabývat utvářením pojmu *kokoro* s ohledem na jeho somatické aspekty a tím, do jaké míry se v jeho struktuře a v konceptualizacích tyto aspekty uplatňují. Pozornost budeme věnovat také tomu, jak je v japonštině *kokoro* dáváno do souvislosti s tělem (j. *karada*, příp. též *shintai* nebo *mi*),² případně konkrétními tělesnými částmi, a tomu, zda a jakým způsobem je od těla odlišováno. Budeme vycházet zejména z výskytu slova *kokoro* v datech systémových, tj. z etymologických výkladů tohoto pojmenování, z jeho užití v klasické japonštině, z významových definic a z fra-

1 V japonsko-českém slovníku (Krouský–Šilar 2005, s. 258) jsou uvedeny ekvivalenty *srdce, duch, duše, nálada*. Japonsko-anglický slovník (ŠWEDD 2008) pro *kokoro* v různých kolokacích nabízí ekvivalenty *heart, feeling, emotions, mentality, psyche, mind, the way people feel, (real) spirit, psychology, way of thinking, sentiment(s), personality, soul, thought, attention, will, mood*. K cizojazyčným ekvivalentům *kokoro* a jejich srovnání více viz například Nakaya (2019).

2 Veškeré japonské výrazy, názvy i jména jsou v tomto textu přepisovány v české transkripci, s výjimkou jmen autorů anglicky psaných zdrojů.

zeologie, ale vezmeme v úvahu i vybraná data textová, zejména korpus současné psané japonštiny. V dané souvislosti se krátce zamyslíme nad tím, zda je o *kokoro* v moderní japonštině vhodné uvažovat jako o somatismu.

2. Somatismy vs. „psychismy“

Kokoro, jež je sice samo o sobě neviditelné a nehmatatelné, je fenomén chápáný jako podstatná součást člověka a činí z něj přinejmenším bytost vnímající, uvažující a prožívající. V úvodu našeho bádání z terminologických důvodů nejprve zvažujeme, zda je v daném kontextu vhodné *kokoro* (i jiné podobné výrazy dané sémantické kategorie – obdobně v češtině například *duše, duch, psychika, mysl, (po)cit, vědomí*) řadit mezi somatismy.

Za somatismy bývají v české odborné literatuře označovány „názvy částí lidského těla“ (např. Vaňková 2012, s. 67).³ V relevantní japonské odborné literatuře (např. Tógó (ed.) 2003; Tacukawa 1996, 2002; Hata 2002, 2006) se setkáváme hned s několika souvisejícími termíny – *karada kotoba*, *karada-go*, *shintai-goi*, *shintai-go*, které je možné přeložit jako *somatismy* či *tělesné/somatické lexikum*. Tacukawa definuje *karada kotoba* jako „výrazy obsahující pojmenování tělesné části“ (2002, s. 7) a zařazuje mezi ně nejen výrazy a frazémy vztahené k názvu konkrétní tělesné části (*hlava, ruka, noha* aj.), ale také k lexémům označujícím tělesné části dílčí (*obočí, nehet* aj.) a také tělesné výměšky, náplně a projevy (*slina, krev, pot, slza, hlas, dech* aj.). S obdobným pojetím *karada kotoba* se setkáváme v japonském *Slovníku somatické frazeologie*: „výrazy označující jednotlivé části lidského těla, části jim přínaležející, sekrety, tělesné výměšky“ (Tógó (ed.) 2003, s. 6). V tomto slovníku je však explicitně uvedeno, že mezi *karada kotoba* nejsou zahrnuta vyjádření utvořená kolem lexémů *kokoro* nebo *nasake/džó* (č. *cítění, soucit*) ani jiných výrazů z lexikálně-sémantické oblasti lidské psychiky.⁴ S popisem takových výrazů (zejm. *kokoro*) se však setkáváme u Haty (2002, 2006), který kromě označení *karada kotoba* pro somatismy definované výše užívá navíc termín *kokoro kotoba* (č. „*psychismy*“, *psychické/mentální lexikum*).⁵ Definuje je jako

3 Vaňková (2012, s. 67) navrhuje možné členění celé kategorie na somatismy 1. řádu (např. *ruka, srdce*); 2. řádu (výrazy pojmenovávající „část části těla“ – např. *loket, prst*); 3. řádu (výrazy spojené např. s tělními tekutinami a stavebním materiálem těla – např. *krev, slina, maso, kůže*).

4 Všimáme si, že ani v českém prostředí nebývají tato pojmenování zahrnována mezi somatismy či somatickou frazeologii (srov. např. Vaňková 2012, s. 67).

5 Japonský výraz *kokoro kotoba* jsme se rozhodli v této fázi přeložit a v češtině pracovníě označit jako *psychismus/psychismy* (*psychické lexikum*). Ze zvažovaných možností jsme se nakonec přiklonili k tomuto označení, neboť jej považujeme za dostatečně přiléhavý ekvivalent k japonskému označení *kokoro kotoba* a máme za to, že je vhodným komplementem k *somatismu/somatismům* v duchu psycho-somatické jednoty člověka, jednoty těla (*soma*) a ducha/

lexikum⁶ tvořené ze slov typu *kokoro*, *ki* (č. *životní energie*), *tamaši* (č. *duše*), *i* (č. *záměr*), *nen* (č. *myšlenková bdělost*) aj. a odkazující na vnitřní/psychickou stránku člověka – na jeho citění, prožívání, uvažování (Hata 2006, s. 8–10). S obdobným dělením se setkáváme i u Mijadží (1979), která užívá složený sinojaponský termín *šinšin goi*, (č. dosl. „tělo + kokoro + slovní zásoba“), jenž lze přeložit jako *somato-psychické lexikum*, případně *somato-psychismy*.

V našem bádání spojeném s rekonstrukcí jazykového obrazu japonského *kokoro* budeme v souladu s představeným japonským pojetím rozlišovat mezi somatismy, které chápeme jako označení konkrétních, viditelných a hmatatelných částí lidského těla a lexikum k nim vztažené, a „psychismy“ (j. *kokoro kotoba*) jakožto označení abstraktních „složek“ lidské bytosti, jež jsou samy o sobě neviditelné a nehmatatelné, byť s fyzickým tělem více či méně těsně provázané – některé jsou s tělem původně spjaté, měly/mají somatický charakter čitelný třeba z jejich etymologie, s tělem a jeho částmi tvoří jednotu lidské bytosti, v těle jsou lokalizovány, ale některé tělo zároveň i přesahují. Je zřejmé, že *kokoro* (tj. psyché, mysl aj.) sice není konkrétní (viditelnou ani hmatatelnou) částí lidského těla, ale není ani částí dílčí či konkrétním tělesným výměškem. Z analyzovaných jazykových dat je však nesporné patrné, že je spolu s tělem podstatnou součástí lidské bytosti, a s tělem nebo konkrétními tělesnými částmi je tak uváděno do různých vztahů.

3. K původu pojmenování *kokoro* a k jeho významům v klasické japonštině

Kokoro je původní japonské slovo⁷ a již v tezích o motivaci tohoto pojmenování, které jsou dávány do souvislosti s původními představami dávných Japonců o psyché, je naznačeno jeho propojení s fyzickým tělem a/nebo tělesnými orgány. Už v klasické japonštině byl zkoumaný lexém, jehož výskyt lze dohledat v nejstarších japonských literárních památkách,⁸ velmi frekventovaný a je doloženo, že byl součástí velkého množství frazeologismů a pevných kolokací. Jak vyplývá z děl klasické japonské literatury, už dávní

duše (*psýché*); srovnej označení *psychosomatický*, *psychosomatika* v češtině a jim odpovídající japonské *šinšin* (dosl. „kokoro + tělo“), *kokoro mo karada mo* (č. dosl. i *kokoro i tělo*) aj.

6 Japonské slovo *kotoba* (č. *slovo, řeč*) v rámci termínů *karada kotoba* (dosl. „tělo + slovo/slova“) a *kokoro kotoba* označuje (oproti českému termínu *somatismus*) spíše než samotné názvy částí těla přímo celé lexikum, které bylo z daného pojmenování tělesné části utvořeno, včetně ustálených kolokací, frazémů, přísloví, kompozit aj.

7 Japonská slovní zásoba se dle původu dělí na tři hlavní vrstvy – lexikum japonské (původní japonská slova, domácí lexikum; j. *wago*, příp. *jamatokotoba*), lexikum sinojaponské (j. *kango*) a lexikum přejaté (j. *gairaigo*).

8 Ve *Velkém etymologickém slovníku japonštiny* (NGD 2005, s. 491) je uvedeno, že jeho první výskyt lze vysledovat již v kronice *Kodžiki* (r. 712).

Japonci jím pojmenovávali nejrůznější aspekty vnitřního světa člověka a vyjadřovali i drobné nuance v jeho psychických stavech a procesech. V mnoha původních užitích (významech), se kterými se můžeme setkat například v kronice *Kodžiki* nebo básnické sbírce *Man'jóšú*,⁹ se lexém *kokoro* dnes však již nepoužívá. Poznatky o užití a významu lexému *kokoro* v nejstarších literárních památkách můžeme doplnit výkladem jeho původu i o utváření pojmu *KOKORO*.

3.1 Etymologické teze, původní představy a etymologie znaku 心

V největším japonském výkladovém slovníku *Nihon kokugo daidžiten* (NKD 2002, s. 658) je uvedeno dvanáct etymologických tezí a ty jsou ve *Velkém etymologickém slovníku japonštiny* (NGD 2005, s. 491) ještě o jednu další tezi doplněny. Nejvíce zastoupeny jsou v japonských slovnících i komentářích odborníků (např. Ikegami 2008, s. 171; Morimoto 1988/2015, s. 87; Sagara 1995, s. 17) teze, ve kterých je pojmenování *kokoro* dáváno do souvislosti se slovesem *koru*, případně *kogoru* a slovy z nich odvozenými (*korikori*, *korokoro*, *kokoru* aj.). Slovesem *koru* se v japonštině označuje stav, kdy se více dílčích částí stejného typu shromáždí na jedno místo, následně se spojí do jednoho celku a ten postupně ztuhne (Kódžien 2011). Sloveso *kogoru* nese význam 'ztuhnout a ztvrdnout' (tamtéž). Původ slova *kokoro* je tak často dáván do souvislosti s formováním a tvarem orgánů. Morimoto (1988/2015, s. 88) se domnívá, že z etymologie lze usuzovat, že si dávní Japonci *kokoro* představovali jako ztuhlou pevnou věc. Ikegami (2008, s. 171) k tomu zmiňuje, že v původních představách bylo srdce (orgán) a ostatní vnitřní orgány stvořeny sražením (zkoagulováním) několika částí tekutiny, která naplňovala tělo. I v ostatních dostupných výkladech je za původem zkoumaného slova spatřováno postupné tuhnutí vnitřností pozorované u (zabitých) zvířat (např. KaKoD 2000; Kódžien 2011). Ve zmíněných výkladech navíc panuje shoda v tom, že se výraz *kokoro* stal později obecným označením vnitřností člověka a následně se jeho význam dále rozšířil až na psychiku. Obdobné objasnění nalezneme i ve výkladovém slovníku somatismů (KaKoD 2000, s. 168), podle nějž se v minulosti mělo za to, že *kokoro* nevychází z hlavy, ale právě z vnitřních orgánů, zejména břišních a/či hrudních (srov. též Nakaniši 2003, s. 93). K samotnému původu slova *kokoro* je i zde uvedeno, že je odvozen od sloves *koru* či *kokoru*, jimiž se v minulosti označovalo tuhnutí vnitřností zvířat, s tím, že se výraz stal později obecným označením různých orgánů lokalizovaných v hrudi a břichu a následně i pojmenová-

9 Antologie starověké japonské poezie z 2. poloviny 8. století čítající přes 4500 básní od více než 500 autorů z období cca od r. 350 do r. 750. Jedná se o „lyrickou poezii s častými náměty koloběhu proměn v přírodě a jejich splývání s náladami člověka. Současné jsou to zpěvy o lidské vzájemnosti a hlubokých citech“ (Švarcová 2005, s. 211).

ním pro lidskou psychiku (srov. též Ikezoe 2013, s. 26). Naopak podle *Slovníku staré japonštiny* je k původu *kokoro* uvedeno, že je odvozen od pulsování srdce, které bylo považováno za klíčový orgán zakládající život a konání (aktivitu). Avšak i v tomto slovníku je zmíněno, že se tento původní význam později rozšířil a slovem *kokoro* se začaly souhrnně označovat veškeré lidské volní, náladově-pocitové a intelektuální procesy vůči vnějšímu světu (KogoD 1974/1991, s. 488).

Etymologie slova *kokoro* úzce souvisí s úvahami dávných Japonců o lidské psychice a s původními představami o místě, kde *kokoro* v lidském těle sídlí. Etymologické teze dále odhalují souvislost *kokoro* s vnitřními orgány (ať už různými orgány uloženými v břiše, nebo v hrudi, či přímo se srdcem). To je možné doložit i užitím lexému *kokoro* v nejstarších dochovaných literárních památkách (viz níže oddíl 3.2).

Souvislost s tělesným orgánem, konkrétně srdcem, lze vysledovat i v zápisu zkoumaného slova. V nejstarších literárních památkách a v klasické japonštině se lexém *kokoro* sice zapisoval více způsoby a dle akcentovaného významu i různými znaky (viz níže), ale dodnes nejčastěji čínským znakem 心.¹⁰ Tento znak se v rámci tradiční kategorizace čínských znaků řadí mezi piktogramy¹¹ a jeho podoba se vyvinula postupným zjednodušováním obrázku srdečního svaly (viz obrázek 1).¹² Čínské pojetí psychiky – rekonstruovatelné analýzou zejména lexému *xīn* s významem ‘srdce’ a psaného právě znakem 心 (např. Yu 2009) – lze přitom od původních domácích japonských představ, které jím byly jistě ovlivněny (viz níže také poznámku o Učení o pěti prvcích), dnes oddělit poměrně obtížně.

Nápisy na kostech	Nápisy na bronzích	Menší (pečetní) písmo	Úřednické písmo	Standardní zápis
	  			

Obrázek 1: Grafický vývoj piktogramu 心.

10 Ve statistických údajích získaných pomocí vyhledávacího nástroje Čúnagon pro Vyvážený korpus současné psané japonštiny (BCCWJ) se ukazuje, že zápis znakem 心 je v textech současné japonštiny zcela nejčastější (94,59 %). Údaj je platný k 18. 11. 2019.

11 V tradiční kategorizaci jsou čínské znaky rozděleny do šesti skupin – piktogramy, symboly, ideogramy, fonogramy, výpůjčky a variety (Slaměníková 2017, s. 37–47). Piktogramy, které spolu se symboly spadají mezi takzvané obrysové znaky, „jsou původně obrázky, které ve zkratce zpodobňují konkrétní“ (Uher 2013, s. 42).

12 Schéma na obrázku 1 bylo vytvořeno a zjednodušeno na základě online slovníků *Džiců*, *Vividict* a *Džigen*.

Ve slovní zásobě klasické japonštiny i v sinojaponské slovní zásobě, v níž se *kokoro* (心) uplatňuje v sinojaponském čtení *šin*, nalezneme několik výrazů a spojení, které jsou zjevně motivovány původními představami o lokalizaci *kokoro* uvnitř trupu jakožto centrální části (těla) a zároveň představami o jeho klíčovém postavení a vůdčí roli mezi orgány. Jedná se například o spojení *ike no kokoro* (池の心, dosl. „kokoro rybníka“, č. střed rybníka) z klasické japonštiny, či *wa no kokoro* (和の心, dosl. „kokoro Japonska“, č. podstata/esence japonskosti) a o sinojaponská substantiva *čúšin* (中心, dosl. „střed + kokoro“, č. střed, jádro), *tošin* (都心, dosl. „město + kokoro“, č. centrum velkoměsta, centrum Tokia).

3.2 Utváření pojmu kokoro – od somato-psychismu k psychismu somatické povahy

V nejstarších jazykovědných záznamech japonštiny jsou dle Ikegamiho (2008, s. 170) doložena pouze dvě označení vnitřních orgánů, a to *kokoro* a *kimo* (č. játra, ledví). Obě slova se objevují již v kronice Kodžiki a básnické sbírce *Man'jóšú* a z jejich společného výskytu je možné vyvozovat úzkou souvislost *kokoro* s orgány přítomnou v představách dávných Japonců. Lexém *kokoro* se v obou zmíněných klasických dílech objevuje s ustáleným básnickým přívlastkem *kimo mukau* (*kokoro*) a v básnické sbírce *Man'jóšú* ještě s přívlastkem *murakimo no* (*kokoro*). První přívlastek *kimo mukau kokoro* lze přeložit jako *kokoro* (ležící) naproti *kimo* a druhé spojení jako *kokoro mnoha sdružených orgánů* (Sagara 1995, s. 16). Dle Mijadží (1979, s. 81) lze ze zapojení *kokoro* s uvedeným přívlastkem ve verších zařazených v kronice Kodžiki vyvozovat, že *kokoro* bylo už v této době považováno za místo citění; to následně dokládá i verši z básnické sbírky *Man'jóšú*. Na dalších několika příkladech zapojení slova *kokoro* ve verších básnické sbírky *Man'jóšú* však Mijadží (tamtéž, s. 81–82) zároveň dokládá, že se jím v japonském starověku¹³ označovalo také srdce jakožto orgán a dvojí význam byl odlišen i na úrovni grafické.¹⁴ Užití *kokoro* ve významu 'srdce' / 'orgán' bylo dle Mijadží podpořeno představami tehdejších Japonců o tom, že orgány jsou místem, kde sídlí psychika.

Rozličné interpretace zmíněného básnického přívlastku *kimo mukau kokoro* shrnuje Mijadží (tamtéž, s. 96–97) do dvou hlavních typů. V prvním

¹³ V japonské historiografii označován *džóдай* (cca 300–800 n. l.).

¹⁴ Mijadží (1979, s. 82) ve své studii uvádí a na příkladech zapojení slova *kokoro* v jedné básni v *Man'jóšú* dokládá, že je možné rozlišit mezi „fyzickým“ *kokoro*, psaným znakem 心 a interpretovatelným jako tělesný orgán srdce, které je však zároveň považováno za místo prožívání a citění, a mezi „psychickým“ *kokoro*, psaným 情 a interpretovatelným jako citění/prožívání/psychika. Ikezoe (2013, s. 26) u znaku 心 konstatuje, že je zobrazením tvaru srdce (orgánu), a rozбором znaku 情 dospívá k závěru, že tento znak nese význam „neznečištěné opravdové/čestné kokoro a upřímný pocit“.

přístupu je *kokoro* chápáno jako souhrnné označení různých orgánů, jednoslovně označovaných *kimo*,¹⁵ které jsou umístěny naproti sobě; případně se odvozuje, že se mělo za to, že *kokoro* (psychika) sídlí právě v tomto seskupení orgánů. (srov. též Sagara 1995, s. 16–17) Ve druhém typu interpretací je *kokoro* vykládáno jakožto srdce, případně srdci podobný orgán nacházející se naproti játrům (*kimo*) či játrům podobnému orgánu, který byl zároveň považován za sídlo psychických aktivit. Ikegami (2008, s. 170) k tomu uvádí, že *kokoro* označovalo přímo srdce¹⁶ a *kimo* bylo souhrnné označení orgánů, avšak později se jeho význam zúžil a stalo se pojmenováním pro játra. Oběma slovy se zároveň odkazovalo také k mentálním/emocionálním stavům, jelikož srdce či celá hrudní a břišní oblast byly asociovány s mentální/emocionální aktivitou.

V textech období následujícího (asi od 9. stol.) je dle Mijadží (1979) již obtížné najít výskyty, kdy by lexém *kokoro* odkazoval na vnitřní orgány nebo přímo srdce. Pro jeho označení se i vlivem uvedení a postupného rozšíření tradiční čínské medicíny a souvisejícího Učení o pěti prvcích¹⁷ mezi japonské učence začaly používat výpůjčky z čínštiny – *šin* (心), *šinzó* a *šin no zó* (více viz Mijadží 1979, s. 83nn.). Lexém *kokoro* se nadále rozvíjel „již“ čistě jen jako abstraktum odkazující k mentálním a emocionálním aktivitám

15 Jako možné zdůvodnění skutečnosti, že v japonštině byly vnitřní orgány označovány souhrnně jedním slovem a nikoli pojmenovávány jednotlivě, Mijadží (1979, s. 83) uvádí, že Japonci jakožto zemědělský národ neměli oproti pasteveckým národům v běžném životě mnoho příležitostí přijít do styku s vnitřnostmi, a neměli tak potřebu orgány odlišovat a jednotlivě pojmenovávat (srov. Ikegami 2008, s. 185). Mijadží (1979, s. 85) navíc uvádí, že běžní Japonci neměli v oblíbě analyzující výrazy a necítili nutnost detailně označovat části těla. Doklady této inklinace v literatuře, zejména období Heian (794–1185), zmiňuje například také Hata (2002, s. 124–125).

16 O tom, že se lexémem *kokoro* označoval v dávných dobách i orgán srdce, se dnes dozvídáme i ve slovnících klasické japonštiny, kde je tento význam spolu s mnoha těmi, kde *kokoro* figuruje jako abstraktum, explicitně uváděn (např. KogoD 1974/1991, s. 488).

17 Japonsky *Gogjósecu* (五行説), příp. *Gogjó šisó* (五行思想). Vychází z čínské přírodní filosofie integrující holistický pohled na člověka a přírodu, která je rozpracována a uplatňována například v tradiční medicíně, astrologii a jiných disciplínách. Zjednodušeně řečeno se v tomto pojetí pracuje se soustavou pěti základních prvků (dřevo, ohně, země, kov, vody), ke kterým jsou přiřazeny vnitřní orgány (játra, plíce, srdce, slezina, ledviny), smyslové orgány (oči, jazyk, ústa, nos, uši) atd. Mysl/duše (*kokoro*) dle této teorie také sestává z pěti aspektů (魂, 魄, 神, 志, 精 / 意), z nichž každý dlí v jednom z pěti orgánů a souvisí například s konkrétní emocí nebo kognitivní funkcí. V srdci, které má mezi jednotlivými orgány vůdčí postavení, sídlí nejdůležitější aspekt duše (神), který ovládá ostatní čtyři. (Mijadží 1979, s. 88–90; Narita 1996, s. 130; srov. Morimoto 1988/2015, s. 85; Satake 1984, s. 123–155; Yu 2009, s. 296–297). Jednotlivé pětice se vzájemně ovlivňují a jejich harmonie je předpokladem rovnováhy (podrobněji viz např. Narita 1996). Lze se domnívat, že toto učení, které se dostalo do Japonska už v 5. nebo 6. století, dále rozvíjelo a posilovalo domácí představy o tom, že duše/mysl dlí ve vnitřních orgánech.

(Ikegami 2008, s. 170) a byly jím popisovány výhradně aspekty vnitřního světa člověka, tj. jeho citění, prožívání, uvažování.

4. Tělesnost kokoro ve světle dat systémových a vybraných dat textových v moderní japonštině

4.1 Tělesné aspekty kokoro spatřované ve významových definicích lexému kokoro

Již ve významových definicích lexému kokoro v japonských výkladových slovnících se setkáme s nějakým jeho usouvztažněním s fyzickým tělem (v citovaných definicích níže zvýrazňujeme).

Ve slovníku *Nihon kokugo daidžiten* (eNKD 2006) je význam silně polysémního lexému **kokoro** v úvodu definice nejprve shrnut: „**Orgán** ovládající racionální (intelektuální) a duševní (emocionální) pochody lidské bytosti nebo tyto pochody samotné. Užívá se jako **pojem stojící v opozici k TĚLU** (*karada*) a **VĚCI** (*mono*) [...]“. Podobně i ve výkladovém slovníku *Kódžien* (2011) je v hesle nejprve uvedeno, že se jedná o „komplex vědění, citění a vůle; **v opozici k ,tělu‘**“. Ve slovníku *Meikjó kokugo džiten* (MKD 2011) je v prvním uvedeném významu kokoro definováno jako „něco, co **sídlí uvnitř lidského těla** a co je základem psychických procesů, jako jsou například vůle a emoce [...]“. Dvě definice se shodují, že kokoro je užíváno v opozici k tělu (předpokládáme, že ve shodě s opozicí **PSYCHICKÉ–FYZICKÉ**), ale zároveň je ve slovnících o kokoro pojednáno jako o části těla – orgánu ovládajícím psychiku (viz definice v eNKD), případně jako o „něčem“, co v těle sídlí. V souvislosti s tělesností je ve slovnících jako jeden z významů kokoro uváděno také ‘srdce’ jakožto orgán (j. *šinzó*),¹⁸ případně ‘hrud’ (j. *mune*), které jsou však v moderní japonštině již archaické (viz výše).

4.2 Frazologie – tělesnost kokoro, kokoro v těle a kokoro v bytostné jednotě s tělem

V japonské frazeologii najdeme několik dokladů, kdy je kokoro konceptualizováno jako část těla – například frazémy *kokoro ga itai* / *kokoro ga itamu* (č. dosl. kokoro bolí ve významu ‘trápit, tížit’), *kokoro o jamu* (č. dosl. mít nemocné kokoro ve významu ‘psychicky onemocnět’), *kokoro ga oreru* (č. dosl. kokoro se zlomí ve významu ‘ztratit chuť/odvahu’, ‘být psychicky na dně’). Vyjádření, ve kterých je kokoro konceptualizováno jako tělesná část nebo aspekt lidské bytosti zejména v souvislosti se zdravím, nemocí a zraní-

18 Český lexém *srdce* má v moderní japonštině tři ekvivalenty: sinojaponské slovo *šinzó* pro označení fyzického orgánu srdce (srdečního svalu), japonské slovo *kokoro* pro abstraktní polohy srdce jakožto nositele například upřímnosti a lásky, a přejaté slovo *háto* (z angl. *heart*) užívané zejména v kontextu romantické lásky, zamilovanosti a ztvárňované symbolem ♥.

telností – kokoro je stejně jako tělo (člověk) a jeho části zranitelné, podléhá únavě, nemoci, je o něj třeba pečovat, léčit ho, chránit atp. – jsou dále rozvíjena a bohatě aktualizována v datech textových. V korpusu psané japonštiny (BCCWJ) najdeme například následující kolokace: *kokoro no kizu* (č. dosl. *jizva na kokoro*), *kokoro no kea* (č. dosl. *péče o kokoro*), *kokoro no eijó* (č. dosl. *výživa kokoro*), *kokoro no kaze* (č. *nachlazené kokoro*, tj. eufemismus pro *deprese*), *kokoro no hiró* (č. dosl. *únava kokoro*), *kenkó na kokoro / kenzen na kokoro* (č. dosl. *zdravé kokoro*).

Ve frazeologii, zejména v japonských příslovích, v nichž je kokoro často tematizováno, jsou doložena četná vyjádření, kdy je kokoro usouvztažňováno s tělem nebo konkrétní tělesnou částí. Jedná se například o přísloví *kokoro wa futacu, mi wa hitocu* (č. dosl. *kokoro jsou dvě, tělo jen jedno* ve významu 'není možné se rozdvojit, aby člověk stihl vše, na co myslí'), *me wa kokoro no kagami* (č. *oči jsou zrcadlem kokoro*) / *me wa kokoro no mado* (č. *oči jsou oknem kokoro*), *kuči wa kokoro no mon* (č. *ústa jsou branou do kokoro*), *kotoba wa kokoro no cukai* (č. *slova jsou poslem kokoro*). V příslovích se ukazuje jednak protiklad těla a kokoro, kdy kokoro je vnímáno jako prvek dynamický a proměnný, zatímco tělo je vnímáno výrazněji staticky. Dále se v příslovích uplatňuje také neviditelnost a skrytost kokoro, které se, jsouc uloženo někde uvnitř v těle, zvnějšňuje (ať už je to pro jeho nositele žádoucí, nebo nežádoucí). Děje se tak zejména prostřednictvím očí (realizováno např. pohledem), úst (realizováno např. slovy) nebo tváře (realizováno úsměvem aj.). Tělo je pro kokoro nádobou, ve které spočívá, i nástrojem, jehož prostřednictvím se vyjevuje.¹⁹

V analyzovaných datech systémových i textových (např. moderní japonské poezie – více viz Nakaya 2017) jsou výrazné zejména dvě opozice. Hlavní z nich, která je exponována již v klasické japonské literatuře (více např. Hata 2002, Takahaši 2012), je opozice přímo k tělu, jejíž detailní zkoumání by jistě vydalo na samostatnou studii. Vzhledem k tomu, že tělo a kokoro jsou dvě těžko oddělitelné části jednoho celku – lidské bytosti (viz japonská spojení *kokoro to karada / kokoro to mi / šinšin / šintai to kokoro / nikutai to kokoro* – vše č. *tělo a duše, duše a tělo; šinšin kenzen* – č. *duševní a tělesné zdraví, zdravý na těle i na duchu*) – nejedná se vždy nutně přímo o opozici, ale spíše o kontrastní srovnání dvou stran jedné mince. Tělo a kokoro tvoří jakousi **opozici v jednotě – jednotu psychosomatickou**. Ve vztahu ke konkrétním tělesným částem bylo v analyzovaných datech možné identifikovat ještě **opozici pocitově-rozumovou**: v rámci této opozice **EMOCIONÁLNÍ-RACIONÁLNÍ** pak kokoro reprezentuje citění a prožívání, zatímco somatismy *hlava* (j. *atama*), *příp. mozek* (j. *nó*) reprezentují racionalitu, rozum.

19 Jiným způsobem, kterým se kokoro projevuje, jsou například činy a konkrétní jednání jeho nositele.

5. Závěrem – shrnující poznámky jako předstupy k podrobnějšímu zkoumání

Na základě výzkumů citovaných odborníků, podle nichž je v nejstarších dochovaných literárních památkách (zejm. kronice *Kodžiki* a básnické sbírce *Man'jóšú*) doložena původní dvojí podoba *kokoro* – jednak somatismus označující srdce, případně jiné orgány uložené v hrudi či břiše, a jednak zároveň psychismus odkazující k lidské psychice (resp. psychické aktivitě), jejíž centrum bylo v původních naivních představách lokalizováno právě do oblasti trupu/útrob, a na základě vlastní analýzy vybraných dat systémových a textových jsme v prvních poznámkách popsali somatickou povahu *kokoro*. To v moderní japonštině figuruje už čistě jen jako „psychismus“ a zastřešující výraz psychického/mentálního lexika (tzv. *kokoro kotoba*). Ukázalo se, že jeho původní somatický charakter – spojený s dávnými představami o umístění *kokoro* (tj. mysli, vědomí, psyché, psychiky, duše) UVNITŘ a v CENTRU těla (v NITRU) – je spolu s klíčovou rolí mu (i pod čínským vlivem) přisuzovanou ukotven přímo ve struktuře pojmu a že právě na jeho základě jsou v klasické i moderní japonštině motivovány některé frazémy, výrazy a slovní spojení.

V jazykovém materiálu je zaznamenáno, že *kokoro* tvoří spolu s tělem dvě hlavní složky lidské bytosti – zjednodušeně řečeno tak v naivních konceptualizacích tvoří člověka a jeho osobnost na fyzické úrovni tělo a na nefyzické úrovni *kokoro*. Nehmatatelné (a oproti fyzickému tělu těžko uchopitelné) *kokoro* bývá na jednu stranu konceptualizováno obdobně jako ŽIVOUcí TĚLO (člověk) nebo TĚLESNÉ ČÁSTI (zdravé, nemocné, zranitelné ap.), je s tělem spojováno jakožto se schránkou, ve které dlí a z níž se (např. skrze oči, ústa a tvář) zvnějšňuje. Avšak na druhou stranu se vůči tělu vymezuje: protikladně k tělu je v různých konceptualizacích charakterizováno jako dynamické, neomezené a mnohotvárné, v opozici k racionální hlavě je pak chápáno jako reprezentant emocionality a spontaneity.

Prezentované bádání bereme jako úvodní sondu do zkoumání tělesnosti pojmu *kokoro* reprezentovaného lexémem *kokoro* a do rekonstrukce vztahu *kokoro* a těla, tak jak je vnímán a kulturně sdílen v japonském společenství a reflektován v přirozeném (tj. nevědeckém) jazyce. Naznačené polohy bude nutné v následujícím výzkumu dále rozpracovat a zkoumaný pojem také usouvztažnit a srovnat s jinými psychismy (např. *ki*, *tamaši*, *seišin*) i konkrétními somatismy.

Prameny

Džigen: *Kandži to koten no sógó saito* [online]. Cit. 8. 4. 2019. Dostupné z WWW: <<https://jigen.net/>>. (Džigen)

- Gendai nihongo kakikotoba kinkó kópasu [Vyvážený korpus současné psané japonštiny (*The Balanced Corpus of Contemporary Written Japanese*)]. Tokio: Kokuricu kokugo kenkjúdžo [National Institute for Japanese Language and Linguistics]. Dostupné z WWW: <<https://chunagon.ninjal.ac.jp/>>. (BCCWJ)
- Kitahara, J. (ed.) (2011): *Meikjó kokugo džiten* [elektronický slovník Casio XD-D10000]. Tokio: Taišúkan. (MKD)
- Kódžien. *Gjakuhiki kensaku taió*. [elektronický slovník Casio XD-D10000] (2011). Tokio: Iwanami šoten. (Kódžien)
- Kore wa cukaeru. *Karada kotoba džiten* (2000). Tokio: Kódanša. (KaKoD)
- Krouský, I. – Šilar, F. (2005): *Japonsko-český slovník*. Praha: Leda.
- Maeda, T. (ed.) (2005): *Nihon gogen daidžiten*. Tokio: Šógakukan. (NGD)
- Nihon kokugo daidžiten 5*. (2002). Tokio: Šógakukan. (NKD)
- Nihon kokugo daidžiten*. [elektronický slovník Casio XD-D10000] (2006). Tokio: Šógakukan. (eNKD)
- Šinwaeidaidžiten*. [elektronický slovník Casio XD-D10000] (2008). Tokio: Kenkjúša. (ŠWEDD)
- Širakawa, Š. (1996): *Džicú* [online]. Tokio: Heibonša. Cit. 26. 9. 2019. Dostupné z WWW: <<https://japanknowledge.com/>>. (Džicú)
- Xiàngxíng zìdiǎn* [Dictionary of pictographs] [online]. Cit. 8. 12. 2018. Dostupné z WWW: <<http://www.vividict.com/>>. (Vividict)

Literatura

- Hata, K. (2002): *Karada kotoba – Kokoro kotoba*. Tokio: Sanseidó.
- Hata, K. (2006): *Kokoro kotoba no Nihon*. Tokio: Umi no hon.
- Ikegami, Y. (2008): The heart – What it means to the Japanese speakers. In: F. Sharifian – R. Dirven et al. (eds.), *Culture, Body, and Language: Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 169–190.
- Ikezo, H. (2013): *Man'jóšú no goi ni cuite* (2). *Obihiro Ótani tankidaigaku kijó* (Bull. of Obihiro Otani Junior College), 50, s. 25–31.
- Mijadži, A. (1979): Kango no teičaku – „kokoro“ „šin no zó“ „šinzó“ hoka. In: *Mijadži, A.: Šinšin goi no šiteki kenkjú*. Tokio: Meidži šoin, 4. kap., s. 80–100.
- Morimoto, T. (1988/2015): *Nihongo omote to ura*. Tokio: Šinčóša.
- Nakaniši, S. (2003): *Hiragana de jomeba waku nihongo*. Tokio: Šinčóša.
- Nakaya, T. (2017): Japonský mentální prostor KOKORO a jeho obraz v poezii. In: I. Vaňková – V. Vodrážková – R. Zbořilová (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 98–109.
- Nakaya, T. (2019): The Japanese concept KOKORO and its axiological aspects in the discourse of moral education. *Adeptus*, 2019 (13), (nestránkováno).

- Narita, J. (1996): Kokoro to tójó igaku. *Baio mekanizumu gakkai-ši (Journal of the Society of Biomechanisms)*, 20 (3), s. 130–137.
- Óno, S. – Satake, A. – Maeda, K. (eds.) (1974/1991): *Kogo džiten*. Tokio: Iwanami šoten. (KogoD)
- Sagara, T. (1995): *Ičigo no džiten – KOKORO*. Tokio: Sanseidó.
- Satake, R. (1984): *Hara to mune: 'šintaigengo' monoširi džiten*. Tokio: Taišódaigaku-šuppanbu.
- Slaměníková, T. (2017): *Čínské znakové písmo. Synchronní model tradiční kategorizace*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Švarcová, Z. (2005): *Japonská literatura 712–1868*. Praha: Karolinum.
- Tacukawa, Š. (1996): *Karada no bunkaši*. Tokio: Bungeišundžú.
- Tacukawa, Š. (2002): *Karadakotoba: Nihongo kara jomitoku šintai*. Tokio: Hajakawa-šobó.
- Takahaši, T. (2012): Murasaki Šikibu ron e no šiza. Mi to kokoro no bungei. In: T. Takahaši (ed.), *Murasaki Šikibu to óčó bungei no hjógenši*. Tokio: Šinwa-ša, s. 21–36.
- Tógó, J. (ed.) (2003): *Karadakotoba džiten*. Tokio: Tókjódó-šuppan.
- Uher, D. (2013): *Hanská grammatologie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Vaňková, I. (2012): Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky. In: I. Vaňková – J. Wiendl (eds.), *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 63–77.
- Yu, N. (2009): The Chinese conceptualization of the heart and its cultural context: Implications for second language learning. In: Yu, N.: *From Body to Meaning in Culture*. Amsterdam: John Benjamins B. V., s. 285–306.

Robot jako skoro-člověk. Pojetí lidského u Karla Čapka na základě rozdílů mezi Roboty a lidmi

Hana Bednářová

Drama Karla Čapka, které poprvé vyšlo v roce 1920, se dočkalo mnoha interpretací. Sto let od jeho uvedení do celosvětového kulturního diskursu sledujeme samostatný vývoj pojetí Čapkových Robotů¹ – humanoidních výtvorů (androidů), kteří ovšem, jakkoli se svým vzezřením a dalšími vlastnostmi blíží lidem, lidmi nejsou.

Už od prvních inscenací dramatu (podrobně Horáková 2010) byli Roboti pojímáni odlišně od autorova popisu jejich postav. Čapek je uvádí jako životné a podobné lidem v biologické formě (a oblečení) i v jazykovém uchopení, nicméně pracuje i s prvky poukazujícími na jejich instrumentální projevy:

Roboti v předešlé oblečení jako lidé. Jsou úseční v pohybech i výslovnosti, bezvýrazných tváří, upřeného pohledu. Ve vlastní hře mají plátěné blůzy v pasu stažené řemenem a na prsou mosazné číslo (Čapek 1994, s. 4).

Svým vzhledem se Čapkovi Roboti blíží lidem tak, že při prvním setkání s nimi je postava Heleny od skutečných lidí nerozezná (Čapek 1994, s. 11n). Později jsou vnějškové rozdíly mezi Roboty a lidmi tematizovány například v pohybech a stejnosti určitých vlastností Robotů navzájem. Další rovinou rozdílů lidského a ne-lidského jsou vnitřní kvality, na něž lze usuzovat z (emocionálního) chování (Nakonečný 1997, s. 24n). Právě kontrast mezi lidským a ne-lidským, projevující se přítomností či absencí konkrétních rysů a projevů vnitřních vlastností v díle Karla Čapka i jiných autorů, je pro vymezení jednoho či druhého určující.

1 V případech, kdy odkazujeme na Roboty jakožto postavy poprvé představené v dramatu Karla Čapka, uvádíme je s velkým počátečním písmenem; pokud se text týká robotů v obecnějším smyslu a bez přímé souvislosti s Roboty ze hry *R.U.R.*, píšeme je s malým počátečním písmenem.

Slovníkové definice

Dvojitý výklad pojmu ROBOT (jednak vycházející z Čapkových postav dramatu, tedy připomínající vzezřením lidské bytosti, jednak technické pojetí robota/robotu jakožto stroje bez nároku na jednotnou podobu, resp. jednotící rysy co do vzhledu) a divergentní vývoj těchto výkladů lze sledovat v novějších českých jazykových (výkladových) slovnících.

Robot (psáno s malým počátečním písmenem) je ve *Slovníku spisovného jazyka českého* (SSJČ) charakterizován jako 'postava umělého člověka [...]; automat vykonávající někt. lidské činnosti vůbec', dále (ve druhém významu) expresivně jako 'člověk pracující namáhavě a bez odpočinku' a v neživotném mužském rodě jako 'složitý stroj konající rozmanitou práci'; *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ) přináší definici 'automat podobající se člověku a konající lidskou práci', expresivní přenesený význam člověka pracujícího namáhavě připojuje k tomuto prvnímu vymezení. Pro druhý význam – 'stroj s činností podobnou činnosti člověka, popř. nahrazující lidskou práci v podmínkách nebezpečných zdraví' – uvádí rod mužský životný i neživotný. *Nový akademický slovník cizích slov* (NASCS) přináší dvě samostatná hesla: robot gramatického rodu životného i neživotného jakožto 'automat podobající se člověku a konající lidskou práci [...] spolu s přeneseným expresivním významem jako v SSČ, dále v technickém pojetí jakožto 'univerzální přístroj pro domácnost' (gramatického rodu neživotného i životného, uvedených v tomto pořadí) s příznakem odborného užití v dalším významu: 'zařízení ovládané počítačem, schopné vnímat a analyzovat vlastnosti prostředí, dorozumívat se s člověkem a samostatně do prostředí zasahovat' (Kraus 2005, s. 702). Všechny zmíněné slovníky uvádějí původ slova v Čapkově dramatu, SSJČ a NASCS explicitně zmiňují také femininum robotka. Hledání v *Internetové jazykové příručce* vede přes rozcestník dvou hesel: na výběr je životné maskulinum jakožto 'stroj podobný člověku' a maskulinum životné i neživotné jakožto 'stroj nepodobající se člověku'.

Oxford English Dictionary (OED) na prvním místě uvádí definici spojenou s oblastí science fiction: 'An intelligent artificial being typically made of metal and resembling in some way a human or other animal.'² Další významy na předních pozicích jsou v souladu s těmi, jež udávají české slovníky. Nicméně skutečnost, že první význam je vázán na specifický literární žánr, který roboty obvykle pojímá jako entity vyrobené z kovu (srov. s androidy) a přiznává vytvořím vlastní inteligenci, je příznačná.

Slovníkové definice robota vycházejí z jeho vnější podoby (životná varianta) a vykonávané činnosti. Definice pojmu ČLOVĚK jsou naproti tomu

2 'Intelligentní umělá bytost obvykle vyrobená z kovu a nějakým způsobem připomínající člověka nebo jiné zvíře.'

mnohem složitější: obsah tohoto pojmu je v českých výkladových slovnících vymezován na základě rysů, jimiž se člověk odlišuje od zvířat³ (o obtížích významového vymezení pojmu podrobněji Vaňková – Hynková Dingová 2019)⁴.

Kolektivní šrouby a matice

Byť je Čapkův třívětý popis Robotů ve scénických poznámkách dosti jednoznačný, k odchýlení od autorova pojetí došlo v rámci inscenací záhy. V době, v níž dílo vznikalo, ve „věku stroje“, byl kladen důraz na rozumem zajišťovaný vědecký a technologický pokrok. Zdokonalování technologií výroby a jeho důsledky ve vývoji mechanických strojů měly široký společenský dopad, reflektovaný v dobovém umění – v něm rezonovalo téma vztahu člověka a stroje (podrobně Horáková 2010).⁵

Snahy o zařazení Čapkova díla do literárních směrů a o vymezení žánrů jednotlivých děl jsou ošidné a v čase a prostředí proměnlivé, jak lze ilustrovat právě na příkladu *U.R.U.*: původní „domácí“ řazení díla mezi avantgardní uměleckou literaturu, zejména do proudu expresionismu, respektive ku-boexpresionismu, bylo po adoptování hry americkou popkulturou posunuto do žánru *science fiction*, popřípadě dystopie či antiutopie (Horáková

3 Není bez zajímavosti srovnání definic uváděných na první pozici v SSJČ a SSČ. V SSJČ se setkáme s následujícím vymezením: 'nejvyspělejší živá bytost se schopností myšlení a řeči; lidský jedinec', kdežto vymezení uváděné v SSČ definici rozšiřuje o schopnost práce: 'nejvyspělejší lidská bytost se schopností myšlení, řeči a práce, lidský jedinec'. Definice sousovlím *lidský jedinec* pak vymezuje člověka jako představitele druhu / zástupce lidí, jedinců „stejných jako my“ (Vaňková – Hynková Dingová 2019, s. 445).

4 „[...] je otázkou, které rysy člověka z těchto náhledů [filosofická, filosofickoantropologická či náboženská vymezení člověka zohledňující existenční i existenciální aspekty] vycházející mají takovou povahu, že je lze chápat jako součásti lexikálního významu“ (Vaňková – Hynková Dingová 2019, s. 443). K sémantickým opozicím: „[...] je patrné, že člověk je vymezován hlavně prostřednictvím dvou opozic: ČLOVĚK – ZVÍŘE a ČLOVĚK – BŮH.“ Opozice ČLOVĚK – NEŽIVÁ VĚC, respektive VĚC VYROBENÁ ČLOVĚKEM, vychází z koncepce velkého řetězu bytí a naivního obrazu světa, kde právě neživé věci jsou chápány jako vývojově nejnižší (tamtéž, s. 448–449).

Definice robota v OED zasazená do oblasti *science fiction* ovšem člověka jakožto podobu, k níž se robot vztahuje, dává na roveň „jiným zvířatům“ (viz citace výše), opozice ČLOVĚK – ZVÍŘE zde tedy nefiguruje, naopak je zdůrazněna opozice NEŽIVÉ VÝTVORY – ŽIVOČICHOVÉ.

5 Horáková připomíná dva přístupy ke vztahu člověka a stroje: „První z nich je symbolem mechanizace práce, druhý automatizace výroby. První se pojí s negativními asociacemi, druhý s pozitivními. [...] Styk se strojem je prezentován jako proces buď vedoucí k dehumanizaci a odcizení člověka, nebo jako směřující k rozšiřování lidských schopností.“ To se děje „v kontextu debat o organizaci práce a výrobních procesů strojové výroby, které vyjadřují přechod od mechanické práce lidských robotů k automatické strojové výrobě řízené člověkem“ (Horáková 2010, s. 22).

2010, s. 9n; s. 50).⁶ Takové posuny vedou i k posunům ve vnímání Robotů: v závislosti na vřazení do různých sociálně-kulturních prostředí jsou jim připisovány různé vlastnosti (co do vnějšího ustrojení i co do vyznění jejich uvědomělých činů) nad rámec autorova popisu.⁷

Jako jednu z charakteristik Čapkových Robotů uvádí Horáková (2010, s. 14) jejich zaměnitelnost „vyplývající z jejich tovární sériové produkce“; tu vnímá přeneseně i jako vlastnost všech postav hry, neboť ji chápe jako

komedii záměny s prvky groteskní stylizace a nadsázky, jež evokuje stav ohrožení moderní civilizace nikoli vyhrocením střetu lidí a robotů, ale scénami, ve kterých se rozdíl mezi lidmi a roboty stírají natolik, že nejsme schopni mezi nimi rozlišovat (tamtéž, s. 15).

Čapek se v úvodním jednovětém popisu vzezření Robotů soustředí pouze na jejich oděv⁸ (podobný lidskému, jednoduchý, opatřený číslem) a odměřené vystupování. Bezvýrazné tváře, které jim připisuje, však nejsou v realizaci nijak dále vymezeny, Čapek nespecifikuje například barvu vlasů. Později na jejich vzájemnou podobnost upozorňuje prostřednictvím postav:

Dr. Gall: Dali jsme Robotům příliš stejné obličej. Sto tisíc stejných tváří obrácených sem. Sto tisíc bublin bez výrazu. Je to jako strašný sen. – Domin: Kdyby byl každý jiný – Dr. Gall: – nebyl by to tak děsný pohled (Čapek 1994, s. 51).

Toto ovšem neplatí pro „významné“ Roboty, kteří mají v dramatu vlastní roli a jsou od jiných Robotů na první pohled rozeznatelní.

Motiv „výroby davu“ se u Čapka, respektive obou bratrů, objevuje později ve hře *Adam stvořitel* (premiéra 1927), kde Adamem z hlíny stvořené Alter Ego přichází se sériovou výrobou lidí:

6 Heslo *R.U.R.* na české Wikipedii v první větě charakterizuje hru jako „vědeckofantastické drama o vstupní komedii a třech dějstvích“ (viz <<https://cs.wikipedia.org/wiki/R.U.R.>>). Tento běžně využívaný zdroj zaměňuje za *vědeckofantastické* původní autorovo adjektivum *kolektivní*.

7 Marně se Čapek později (Čapek 1986, s. 682n; poprvé v *Lidových novinách* 1935) bránil nevratnému posunu ve zpodobnění Robotů – z jím popisované chemické cesty „zrodu“ Robotů totiž přešlo k mechanické montáži; kontext doby si Roberta přetvořil podle vlastních potřeb. Srovnej „Odpoutání robota od autorových intencí vypovídá dokonce více než Čapkova hra sama o době, ve které vznikla, o širším kontextu, do kterého je třeba její interpretaci zasadit“ (Horáková 2010, s. 23).

8 O charakterizační funkci oděvu postav srovnej Hodrová (2001, s. 560): „Někdy je sice oděv v souladu s postavou, ale není individualizován – je uniformou (roboti, lidé AE [osoby stvořené Alter Egem ze hry bratří Čapků *Adam stvořitel*]). Stejně jako postavy (kolektivní postava), které jej nosí, je neutrální, bez vlastností, je výrazem jejich neindividualizovatelnosti (roboti, lidé AE).“

Adam: Co je to? – Alter Ego: Kadlub. Nová metoda tvoření. Tvoření ve velkém. [...] Adame, před tebou stojí Masa. – Adam: Proč jsou tak stejní? Proč jich je tucet? – Alter Ego: To je to velké, stvořiteli. To je právě to nadlidské. Já jsem stvořil Zástup! (Čapek, K. – Čapek, J. 1982, s. 48)

Pojetí totožného provedení všech kusů je pak jedním z hlavních rozdílů mezi lidským a ne-lidským, které se ovšem projevuje až při konfrontaci s více než jedním zástupcem davu. Jak pokračují Čapkové:

Adam: Tohle že jsou lidé? – Alter Ego: Žádní lidé. Dav. Koukáš, co? Jeden jako druhý. A všichni mají stejnou myšlenku. [...] Myšlenka davu je něco velebného. [...] Adam: Ale proč tu tak stojí? Proč nic neřeknou? – Alter Ego: [...] rodí se v nich myšlenka. Masa přichází k vědomí. Sestupuje na ně Duše davu⁹ (tamtéž, s. 48n).

Podobnost Alter Egových lidí je určena následovně: „Všichni jsou oděni stejně, všichni v khaki overalech, všichni s toutéž tváří, jež následkem jisté standardní idealizace je poněkud bezvýrazná“ (tamtéž, s. 52); naopak v popisu lidí stvořených Adamem je kladen důraz na pestrost, nestejnost oděvu, podoby či nesených předmětů. O pojetí lidského a ne-lidského v této hře vypovídají také synonyma použitá postavami Adamových a Alter Egových lidí při vzájemném střetu: Adamovi lidé vytýkají druhé straně: „vy nejste žádné originály“, „vy jste jenom numerá“, titulují je „stádo“, „padělký“ a „hliněné potraty“, naopak sami se vymezují jako „praví lidé“, „osobnosti“, „duše“ a „obrazy boží“ (tamtéž, s. 54).

Děsiví roboti

Co je ve vzezření Robotů tak zneklidňujícího, mají-li být vnějškově co nejpodobnější lidem? Této otázce se věnuje hypotéza *Uncanny Valley* (Tísňivé údolí).¹⁰ Zabývá se příčinami nepříjemných pocitů, které v lidském pozorovateli

9 Srovnej s pasáží druhého dějství *R.U.R.*: „Fabry (vyhlíží z okna): Jsou jako zkameněli. Jako by čekali, že na ně něco sestoupí. Jako by něco strašného vznikalo jejich mlčením – Dr. Gall: Duše davu“ (Čapek 1994, s. 66).

10 Hypotézu (Mori 2012; autorizovaný anglický překlad) představil japonský profesor robotiky Masahiro Mori v roce 1970 – v době, kdy k výrobě robotů podobných člověku bylo několik desítek let daleko. Koncept je předmětem debat. M. Mori k tomu v rozhovoru podotýká: „*Pointing out the existence of the uncanny valley was more of a piece of advice from me to people who design robots rather than a scientific statement*“ („Poukazování na existenci tísňivého údolí pro mě představovalo spíše radu pro lidi, kteří navrhují roboty, než vědecké prohlášení“) (Kageki 2002).

Sám výrobcům robotů doporučuje, aby jejich podobu drželi na křivce před pádem do tísňivého údolí a zachovali jejich odlišnost od lidí. Hypotéza se dotýká mnoha oblastí, vedle

vyvolává setkání s člověkem podobným výtvořem (např. humanoidním robotem). Zjednodušeně tato hypotéza tvrdí, že čím dokonalejší je nápodoba lidských rysů, tím pozitivnější emoce v pozorovateli vyvolává, avšak pouze do chvíle, kdy jí chybí jen málo k dokonalosti – v takovém bodě naopak vyvolává pocity značně nepříjemné a ty se opět překlápějí k pozitivním až s dalším připodobňováním. Vývoj příjemných a nepříjemných pocitů v závislosti na podobnosti s lidskými rysy vyneseny na graf vytváří pak ono údolí negativních emocí těsně před dokonalou podobou.

Dle reakcí Heleny a zejména Nány v *R.U.R.* lze usuzovat, že Čapkovi Roboti se svým vzezřením a vystupováním pohybují právě v oblasti Uncanny Valley; srovnej jejich hodnocení Nánou, takto „hlasem lidu“:

Nána: Neřádi šeredný! Pohani! [...] Helena: Roboti? – Nána: Fi, ani je menovat nechci. [...] Toho – toho – Šak to ani křesťanský meno nemá! [...] Šak vy si je taky voškľivíte. Pročpak ste si mĕ přivezla sem? Pročpak žiadnej z nich nesmí na vás ani šáhnout? (Čapek 1994, s. 27n)

Upřením pojmenování podporuje Nánina promluva vnímání Robotů jako ne-lidských výtvořů. V tomto případě hovoří Nána o Robotech jako zástupu stejných; vybraní Roboti vstupující do děje vlastní jména mají a tím je naopak zdůrazněna jejich lidská složka: „[...] akt pojmenování vyjadřuje zlidštění postavy-objektu – robota, loutky či nějakého jiného neživého předmětu“ (Hodrová 2001, s. 641).

Lidské zbytečnosti

Specifická v *R.U.R.* je pasáž, v níž Harry Domin přibližuje Heleně historii vzniku, respektive výroby Robotů. Původní objev fyziologa Rossuma se týkal organizace živé hmoty, jejíž nový způsob vedl k představení člověka „z jiné látky, než jsme my“ (Čapek 1994, s. 7n), nicméně jinak s lidmi totožným: „Představte si, že si vzal do hlavy vyrobit všechno do poslední žlázy jako v lidském těle“ (tamtéž, s. 8n). Od původního záměru se odchýlil pokračovatel, synovec inženýr Rossum: „Domin: [...] Myslel [starý Rossum], že udělá skutečné lidi [...]. A teprve mladý Rossum měl nápad udělat z toho živé a inteligentní pracovní stroje“ (tamtéž, s. 9).

V této souvislosti nelze opominout neplodnost Robotů a lidí. U Robotů souvisí s neschopností citů: bytí pohlavní žlázy jsou u nich zhotoveny, vzhledem k vyrábění dalších jedinců umělou cestou nejsou využívány (tamtéž), navzájem jsou si Roboti a Robotky lhostejní (tamtéž, s. 24). Ženy jsou ne-

robotiky například filosofie, psychologie, mediálních teorií; hojně diskutovány jsou přesahy do populární kultury.

plodné, protože ve společnosti, kde je veškerá práce obstarávána Roboty, není třeba rodit děti (tamtéž, s. 36n). Dr. Gall hodnotí Robotku Helenu, vytvořenou dle obrazu lidské Heleny, pro neschopnost lásky jako mrzáka (tamtéž, s. 40).

Rozdíly ve směru využití poznatků vedoucích k vyvinutí Robotů vedly mladšího inženýra k okleštění Robotů od všech vlastností, které přímo neslouží práci. Jejich vyjmenováním poukázal na malém prostoru na ty jevy, jejichž nepřítomnost oddaluje jejich nositele od jistoty, s níž je lidé vnímají jako sobě podobné:¹¹

Domin: Tak tedy mladý Rossum si řekl: Člověk, to je něco, co dejme tomu cítí radost, hraje na housle, chce jít na procházku a vůbec potřebuje dělat spoustu věcí, které – které jsou vlastně zbytečné. [...] Které jsou zbytečné, když má třeba tkát nebo sčítat. [...] Co myslíte, jaký dělník je prakticky nejlepší? [...] Ten, který má nejmíní potřeb. [...] Vyhodil všechno, co neslouží přímo práci. Tím vlastně vyhodil člověka a udělal Robota. Drahá slečno Gloryová, Roboti nejsou lidé. Jsou mechanicky dokonalejší než my, mají úžasnou rozumovou inteligenci, ale nemají duši (Čapek 1994, s. 10).

Další srovnání se zpracováním téhož tématu – vymezení lidského vůči nelidskému (v postavách v tomto případě nikoli člověkem vyrobených, ale evolucí vyvinutých) – ve hře *Válka s Mloky* potvrzuje důraz, který Čapek klade na „zbytečné“ lidské činnosti, jejichž úhrn tvoří podstatu lidství:

Naučili se [mloci] užívat strojů a čísel, a ukázalo se, že to stačí, aby se stali pány svého světa. Vynechali z lidské civilizace všechno, co v ní bylo neúčelné, hravé, fantastické nebo starobylé; tím z ní vypustili, co v ní bylo lidského, a převzali jenom její holou praktickou, technickou a utilitární stránku (Čapek 1981, s. 205).

Duše začíná skřípáním zubů

Vlastnosti, které Helena u Robotů postrádá, popisuje Hallemeier jako duši:

Helena: [...] proč je neuděláte šťastnější? – Hallemeier: To nejde, slečno Gloryová. Jsou to jen Roboti. Bez vlastní vůle. Bez vášně. Bez dějin. Bez duše (Čapek 1994, s. 20).¹²

11 Jak poukazuje Horáková (2010, s. 48), předchůdcem motivů rozvedených v *R.U.R.* je povídka *Systém* (publikovaná r. 1918). Na rozdíl od *R.U.R.* nejsou ještě „ideální dělníci“ vyráběni jako Roboti, ale převychovávání kulturními reformami aplikovanými na „vybrané lidi, [...] ty, kdo [...] prokáží, že nic nemyslí, nevědí a nechtějí [...]“ (Čapek, K. – Čapek, J. 1982, s. 17n).

12 Srovnej ještě s povídkou *Systém*: „Celý taylorismus je soustavný omyl, neboť přehlíží otázku duše. Dělníkova duše není pouhý stroj; proto se musí odstranit“ (Čapek, K. – Čapek, J. 1982, s. 17).

Případy, kdy Roboti vybočí z běžného provozu a začnou se u nich projevovat emoce, označují Hallemeier a Domin jako padoucníci, křeč Robotů, poruchu organismu, vadu ve výrobě; Helena právě tyto projevy považuje za duši.¹³ Později, při debatě s doktorem Gallem nad změnami ve vystupování Robotu Radia, hodnotí novou situaci:

Helena: Co to bylo? – Dr. Gall: Čert ví. Vzдор, zuřivost nebo vzpoura, já nevím co. – Helena: Doktore, má Radius duši? – Dr. Gall: Nevím. Má něco ošklivého. [...] Jsou podobnější lidem než Roboti Rossumovi (tamtéž, s. 39).

Dr. Gall později, když celé osazenstvo čelí vpádu Robotů, přiznává, že změnil povahu Robotů, konkrétně jejich iritabilitu: „Předělával jsem je na lidi. Vyšinul jsem je. [...] Přestaly to být stroje“ (tamtéž, s. 57).¹⁴ Helena doplňuje, že se tak stalo na její naléhání: „[...] chtěla jsem na něm, aby dal Robotům duši!“ (tamtéž, s. 58 a 65), s výhledem na zvrat v neplodnosti lidstva.

Poté, co se ve třetím dějství ukazuje, že Alquist je posledním zástupcem lidského rodu, žádají jej Roboti o tajemství života. Sami přiznávají, že prodělali změnu: „Alquist: Roboti nejsou život. Roboti jsou stroje. – 1. Robot: Byli jsme stroje, pane; ale z hrůzy a bolesti stali jsme se [...] dušemi“ (tamtéž, s. 75). Po naléhání Robotu Damona je Alquist svolný s provedením pitvy právě na Damonovi. Ten ale váhá, byť nakonec souhlasí – srovnej s netečným přístupem Robotky Sully v prvním dějství: „Helena: Oh, vy se nebojíte smrti? – Sulla: Neznám, slečno Gloryová. – Helena: Víte, co by se s vámi stalo? – Sulla: Ano, přestala bych se hýbat“ (tamtéž, s. 13). Damon po nedotažené pitvě uznává, že „je lépe žít“ (tamtéž, s. 79).

Rozvoj emocí u Robotů pak dokládá rozmluva Robotů Heleny a Prima: Helena projevuje zvědavost, nadšení, ostych, touhu stát se něčím jiným; Primus vypráví o snech a mluvení ze spaní. Helena je vyrobena tak, že neaplnuje původní poslání Robotů: „[...] já nejsem k ničemu; každý říká, že nejsem k žádné práci“ (tamtéž, s. 81n); Primus však vnímá jiné její kvality: „Jsi krásná“ (tamtéž).

13 Duši jako nemoc podává v antiutopickém románu *My Jevgenij Zamjatin* (první vydání v roce 1921, česky 1927): „Nevypadá to dobře, zřejmě se vám udělala duše! Duše? Takové divné, prastaré, dávno zapomenuté slovo. Říkáváme někdy z hloubi duše, promluvit do duše, oduševnělý, ale duše... Je to... moc nebezpečné?“ zamumlal jsem. „Nevyléčitelné,“ [...]“ (Zamjatin 2015, s. 94–95).

14 Vnitřní podmínkou vzniku emocí jsou podle Nakonečného „aktualizované potřeby, které vyjadřují porušenou vnitřní psychofyzickou rovnováhu individua; emoce doprovázejí vznik potřeb, jejich frustraci i uspokojení“ (Nakonečný 1997, s. 29). To je v souladu s charakteristikou Robotů jako dělníků s co nejmenším množstvím potřeb, jak ji uvádí postava Domina v historickém exkurzu (Čapek 1994, s. 10, viz citace výše). „Vyšinutím“ Robotů je v tomto kontextu aktualizace potřeb.

Rozhovor na téma vnější podoby, v němž Helena tematizuje rozdíly ve vzezření vlastního (ženského) a Primova (mužského) těla, vede k Heleninu smíchu. Tento – lidský – projev zaujme Alquista. Chce vyzkoušet reakci Robotů, jmenovitě Heleny, požadavkem na pitvu Prima. Vyvolá tím u Heleny projevy dalších emocí – i těch, které psychologové charakterizují jako vývojově vyšší:¹⁵ ochotu k sebeobětování, bránění druhého a strach o něj; nakonec i pláč (ten je spolu se smíchem považován za zvláštní případ výrazu emocí, srov. Nakonečný 1997, s. 32n). Podstoupit oběť za Helenu je ochoten i Primus – a zároveň projev citový vztah k ní vyjádřením: „My – my – patříme k sobě“ (tamtéž, s. 84). To je Alquistovi vrcholným svědectvím o přerodu Robotů v lidi. Helena a Primus v závěru společně odcházejí jako žena a muž a Alquist cituje z bible pasáž o stvoření člověka k obrazu božímu. Zpochybňuje výdobytky vynálezců a staví je proti činu prvního lidského páru, který sám objevil lásku muže a ženy. Právě ta je zárukou, že život nezahyne (tamtéž, s. 85).

Láska je až završením všech postupně odkrývaných projevů emocí, pozvolné proměny související s tvořením jejich souhrnu spolu s vnitřními prožitky, hodnotovým žebříčkem, postoji, vztahy k sobě, druhým a vnějšímu světu – celkem označovaným zde jako duše.

Závěr

Čapkovi Roboti (a další jeho kolektivní postavy z jiných děl) vystupují jako dav, zástup, množina stejných. Právě potlačení individuálních rysů je jedním z hlavních rozdílů mezi Roboty a lidmi; jednotlivci, nehrají-li v příběhu vlastní zásadní roli (spojenou s opětovným připodobněním člověku), nemají jména; případné rozlišení je podáno pomocí výrobních čísel. Ne-lidskost budí v lidských postavách odpor a obavy.

Karel Čapek „vyrobil“ Roboty jako dokonalé dělníky odstraněním jistých lidských vlastností, které označil za „zbytečné“, protože „nesloužící práci“. Rovněž v dalších svých dílech (některých společně s bratrem Josefem) akcentuje lidské charakteristiky, jejichž absence u „změněných“ lidí, jiných živočichů či stvořených lidí (reformovaných dělníků v povídce *Systém*, mlouků ve *Válce s mlouky* či Adamových / Alter Egových lidí ve hře *Adam stvořitel*) vede k vyšší pracovní výkonnosti, případně k vítězstvím v boji nad lidmi.

Návrat Robotů k „lidskému“ se děje přes postupné objevování emocí. Důsledkem jejich potlačení – respektive důsledkem odstranění potřeb, které by bylo třeba naplňovat, a to by přirozeně vedlo k rozvoji emocí a emočního chování – bylo vzdálení Robotů od souhrnu vlastností definujících člověka.

15 „[...] vývojově vyšší city (etické, estetické a intelektuální – cit odpovědnosti, krásy, spravedlnosti atd.) jsou vzrušení asociovaná s kulturními hodnotami“ (Nakonečný 1997, s. 35).

Okamžik vrcholného projevu citových komplexů u Robotů je pak považován za bod, z něž vychází nový život.

Prameny

- Čapek, K. (1981). *Válka s mloky*. Československý spisovatel. Též online, dostupné z WWW: <https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/29/90/58/valka_s_mloky.pdf>.
- Čapek, K. – Čapek, J. (1982): *Ze společné tvorby: Krakonošova zahrada: Zářivé hlubiny a jiné prózy: Lásky hra osudná: Ze života hmyzu: Adam stvořitel*. Praha: Československý spisovatel. Též online, dostupné z WWW: <https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/34/55/15/krakonosova_zahrada.pdf>.
- Čapek, K. (1986). Autor robotů se brání. In: Čapek, K.: *O umění a kultuře III*. Praha: Československý spisovatel, s. 682–683. Též online, dostupné z WWW: <https://web2.mlp.cz/koweb/00/04/34/55/27/o_umeni_a_kulture_iii.pdf>.
- Čapek, K. (1994): *Dramata: Loupežník: R.U.R.: Věc Makropulos: Bílá nemoc: Matka*. Praha: Československý spisovatel. Též online, dostupné z WWW: <<https://web2.mlp.cz/koweb/00/03/34/75/81/rur.pdf>>.
- Zamjatin, J. (2015): *My*. Praha: Leda.

Literatura

- Hodrová, D. (2001): *--na okraji chaosu--: poetika literárního díla 20. století*. Praha: Torst.
- Horáková, J. (2010): *Robot jako robot*. Praha: Koniasch Latin Press.
- Internetová jazyková příručka [online] (2008–2020). Praha: Jazyková poradna Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Cit. 25. 4. 2020. Dostupné z WWW: <<http://prirucka.ujc.cas.cz>>.
- Kageki, N. (2012): *An Uncanny Mind: Masahiro Mori on the Uncanny Valley and Beyond* [online]. Cit. 25. 4. 2020. Dostupné z WWW: <<https://spectrum.ieee.org/+automaton/robotics/humanoids/an-uncanny-mind-masahiro-mori-on-the-uncanny-valley>>.
- Kraus, J. (ed.) (2005): *Nový akademický slovník cizích slov A–Ž* [online]. Praha: Academia.
- Mori, M. (2012): *The Uncanny Valley: The Original Essay by Masahiro Mori*. Cit. 25. 4. 2020. Dostupné z WWW: <<https://spectrum.ieee.org/automaton/robotics/humanoids/the-uncanny-valley>>.
- Nakonečný, M. (1997): *Encyklopedie obecné psychologie*. Praha: Academia.
- Oxford English Dictionary [online] (2020). Oxford University Press. Cit. 3. 5. 2020. Dostupné z WWW: <www.oed.com/view/Entry/166641>.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (2005). Praha: Academia. (SSČ)

- Slovník spisovného jazyka českého, I–IV* [online] (2011). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Cit. 25. 4. 2020. Dostupné z WWW: <<https://ssjc.ujc.cas.cz/>>.
- Vaňková, I. – Hynková Dingová, N. (2019): „Člověka hledám“. Člověk v jazyce audioorálně-skripturálním a vizuálněmotorickém – sémantické konfrontace. In: H. Karaš (ed.), *Prace filologiczne. Rocznik Tom LXXIII*. Varšava: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, s. 441–466.
- Wikipedie, otevřená encyklopedie* [online] (c2020). Cit. 25. 4. 2020. Dostupné z WWW: <<https://cs.wikipedia.org/w/index.php?title=R.U.R.&oldid=18300414>>.

Tělo ve folkloru

Sexuální (ne)způsobilost v polské lidové poezii

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

Lidská sexualita se všemi svými projevy není samostatným, izolovaným fragmentem kultury, který by byl snadno rozpoznatelný a popsatelný. Je úzce a neoddělitelně spojena s celou řadou kulturních jevů, jež by prozíravý badatel neměl ignorovat, chce-li proniknout k podstatě tohoto aspektu lidského života,

píše v knize *Miłość ludowa. Wzory miłości wieśniaczej*¹ Dobrosława Wężowicz-Ziółkowska (1991, s. 17). K těmto jevům mimo jiné náležejí role přiřčené muži a ženě, pojetí manželství a rodiny, mravní normy, které jsou v daném společenství platné a závazné a fungují v rámci jeho axiosféry.

Žánrem, který se odvolává na sféru lidské tělesnosti, pohlavnosti a sexuality (těla, jeho částí a funkce těchto částí), a přitom si je této kulturní, axiologické a normativní podmíněnosti vědom, je lidový erotik. Spolu s Janinou Szymańskou můžeme řícti, že milostný folklor je svébytným „poetickým výkladem norem, pravidel, vzorců chování a mravních zvyklostí dané kultury i tradičního způsobu vyjadřování citů“ (Szymańska 1997, s. 122).

*Erotik*² coby charakteristický žánr umělecké výpovědi náleží k písním obecným, autonomním, a proto volně spjatým se situací interpreta³. Tyto

1 Lidová láska. Vzory vesnické lásky.

2 *Erotik*, polsky *erotyk* (z řeckého *έρωτικός*), je mnohotvárný a dobově proměnlivý poetický (písňový) žánr milostné lyriky (zapojující i prvky epické). Zamilovaný se (často bez odezvy) obrací k objektu svých citů ve formě vyznání, chvály, zpovědi nebo stížnosti. *Erotik* často akcentuje lásku či vášň smyslnou, tělesnou a využívá při tom (mnody odvážně) erotických, sexuálních motivů. (Poznámka překladatelky.)

3 V systematice žánrů polského folkloru, kterou Jerzy Bartmiński vyložil v knize *Folklor – język – poetyka* (1990), bylo ukotvení textu do situace uvedeno v popisu jako první žánrový parametr. Ostatními parametry jsou: 2) druh situace; 3) specifické vlastnosti dané situace; 4) závazné zapojení dramatické nebo epické fabule (příběhu), které stojí v opozici k nepřítomnosti nebo volitelnosti takové fabule; 5) mluvené nebo zpívané sdělení, tedy absence, nebo naopak přítomnost hudebního kódu; 6) sdělení provázené gesty nebo bez využití gest, tedy přítomnost či nepřítomnost somatického kódu; 7) veršovaná nebo prozaická forma textů; 8) vnitřní intence, funkce sdělení; 9) pravdivý nebo fiktivní obsah, tedy odkaz na reálný, anebo naopak imaginární svět; 10) poetika; 11) téma (tamtéž, s. 21–23).

písně, neomezené konkrétním časem, místem ani osobou, byly k dispozici komukoli, kdykoli a kdekoli (Bystroń 1924, s. 32); zpívaly se během večerních setkání „mládeže v zimě, při přástkách nebo jiném domácím zaměstnání, v létě pak na svátečních výletech či piknicích v přírodě, také při práci na poli, zejména při pletí, a konečně i na pastvě, která byla lyrickým náladám obzvláště příznivá“ (Czernik 1962, s. 257).

Výsledky pozorování Jana Stanisława Bystroń a Stanisława Czernika potvrdila Katarzyna Prorok, která na základě bohatého korpusu erotických písní (*erotiků*), publikovaného v monografii *Lubelskie* (BartPANLub), popsala v syntetizujícím článku „*Gorzał lipka i jawor*“ – *lubelskie erotyki ludowe* (Prorok 2014) devět konstitutivních determinant milostné písně⁴. Půjdeme-li tímto směrem dále, můžeme vycházet z faktu, že *erotik* je žánrem ústním (mluveným) a lyrickým; a že je typem textu, v němž spolu nejčastěji v dialogu rozmlouvají (nebo se monologem vyjadřují) písňoví milenci – On a Ona (Jasio a Kasia / Janek a Káča). Vnitřním účelem textů tohoto žánru (jejich intencí) jsou námluvy a vyznání (vyjádření) lásky, a to zejména lásky smyslné, prostřednictvím drobných, minuciózních řečových aktů: otázek na opětovaný cit či věrnost, pozdravů, rozloučení, zlořečení, příkazů a nejrůznějších výzev – k sňatku, lásce a milování, k ukončení (nebo naopak započetí) lichocení, nebo k vyjádření chvály, zlosti či podráždění. *Erotik* nemusí mít nutně děj, je to lyrický žánr s jediným základním tématem – a tím je láska. Proto ho Jerzy Bartmiński (1981, s. 22–23) nazval „velkou písní o lásce“. Texty písní vyjevují příběhy milostných „akcí“ – od prvního setkání, nadbíhání, lichocení a namlouvání přes dostaveníčka, vyznání a sliby, milostné hrátky, veselé dovádění, milostné vytržení, ale i strážně, zrady, stížnosti a varování až po překážky a rozchody, anebo i příslib manželství⁵.

4 Do svého popisu Katarzyna Prorok zahrнула parametry vytýčené pro vymezení žánru Jerzym Bartmińským a Stanisławou Niebrzegowskou-Bartmińskou v akademické učebnici *Tekstologia* (2009) a S. Niebrzegowskou-Bartmińskou v textu *Miejsce wartości w opisie gatunków mowy* (Místo hodnoty v popisu řečových žánrů, 2012). Osm základních parametrů tu tvoří: 1) mluvčí; 2) příjemce; 3) komunikační situace, tedy okolnosti, čas a místo; 4) komunikační záměr (niterný cíl); 5) téma (předmět); 6) ontologie reprezentovaného světa, tedy jeho fiktivnost nebo realnost (či jejich míra); 7) forma (ústní nebo písemná); 8) způsob pojetí, ztvárnění čili poetika (Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska 2009, s. 145–146). Parametrem devátým jsou hodnoty, tedy složka axiologická (Niebrzegowska-Bartmińska 2012, s. 34 a násl.). Dalším elementem, jež lze vydělit (vymezen bývá např. ve slovníkových definicích), je *genus proximum*, určený počáteční předběžnou kategorizací; ta však může být prováděna na různých úrovních. Autoři publikace *Tekstologia* poukazovali při stanovování parametrů pro popis řečových žánrů na konotace slovesa *mówić* (mluvit, říkat, vyprávět) a na slovníkové definice několika desítek názvů žánrů.

5 Do takových oddílů řadil texty písní Oskar Kolberg, polský etnograf, folklorista a hudební skladatel, v díle *Ludzie*. Stejně uspořádání erotiků převzala Katarzyna Prorok v monografii *Lubelskie* (viz BartPANLub IV, s. 128–599) a Maciej Rak v práci *Materiały do etnografii Podhala* (viz RakPodh, s. 63–116).

Jednou z nejdůležitějších vlastností *erotiku* jako žánru je představování hrdinů, jejich atributů a příhod pomocí paralelně-symbolického kódu. „Technika budování větších znakových konstrukcí a formování jejich významů“, uijeme-li formulace J. Bartmińského (1993, s. 219), uplatňovaná v lidových písních, spočívá v paralelismu (souběžnosti), ve vzájemné korespondenci a spojení (kombinaci) dvou obrazů, propojených takto na popisném, logickém a někdy i formálním základě. Jeden z obrazů je vzat ze světa přírody – obvykle z říše rostlin a zvířat –, druhý ze světa lidí (více k tomu viz Moszyński 1939, s. 1392)⁶. Tvůrci písní toho dosahovali tak, že „při líčení lidského konání popisovali současně jevy vnějšího světa, a vytvářeli při tom často dojem, jako by obojí bylo v jakémsi zcela zásadním vzájemném vztahu, ačkoli ten nelze blíže definovat“ (Bystroń 1921, s. 174; srov. SFPKrz, s. 293).

Paralelismus je sémantický druh opakování, odkazující k existenci podobných rysů (nebo dokonce přímo k totožnosti, identičnosti) ve zdánlivě různém. Jeho filosofickým základem je animismus, víra v jednotu života v kosmu a cítění mystické provázanosti člověka s celým světem přírody, který ho obklopuje,

uvádí J. Bartmiński (1993, s. 219)⁷ ve svém vymezení poetických prostředků (opakování, paralelismu a symbolu), charakteristických pro lidový umělecký styl.

Symbol coby „redukovaný paralelismus“ je srozumitelný pouze na pozadí celé kultury a v rámci sítě kódů a symbolů, které v ní fungují. Tak je tomu například v milostných písních, v nichž jsou například kalina nebo hvězda symboly děvčete:

- *Nie ścinaj kaliny, bo jej nie zetnies, Nie kochaj dziewczyny, bo jej nie weźmiesz* (BartPANLub IV, s. 153 Szyszk, obec Stoczek Łukowski).
Nekácej kalinu, neb ji nepodetneš, nemiluj dívčinu, neb si ji nevezmeš.
- *Świyci miesiąc, świyci miyndżý gwiazdeckami, Nájładniejsáš, Rózuś, miyndżý kobytyami* (RakPodh, s. 71 Chochołów).
Svítí měsíc, svítí mezi hvězdičkami, nejhezčí jsi, Rózko, mezi ženičkami.

6 Kazimierz Moszyński zdůraznil, že fenomén paralelismu je charakteristický zejména pro východní Slované, méně běžný je u Slovanů západních a u jižních Slovanů zcela chybí (Moszyński 1939, s. 1392–1393).

7 Česky: Bartmiński, J. (2016): *Jazyk v kontextu kultury: dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolinguistiky*. Překlad I. Vaňková. Praha: Karolinum, s. 47. Dostupné také z: <https://dli.cuni.cz/pluginfile.php/406815/mod_resource/content/1/J_BARTMINSKI_Lidovy_obraz_sveta.pdf>.

Dále také v písniích svatebních:

- *Zakukala kukowecka na ługu, zabiroy sie, moja Marysieńko, do ślubu. Zakukala kukowecka na dworze, zapłakała moja Marysieńka w kumorze* (BartPANLub II, s. 104 Niezdów, obec Opole Lub).
Zakukala żeżulička na luhu, přichystej se, moje Maryšenko, na svatbu. Zakukala žeżulička na dvoře, zaplakala moje Maryšenka v komoře.
- *Oj, kołem, kołem, kołem jasne słoneczko schodzi, nasza Marysia, nasza nadobna do ślubu już odchodzi* (tamtéž, s. 133 Przypisówka obec Firlej).
Oj, kolem, kolem, kolem jasné sluněčko schází, naše Maryša, naše přesličná k oddávkám odchází.

Výrazy *kukačka* (žežulička) a *slunce* (sluněčko) nabývají dalších, zcela jiných významů a nahrazují, respektive zastupují tu pojmenování *nevěsta*⁸.

V lidovém *erotiku*, pojatém jako „zpěv milenců, kteří ještě nejsou spojení manželským poutem“ (Bartmiński 1974, s. 178), je láska znázorňována dynamicky, s vyvážeností prvků duševních a smyslových a také ženské a mužské role (tamtéž, s. 16). Vyličení lásky v kalinovém lese napomáhá rekvizita, která bývá náhradou, zástupným pojmenováním milenců a jejich těl. Významným rysem *erotiku* (milostné písně) je přítomnost a specifické fungování zvláštního symbolického kódu, ve kterém jsou ženské a mužské pohlavní orgány spojeny s obrazem zvířat a ptáků (oběti a jejího protivníka), fyziografických objektů a náradí potřebného k jejich obdělávání, zemědělských nástrojů a vybavení, potřeb pro domácnost nebo hudebních nástrojů a jejich uživatelů. Takže země, louka, trouba, zástěra (fěrtoch), hnízdo, slepice, koryto nebo mísa fungují v textech *erotiků* coby ženské symboly, zatímco pluh, rádlo, kosa, kominík, houba, žalud, pták, kohout, klín (dřevěný) nebo kladivo jako symboly mužské. Ve svých studiích tento poznatek zachytili badatelé zabývající se zobrazením lásky ve folkloru (tamtéž a s odkazem na Bartmińského zjištění také Węzowicz-Ziółkowska 1991, Prorok 2014).

Ve světle uvedených příkladů si lze povšimnout, že sexuální symbolika v lidových písniích odpovídá teorii Sigmunda Freuda (1987) a výkladu snů⁹, ve kterých se lidské podvědomí osvobozuje od mravního ostychu, morálních norem a kulturních vzorců. Stejně jako ve snech, tak i v lidových erotických

8 Více o vytváření a ustalování symbolických významů viz Niebrzegowska-Bartmińska (2013). Bohatství takových výkladů přináší lublinský *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL).

9 Ve vztahu k polskému lidovému snáři je popsala S. Niebrzegowska (1996).

SYMBOLY	
ŽENSKÉ	MUŽSKÉ
role, pole, brázda	pluh, rádlo, oráč
země	zrno, rozsévač
louka	kosa, hrábě, sekáč
humno	cep, biják, mlatec
žlab, napajedlo	kůň, koníček
tkalcovský stav, koudel	vřeten
hmoždír na drcení obilí	tlouk
koryto, díže, bečka, škopek	klín (dřevěný), palice, bednář
kovadlina	kladivo, kovář
pec, komín	zedník, komíník
zástěra, košík	houba, žalud
hrnec, sporák, trouba	klobása
dudy, bandurka, housle	smyčec, píšťala, dudák, malý nástroj („instrumentek“)
myš	kocour
koza	kozel, vlk
hnízd	ptáček
slepice	jestřáb, kohout, kohoutek
kavka	havran
zámek	klíč
les	lesník
kalamář	brk, pero, tužka

Tabulka: Węzowicz-Ziółkowska (1991, s. 161)

písních (*eroticích*) jsou předměty ostré, podlouhlé, schopné do něčeho tlouci, něco hloubit nebo do něčeho vnikat asociovány s mužskými pohlavními orgány, zatímco předměty (nádoby) okrouhlé, jež mají prohlubeň, dutinu

a otvor a jsou schopny něco přijímat do svého nitra a uvnitř zadržovat, jsou spojovány s genitáliemi ženskými. Dravá zvířata jsou kladena do protikladu vůči jejich kořisti, samci vůči samicím, konatelé nějaké činnosti vůči předmětům, které opracovávají (srov. Bartmiński 1974, s. 180–181).

Zdá se, že tyto vlastnosti obou symbolických řad tvoří zároveň základ vztahu mezi symbolizujícím a symbolizovaným, základ paralelismu žena–země, vagina–brázda, vulva–loutna, muž–oráč atd. (Węzowicz-Ziółkowska 1991, s. 162)

Jednoduché symboly vstupují v textech erotiků do **komplexních kombinatorických systémů a fungují jako makroznamky**. Například *zelená louka s nepokosenou svěží trávou* nebo *tryskající čistý pramen* je symbolickým znázorněním panenské čistoty, *darovat lístečky lilie* znamená, že dívka se oddává svému chlapci, *uschnutí lilie* nebo *opadnutí kvítku z růže* či *lilie* je znamením ztráty panenství:

- (1) *Mam-ci ja też Jasiu łączkę zieloną, na niej traweczkę niepokoszoną. Tylko koszenia potrzeba, da nam Pan Bóg wszystko z nieba, dobrze nam będzie* (K 21 Rad, s. 39 Końskie).
Mám já též, Janku, loučku zelenou, na ní travičku nepokosenou. Jenom kosení potřebuje, dá nám Pánbůh všechno z nebe, dobře nám bude.
- (2) *Panno Marysiu, daj lelije! Nie dam, nie dam ni kwiateczka, bo mi zeschnie lelijeczka, hej, kolęda, kolęda!* (KotRzesz, s. 227 Dachnów)
Panno Maryško, dej mi lilii! Nedám, nedám ni kvítečka, sic mi uschne liliječka, hej koleda, koleda!
- (3) *Daj mi, Zosiu, z tej leliji choćby jeden listeczek, ażeby o tym nie wiedział twój miły kochaneczek* (tamtéž, s. 133–134 Grzaska).
Dej mně, Žofinko, z té lilie třebaš jeden lísteček, aby o tom nevěděl tvůj drahý miláček.
- (4) *Boze, Boze, spad(ť) mi kwiatek z róze, spadła i leluja, zmięniła się i ja* (K 44 Gór, s. 409 „od Krościenka“, Czorsztyn).
Ó Bože, Bože, opadl mi kvítek z růže, opadla i leluja, změnila jsem se i já.

V lidových milostných a namlouvacích písních mají složitější obrazy obvykle dějový, událostní charakter a odrážejí dynamiku milostných aktů, výkyvy pocitů, milostné vytržení, setkání i rozchody, sblížení a zrady písňových milenců. Zákonitostí je, že nové, zástupné významy na sebe v písních

berou jednoduché zemědělské činnosti (orba, setí, vláčení, sečení), meteorologické jevy či projevy počasí (sluneční svit, rosa, déšť, voda). Obrazy orání pole, napájení koně, pasení páva, pádu do říčky, zmáčení sukničky, promáčení střevíčku, padání deště či rosy na kalinu (lísku, březinu, višňový sad) nabývají v lidových písních dalších významů a mohou být vykládány v kategoriích pohlavního aktu, tělesného sblížení milenců, dívčina oddání se chlapci nebo ztráty panenství:

- (5) *W stodole świta, w rogu dzień, pośta dziewczyna po ogień. Nie po ogień chodziła, tylko Jasia budziła, budziła. Wstońże, Jasieńku – nie lez-ze, idź do rolenki – podorz-ze. Idę, dziewczyno – nie wołaj, już ja roleńkę – podorał* (K 27 Maz, s. 239 Złotowo pod Szreńskiem).
Ve stodole svítá, v rohu den, vyšla dívčina pro oheň. Pro oheň ale nebyla, jen Janka budila, budila. Vstávej, Janíčku – nelež víc, běž na rolenku – zorej ji. Vstávám, dívčino, nevolej, už jsem rolenku – pooral.
- (6) *Jakże ja mam wstać, koniom wody dać, zimna, zimna rosa, a ja bosa, nie mogę wytrwać* (BartPANLub III, s. 316 Zemborzyce, obec Konopnica).
Jak jen já mám vstát, koním vody dát, studená, studená rosa, a já jsem bosa, nemůžu to dokázat.
- (7) *Z tamtej strony – zielonego stawka paśta panna prześlicznego pawia. Trąciła-ć go w ogonek niechcący, paw poleciał do boru krzycący. Ona za nim i go wołający, wpadła w rzyckę, zmacała spodnicę* (K 28 Maz, s. 242 od Grajewa, Rajgrodu).
Na druhé straně rybníčka zeleného pásla panna páva překrásného. Uhodila ho nechťíc do ocasu, páv křičel a rozletěl se k lesu. Běžela za ním, volala ho, spadla do říčky, zmáčela sukničky.
- (8) *Przyjechał do niej kawaler młody: chodźwa, dziewczyno, w gęste jagody. Ja tam nie pójde, bo zimna rosa. Chodźwa, dziewczyno, to cię przeniosę. Ej, co jej, co jej? dziewczynie mojej, straciła wianek, chodząc po roli* (K 26 Maz, s. 215 od Siennicy).
Přijel k ní nápadník mladý: pojďme, dívčino, mezi husté plody. Já tam nepůjdu, je chladná rosa. Pojďme, dívčino, tak tě přenesu. Ej, co je jí, co je jí, dívčině mojí, ztratila vínek, když šla po poli.
- (9) *Prosze ja cie, prosze, nie prowadź mnie w rose, bo ja młodziusieńka, trzewiczki zarosze* (TN Strupin Duży 1966).
Prosím tě, prosím, neved mě do rosičky, vždyť já mladušenká zrosím si střevíčky.

- (10) *Deszczyk pada, rosa siada po drobnej leszczynie, zalecaj się, namilejszy, ale nie zdradliwie* (GąsMazur, s. 137).
Deštík padá, rosa sedá na droboučké lísce, obletuj mě, nejmilejší, ale ne falešně.

V základech lidového *erotiku*, podobně, jako je tomu v každém žánru – řečeno ve shodě s tezí Stanisławy Niebrzegowské-Bartmińskiej (2012, 2015) – tkvějí **hodnoty důležité pro nositele lidové kultury**, relativizované s ohledem na typ subjektu. Tím je entita, o níž se v textu hovoří (rovina reprezentace) a/nebo které je sdělení adresováno (rovina interaktivní). V písních milostných jsou hrdiny mladí lidé, nejčastěji milenci, kteří dosud nejsou spojeni sňatkem. Prvořadými hodnotami (jak ve své studii zdůraznila Katarzyna Prorok), kolem nichž se v lidovém *erotiku* seskupují hodnoty další, jsou láska a štěstí v lásce. „Přidruženými“ hodnotami, které spolu s nimi vytvářejí provázanou sémantickou síť, jsou mimo jiné: tělesný kontakt, otevřená ochota milenců k milostné hře, mládí a krása, úspěch v lásce a náklonnost, bezstarostnost zamilovaných, dobrá zábava a smích, svoboda, věrnost a stálost, bohatství; relativními hodnotami jsou bohatství a manželství – to je hodnota významná pro dívku (Prorok 2014).

Tento rejstřík by podle mého názoru měl být doplněn o sexuální zdatnost¹⁰. Argument pro to, aby tato tělesná vlastnost milenců i její role při milostném aktu (při milování) byla v žebříčku vyčleněných hodnot umístěna vysoko, poskytuje již sama etymologie slova *kochać* (milovat), která milování spojuje s tělesností, s dotýkáním a pohybem. K sexuální zdatnosti, respektive způsobilosti (schopnosti obstát při sexuálním aktu) tedy náleží i schopnost a dovednost „dotýkat se“ a „pohybovat se“. Spojení milování s dotýkáním exponovala (s odkazem na zjištění Franciszka Sławského) Urszula Majer-Baranowska (1980, s. 83) ve zkušebním svazku *Słowniku ludowych stereotypów językowych* (SLSJ). Dnes hypotézu F. Sławského potvrzuje též Wiesław Boryś, který píše:

psl. dial. **kochati*, pravděpodobně expresivní varianta psl. **kosati* ‘dotýkat, hýbat, pohybovat’, **kosnōti* ‘dotknout se, pohnout’ [...]. Původní význam pravděpodobně ‘lehce, jemně se dotýkat, hladit’, z toho ‘laskat’ (> ‘líbat, objímat, brát do náručí, tisknout’), ‘oddát se někomu’ a dále ‘hýčkat, pečovat, způsobovat rozvoj, růst’ a ‘činit někomu potěšení, uspokojovat někoho, projevovat náklonnost, milovat’ (BorSE, s. 241).

10 Ta souvisí s „tělesným kontaktem“, jež mezi přidruženými hodnotami zmiňuje K. Prorok.

Funkční tělo je v aktu milostného sblížení prvkem nesmírně důležitým, možno říci klíčovým. A není tedy překvapivé, že v milostné písni její hrdinové oceňují a chválí přednosti těla, jeho stavbu, vlastnosti, dynamičnost a energičnost – a dělají to jak dívky, tak chlapci.

- (11) *Mam ci ja, Maćku, łaczeńkę drobną, traweczkę na niej, gdyby jedwabną, a pośrodku źródło bije, traweczka się pięknie wiję, nigdy nie zgnije. Mam ci, Kasiu, kosisko spore, jak wezmę kosić, trawka wygore, hej pokos koło pokosa, dobrze kosi moja kosa, aż pierzcha rosa* (ChodŚp, s. 193).

Mám já, Macku, loučku drobnou, travičku na ní jako hedvábnou, uprostřed z ní pramen tryská, travička se pěkně vine, nikdy nehnije. Mám já, Káčo, kosu velikou, jak s ní kosit začnu, travka padne, hej lehne řádek vedle řádku, tak dobře kosi moje kosa, až stříká rosa.

- (12) *Mam ci ja, Jasiu, swój roli staję, na niěj się zboże bujne udaje. Tylko uprawy potrzeba, da nam Pan Bóg wszystko z nieba, dobrze nam będzie. Mam ja też, Kasiu, bydlątek troje, pójdzie jedno wprzód, a za nim dwoje. I płużek też tam będzie, wszystko się do kupy zjeździe, dobrze nam będzie* (K 21 Rad, s. 39 Końskie).

Mám já, Janku, svou vlastní roli, na té vyrostе bujnэ obilí. Jenom obdělát potřebuje a dá nám Pánbůh všechno z nebe, dobře nám bude. Já zas mám, Káčo, tři kravičky, jedna půjde vpředu, za ní dvě. I ploužek tam bude, všechno se do kupy sejde, dobře nám bude.

Dívka vystavuje na odiv kvality svého úrodného pole (bujné role), neboť ta může rodit hojnost plodin, srovnej bujny – ‘hojně rostoucí’, ‘živý, nespoutatelný, bohatý’ (USJP I, s. 344). Chlapec se chlubí nástroji, náradím (pluhem, resp. ploužkem) a hospodářskými zvířaty (dobytčátky, resp. kravičkami), jelikož obojí je pro obdělávání pole nezbytné. Nepokosená loučka s tryskajícím, pulzujícím pramenem je obrazem mladé ženy, dívky, která si zachovala panenství a svou čistotu chce věnovat milovanému chlapci. Sexuální zdatnost písňového hrdiny Janka (Janíčka) v milostné situaci (milostné akci), v jejím průběhu a vyvrcholení je však mnohem důležitější než výkon jeho partnerky Káči (Kačenky). V pohlavním aktu je Janek agentem (konatelem) činnosti a Káča jejím patientem (předmětem) – *dobře pokosit loučku nedokáže leda hlupák; o důkladném posečení loučky rozhoduje řádná kosa*¹¹. To je zvláště

11 V této stati je předmětem mého zájmu především způsobilost mládence či muže. To ovšem neznamená, že způsobilost dívky či ženy, přiměřenost jejich pohlavních orgánů vzhledem k orgánům mužským není při milostném aktu důležitá. Srovnej podle písně v monografii Lubelskie:

Boďaj cie, Zosieńku, wszystkie gromy trzały, żeś mi nadstawiła, żeś mi nadstawiła, hej, taki buzi ciasny. Boďaj cie, Jasieńku, piorun trzas w zapolu, jeszczem ci nie data, jeszczem ci nie data,

důležité tehdy, když z loučky této dívky *pramínek vyvěrá*, když je její *loučka ohrazena* a na *loučce lilie vsazena*, tedy když je dívka panna:

- (13) *Moja łącka przy niskiej dolinie, można ją sieć i w lecie, i w zimie [...]. Z mojej łącki źródętecko ciece, mojej łącki lada kiep nie siece* (LL, s. 58).
Moje loučka leží při nízké dolině, je možné ji kosit jak v létě, tak v zimě [...]. Z mojí loučky pramíneček teče, moji loučku leda hlupák neseče.
- (14) *Moja łunccka wkoło uogrodzóno, a we środek lelujo wsadzóno. Na myj łunczce rzundne zowaliska, to tam trzeba nie lada kuosiska* (KrzyżWiM III, s. 28 Szczytno, varianty viz tamtéž, s. 27 Purda, Orzysz).
Má loučka je dokola ohrazena a uprostřed lilie vsazena. Na mé loučce zanedbaná místa, na ně je potřeba řádného kosiska.

Vadné, nemocné orgány ztrácejí náležitou funkčnost – v písních se mluví o tom, že funkce přiřazené k intimním částem těla se mohou dočasně zastavit (což bývá běžné). „Nevýkonnost“ nebo „onemocnění“ či „churavění“ bývají druhem milostné hry. Nemocné tělo vyžaduje léčbu a nejlepší „lékařkou“ nemocného orgánu (*zlomené, vymknuté nebo jinak nemocné nohy* či *údu; zánětu nebo otoku zchromlé nohy*) je dívka, písněová milénka – právě ona je s to učinit, že se chromý úd postaví:

- (15) *Skoczył z konia przez uwagi, wyłamał nogę. Moja miła pani matko, chodzić nie mogę. Nie bójże się, Kasiu, ognia ani puchliny, położę ja chorą nogę wele pierzyny* (K 2 San, s. 131 od Tarłowa, Lipska).

jużeś sie ty pochwolił (BartPANLub IV, s. 471 Bochoťnica). (Bodejž tebou, Žofinko, všechny hromy třesou, žes mi nastavila, žes mi nastavila pusú/dírku takhle úzkou. Bodejž do tě, Janíčku, blesk v poli udeřil, ještě jsem ti nedala, ještě jsem ti nedala, ty už ses pochválil.);

A mam-ci ja, mam, Troje bydelečka, A u mojej kochanecki Ciasna oborecka. A bodejze to bydełko Wszystko wyzdychało, Inom-ci jedno wepchnęł, A dwoje zostało (HerKał, s. 58). (A mámť já mám tři dobytčátka, a má milovaná těsnou oborečku. Bodejžte ta dobytčátka málem zahynula, jen jedno jsem vepchal, ale dvě zůstala.);

Datałym ci siuski, aleś ty maluśki, bo do mojej siuski potrzeba metr kuśki (z Krakowského). (Dala bych ti chcapičky, ale ty jsi maličký, neb do mojí chcapičky má být ptáčka metr celičký) (Węzowicz-Ziołkowska 1991, s. 175).

Také v písní zaznamenané v 19. století Wacławem z Oleska a komentované Annou Tyrpou, autorkou studie *O eufemismach w pieśniach ludowych* (O eufemismech v lidových písních), se hovoří o sexualitě ženy a její tělesnosti v souvislosti s milostným aktem: „*Trzy rzeczy na świecie od mężczyzny wzgardzone, rękawiczka i trzewiczek, kiedy są przestronne, a trzeciej nie powiem, bobym memi słowy obraził kobietki, a może i wdowy*“ (Tyrpa 2008, s. 245). (Tři věci jsou na světě mužem pohrďané – rukavička a střevíček, jsou-li moc prostorné, třetí neprozradím, neboť svými slovy urazil bych žínky, ba možná i vdovy.)

Skočil z koně, nedal pozor, zlámal sobě nohu. Moje milá paní matko, choditi nemohu. Neboj ty se, Káčo, zápalu ni opuchliny, položím ti chorou nohu podél peřiny.

Varianty:

Skocyl z konia nieuważnie i wywinął nogę: Moja Maryś, moja droga, już chodzić nie mogę! Idź-że po doktora albo idź do pana, jak mnie doktor nie ulicy (uleczy), to ulic mnie sama. Pościelze mi, moje dziewce, moje złoto, w tej nowej komorze i układź się ty kole mnie, toć mi to pomoże. Pośłać ci się nie odrzekam, ukłaść się nie mogę, żeby ci się ogień nie wdał w tę kulawą nogę. A nie bój-że się, dziewczyno, nie bój-że się ognia, będę ścisnął i przytulał choć do samego dnia (K 18 Kiel, s. 78 Potok, podob. KrzyżKuj I, s. 198 Lubraniec okres Włocławek).

Skočil z koně nerozvážně a vymkl si nohu: Moje Maryš, moje drahá, chodit už nemohu! Poběž pro doktora nebo jdi pro pána, když mě doktor nevyléčí, tak mě vyleč sama. Ustel ty mně, moje děvče, moje zlato, v té nové komoře a polož se vedle mne, jen to mi pomůže. Pro pomoc jít neodmítám, lehnout si nemohu, by ti zápal nezachvátil tu chromou nohu. A neboj se, dívčíno, neboj ty se ohně, objímat tě budu, tisknout až do samého dne.

Oj, i spad Jasio z konika, wywinął nogę, a widzisz, ty dziewczę moje, że iść nie mogę. Poślijcie mi po doktora albo po pana. Jeśli on mnie nie uleczy, ulęcz mnie sama. Wstałci kulas jak narani, nic nie upada, a widzisz, ty dziewczę moje, żeś mi pomogło (K 12 Poz, s. 25 od Poznań).

Oj, spadl Janek z koníka, vymkl sobě nohu, a vidíš, ty děvče moje, že chodit nemohu. Pošli ty mně pro doktora anebo pro pána. Jestli mě on nevyléčí, uzdrav si mne sama. Vstal kulhavec jako zrána, vůbec už nepadá, a vidíš, ty holka moje, žeš mi pomohla.

Pro písňovou milenku je velice bolestné milencovo postižení a funkční nezpůsobilost, která je spojena s nízkou kvalitou náradí (*nevalné, bídné cepy*) nebo poškozením náčiní, ale i zvířat (*rajta spadla, fajfka, fajčka popraskala, kolečko se polámalo, biják se zkrřivil, koník zchroml, začal kulhat*).

- (16) *Kazali mi cepem młócić na kosmatem gumnie, a ja im się tez wymawiał, kiepskie cepy u mnie. Jakem zaczął cepem młócić, bijak mi się skrzywił, a cém-ze ja niesczęśliwy bandę ludzi zżywił* (K 26 Maz, s. 333 od Żelechowa). Kázali mi cepem mlátit na kosmatém humně, a já se jim též vymlouval, cepy mám mizerné. Když jsem začal cepem mlátit, biják se mi zkrřivil, čím že já to přenešťastný bandu lidí živil.

- (17) *Czyje to poleczko nie "orane, "od mego kochanka zaniedbane. "Orane, "orane, ale mało, bo mu się koleczko połamało. Kolcesko złamało, rajfa spadła, a moja Kasinka bardzo zbledła* (BielKasz II, s. 226 Wdzydze obec Kościerzyna, varianta: BartPANLub IV, s. 252 Jaconia, obec Adamów).
Čí je to políčko neorané, od mého milého zanedbané? Orané, orané, ale málo, neb se mu kolečko polámalo. Kolečko zlámalo, obruč spadla a moje Kačenka tuze zbledla.

Varianta:

Czyjeż to poleczko nie zorane, od mego miłego zaniedbane? Jest ono zaniedbane, ale mało, bo mi się kółeczko połamało. Kółeczko mi się połamało, fajeczka mi się potrzaskała (BielKasz II, s. 226–227 Wdzydze, obec Kościerzyna).

Čí jest to políčko nezorané, od mého milého zanedbané? Zanedbané jest, ale málo, že se mi kolečko polámalo. Kolečko se mi polámalo, fajčka se mi rozbila.

- (18) *Nie chcę tego, co mu wisi, Nieprzyjacieli moi pisi. Wolę tego, co mu stoi, Przyjacieli to pisi moi* (HerKal, s. 55).

Nechci toho, co mu visí, nepřítel to mojí piči. Volím toho, co mu stojí, to je přítel piči mojí.

- (19) *Oj, myślałaś, dziewczyno, oj, że ja "o cie szalał, oj, ja se o konika, oj, bo mi okulawiał* (BartPANLub IV, s. 551 Osowa, obec Hańsk).

Hoj, myslelas, dívčino, hoj, že já pro tě bláznil, hoj, já pro koníka, ježto se mi zchromil.

Vlastnictví náčiní či nástrojů nepřinese milenci chválu, pokud jsou nekvalitní nebo například *maličké*, ale také tehdy, je-li on sám nedouk či nešika, který **nemá osvojeny dovednosti v milostném řemesle** (rozbije nápravu, *zláme* oj) a „píšťalka mu nechce hrát“. Nedostatek plné sexuální aktivity vystavuje muže či svobodného mládence posměchu a odsuzuje ho k nezájmu ze strany dívky:

- (20) *Dałabyk ci siuški, Aleś barz maluški, A do mojej siuški trzeba łokieć dłuški* (RakPodh, s. 119 Chochołów).

Dala bych ti chcapičky, ale ty jsi maličký, neb do mojí chcapičky má být loket celičký.

- (21) *Oja, oja! Panno moja, Niekoszona łączka twoja. Przystanę ja za kosiarza, Będę kosić raz wedle raza. – Trzeba by mi takowego kosiarza do boku mego. Wiadomego uczyć trudno, Bo on kosi łączkę równo. A z nieukiem wielka męka, Mało robi, siła stęka. Łączka [nie]koszona sto[i], A ja szkodna w łączce swojej. – On rubacha, jak wziąn kosić, Az wołała: – Już mam dosyć! – Rozmachałem kosę swoją, Postój, aż się uspokoję. – Kośże, kośże, kiedyś taki, Za każdy raz trzy szóstaki (HerKał, s. 40).*
Hoja, hoja! Dívko moje, neskosená loučka tvoje. Být sekáč se ke mně hodí, ráz na ráz ji budu kosit. – Takového sekáče po boku mi třeba. Znalého je těžké učit, neb ten loučku kosí rovnou. S hlupákem jsou velká muka. Málo dělá, silou mrhá. Loučka neskosena stojí. A já ošizená v loučce svojí. – On se rozmách, začal kosit, až volala: Již mám dosti! – Rozmách jsem se kosou svojí: Postůj, až se uspokojím. – Jako dříve kos teď taky, za každý ráz tři šestáky.
- (22) *Jasieńku, ty krzywo orzesz, czy ci wołki nie chcą chodzić, czy ty nie możesz. Kasieńko, dobrze bym orał, żebyś wołki poganiała, na zakręcie buzi dała, dobrze bym orał. Jasieńku, tyś za malutki, nie dostaniesz ucałować mojej buzieńki. Kasieńko, wezmę stołeczka ji uścisknę, ucałuję twoje usteczka (BartPANLub IV, s. 150–151 Bychawka, obec Bychawa).*
Jasieńku, ty křivě ořeš, což ti volci nechtěj chodit, nebo ty nemůžeš. Kačenko, dobře bych oral, kdybys volky poháněla, v ohybu brázdy pusy dala, dobře bych oral. Janíčku, tys příliš malý, nedám já ti svoje ústa k políbení. Vezmu, Kačenko, stoličku, obejmu tě, políbím tvé rtíky.
- (23) *Oj, jechałem do Zosi, da, połamiałem osi. Oj, jeśli dyszel złamię, da, to nie spojrzysz na mnie (K 1 Pieś, s. 383 od Warszawy, varianty: HerKał, s. 92).*
Když jsem jel k Žofce za svítání, praskla mi loukoť znenadání. Jestli se mi i oj zláme, tak už nepohlédne na mě.
- (24) *B"odej zmarniała piszczalka, b"odej zmarniała, zmarniała, jak jechałym do dziewczyny, grać mi niy chciała, niy chciała (KrzyżKuj, s. 140 Ruszki okres Radziejów).*
Bodejt se zmarnila píšťalka, bodejt se zmarnila, zmarnila, když jsem jel za děvčetem, hrát mi nechtěla, nechtěla.

Obecně řečeno, z připomenutých textů lidových písní vyplývá, že mužské tělo zbavené pružnosti, energie a vitálnosti, stejně jako pohlavní orgány neschopné svých přirozených funkcí mají pro ženu-milenku negativní hodnotu. Takto negativně vnímá mladá žena i starého muže, jemuž *docházejí síly a nestojí knír, který má křivý nos, nemůže skákat a nemá pevné kosti.*

- (25) *Niewolą mnie za starego, Niewolą, niewolą, A kiedy mu te wąsiska Nie stoją, nie stoją. A trzeba by do Warszawy Po śnury, po śnury, A stałyby te psiska Do góry, do góry* (PrzybJabł, s. 398 „od Klimontowa“, Zakrzów).
Nechci já jít za starého, do takové poroby, poroby, když mu ty kníry nestojí, nestojí. Je třeba jít do Varšavy pro šňůry, pro šňůry, postavily by se kníry do hůry, do hůry.
- (26) *Co ja zrobie z takim losym, jak mam mýža z krzywym nose, jak go ja chce pocałować, to musze mu nos prostować* (KrzyżKuj, s. 161 Pocierzyn, okres Radziejów).
Co já udělám s takovým lose, že mám manžela s křivým nose. Když já mu chci pusy dát, musím mu nos narovnat.
- (27) *Plakała dziewczyna, cóz ni miała płakać! Pošla za starego, Co ji ni mógł skakać* (Wężowicz-Ziółkowska 1991, s. 126 Krakowskie).
Plakala dívčina, jak neměla plakat! Vzala si starého, co ji nemoh skákat.
- (28) *Serce od załości: Nie masz w kusi kości, Tylko same zyły, Ustają mu siły. Toć to zał prawdziwy* (HerKał, s. 53 píseň mazověcká).
Srdce žalem strádá: Nemáš v kuse kosti, jenom samé žíly. Síla vyprchává. Žal je to pravdivý.

Starý muž (děd, dědek, starý děd, sívá brada), shrbený, nemohoucí a neschopný, nezpůsobilý, avšak usilující o sňatek (kývá bradou, cení zuby) nebo se přímo ženící s mladou dívkou, jež má erotické, sexuální potřeby – takový muž bývá v písniích předmětem žertů a posměšků.¹² Mladou ženu odpuzuje – dívčina (čistá, nevinná jahoda) se bojí, že se jeho stářím nakazí:

- (29) *A za mąż-ci me wydają, a toć ja tam ni mom woli. Za starego, zgrzybiałego, daj-aż ci me główka boli. Siedzi stary w rokininie, kiwa brodą ku dziewczynie. A ty stary, siwobroda, ja dziewczyna jak jagoda. Obrócił się do mnie pyskiem, da i chciał me pocałować. Wolę w grobie niż z dziadziściem leżeć, niż dziada szanować. Oj, układ się tuż pole mnie, da i kieby piwna kłoda; a i ja téż pole (kole) niego leżę, niewinna jagoda. A zerwał my rumianecek, da i bez wysokie ściany, a nie zerwał żagaweczki, da bo się nią bojał*

12 Samozřejmě, že stáří není s úbytkem vitality a nedostatkem energie spojeno vždy, jak naznačuje například svatební popěvek od Kujawy: *Mój staruszek grochowinka, pokochałby co godzinka, pokochałby co mómencik, bo mo dobry instrumyncik* (StanTomKuj, s. 40). (Mám starouška hrachovinku, pomiloval by mě co hodinku, pomiloval by mě co momentík, jelikož má dobrý instrumentík.)

sparzyć. A i ja též tak dziewula, tobą dziadu się zarazić. (K 4 Kuj, s. 47 „od Lubrańca“, Sułkowo; varianty viz K 72/1 Kuj, s. 271 „od Chodcza“, tamtéž, s. 324–325 „od Kruszwicy“, Pakość).

Za muže mě vydají, však proti mé vůli. Za starého, shrbeného, až mě hlava bolí. Sedí starý ve vrbíně, bradou kývá ku dívčině. Ty jsi starý, sivá brada, já dívčina jak jahoda. Obrátil se ke mně pyskem a chtěl mě celovat. Raděj v hrobě budu nežli s dědkem ležet, nežli o starocha pečovat. Oj, již padl vedle mě jako pivní kláda; já též podél něho ležím, nevinná jahoda. Vínek z heřmánku mi strhl, i když z nevysoké stěny, kopřivu si neutrhl, bál se o ni spálit. A i já, děvucha, od tebe, starý děde, bojím se nakazit.

- (30) *Oj, biada my, biada, zem poszła za dziada – cóż ja będę robiła? Ni ja dziada sprzedać, ni jego wymienić [sic!], cóż ja będę robiła? Oj, biada mi i biada, a ja biedna dziewczyna! Dziad wyszczerzył zęby, woła na mnie: gęby! Jako leśna bestyjka. Oczy mu w łeb wpadły, wąsy mu opadły, broda mu osiwiła. Oj, biada mi i biada, a ja biedna dziewczyna! Żeby my się trafił jaki młody chłopiec, mile-ć bym go przyjęła. A z tym starym dziadem, widzi Bóg dali-bóg, jak ja będę świat żyła?* (K 4 Kuj, s. 54–55 „od Osięcin“, Borucin).
- Ó, běda mi, běda, že jsem šla za děda – co si jenom počnu? Děda neprodám ani nevyměním – co si jenom počnu? Ó, běda mi, běda, nebohé dívčině! Děd vycenil zuby, volá na mě: rety! Jako lesní bestijka. Oči mu do lebky zapadly, vousy mu opadly, brada zesivěla. Ó, běda mi, běda, ubohá jsem dívčina! Kdyby se mi natrefil jakýs chlapec mladý, mile bych ho přijala. A s tím dědkem starým, pohled' Bože rozbože, jak já budu život žít?

Sexuální nezpůsobilost (postižení, nefunkčnost, nedostatečná znalost milostného řemesla, tělesná slabost) se může stát důvodem pro odmítnutí milence dívkou nebo pro opuštění muže mladou, sexuálně neuspokojenou ženou:

- (31) *Żona męża odesła, bo nie umiał rzemiosła. Ani orać ni kosić, ani żonki podnosić* (K 17 Lub, s. 45 Radecznicza).
- Žena muži odešla, neb neuměl řemesla. Ani orat, ani kosit, ni žínku na rukou nosit.

Varianta:

Niedaleko Olesna, hop, siup Olesna, baba chłopca odeszła, hop, siup odeszła. Oj, odeszła, odeszła, hop, siup odeszła, bo nie umiał rzemiosła, hop, siup rzemiosła. Ani orać, ni kosić, hop, siup ni kosić, ni fartuszka podnosić (PłatKraK, s. 701–702 Dąbrowa Tarnowska).

Nedaleko Olesna, hop, šup Olesna, baba chlapu odešla, hop, šup odešla. Hoj odešla, odešla, hop, šup odešla, neb neuměl řemesla, hop, šup řemesla. Ani orat, ani sekat, hop, šup ani sekat, ani fěrtůšek nadzvedat.

- (32) *Ozenił się stary w kościele, u fary. Wyszedł na ulicę, sfajdał nogawicę. Mówiły mu panny: – Nie jedz, stary, manny, Kup-sze kasze, krupy, Boś ty słaby* (HerKal s. 97).
Oženil se starý v kostele u fary. Vyšel do ulice, pokadil si nohavice. Právily mu panny: Nejez, starý, many. Kup si kaši, kroupy, neb jsi slabý.

Protipólem starého muže je mladý, schopný a zdatný milenec – toho dívka přijímá a je připravena se s ním spojit. Starého wysyła na grzyby (posílá na houby), wsadza w miech, karmi suchą rzepą, żeby prędzzy zdech (posazuje do mechu, krmí suchou řepou, aby rychle zdech) (K 72/1 Kuj, s. 20):

- (33) *Z tamtej strony wody Jest tam Antoś młody, Gdyby mi go dali, Pościłabym środy. Pościłabym środy. Pości[ł]abym piątki, Żeby mi się dostał Na Zielone Świątki* (HerKal, s. 150).
Z druhé strany vody jest tam Antoś mladý. Kdyby mně ho dali, postila bych se každíčkou středu, každíčkou středu, po všechny pátky, abych ho dostala na Zelené svátky¹³.
- (34) *Chcą mnie wydać za starego, a ja nie mam woli, a co spojrze na młodego, to mnie serce boli* (KrzyżKuj, s. 160 Świesz, okres Radziejów).
Chtějí mě vdát za starého, nemám žádnou vůli, pohlédnu-li na mladého, tak mě srdce bolí.
- (35) *Nie pojde ja za starego, nie użyje nic dobrego, jak przyjdzie do spania, użyje sapania. A jak pojde za miłego, za Jasinka, za mojego, jak przyjdzie do spania, użyje kochania* (tamtéž Michałowo, okres Aleksandrów).
Nepůjdu já za starého, neužiju nic dobrého, jak dojde na spaní, užiju sípání. A půjdu-li za milého, za Janíčka, za mého, jak dojde na spaní, užiju milování.
- (36) *Po cożeś się, stary dziadu, przywłók, a nie beńdzie w mojej roli twój pług, moja rola pod borem nowina, tyś stary dziad, ja młoda dziewczyna* (tamtéž, s. 259 Latkowo, okres Radziejów).

¹³ Zelené svátky – pojmenování pro Letnice, pohyblivý církevní svátek Seslání Ducha svatého, připadající na neděli padesátý den po Velikonocích. Pod názvem Zelené svátky se skrývá la celá řada lidových oslav. (Poznámka překladatelky.)

Pro copak ses, dědku starý, přivlék? Nebude v mé roli tvůj pluh. Moje pole pod borem je novina¹⁴, tys starý děd, já mladá dívčina.

- (37) *A ty stary siwy, hoc, hoc, hoc, idź z koszem na grzyby! Hoc, hoc, hoc. A ty młodziusieńki, hoc, hoc, hoc, daj my buziuleńki! hoc, hoc, hoc* (K 4 Kuj, s. 55 „od Osięcin“, Bodzanowo).

A ty starý sivý, hoc, hoc, hoc, běž s košem na houby! Hoc, hoc, hoc.
A ty mladušenký, hoc, hoc, hoc, dej mně políbení! Hoc, hoc, hoc.

Sexuální způsobilost se ve světle lidového erotiku jeví z perspektivy dívky či mladé ženy jako jedna z nejdůležitějších hodnot. Tak jako byly silné ruce nezbytné při práci na poli a v hospodářství (konec konců zajišťovaly rodině dobré živobytí), tak i náležitě funkční intimní části těla dokázaly přinášet milence potěšení (erotická způsobilost, jak je pojata v textech milostných písní, je spíše hodnotou imanentní, samou o sobě) a byly rovněž zárukou pokračování života, zajištění potomstva (v tomto případě je sexuální funkčnost, způsobilost jevem instrumentálním, sloužícím životu jako hodnotě, jež stojí na vrcholu axiologického žebříčku venkovské společnosti). Mnohem více se v milostných písních mluví o **sexuální dysfunkci, postižení**¹⁵ muže (milence). **Neobratnost, nedostatečná dovednost** a z ní pramenící neschopnost poskytnout ženě (milence) plné a uspokojivé sblížení vystavují muže i svobodného mládence ze strany milenky posměchu. **Nezpůsobilost**¹⁶ v tomto směru, zejména u muže či manžela starého, pak milence v očích dívky nebo ženy zcela degraduje.

Jak se ukazuje, druhy a stupně „erotických defektů“ milence mají v současné polštině souvislost s nynějším rozlišováním pojmů **OSOBA NIEPEŁNOSPRAWNA** (OSOBA ZDRAVOTNĚ POSTIŽENÁ) a **OSOBA Z NIEPEŁNOSPRAW-**

14 Novina – pozemek, který byl nově přetvořen v zemědělský; v trojpolním systému hospodaření pole nově oseté po úhoru. (Poznámka překladatelky.)

15 Shodně se slovníkovou definicí slova je i zde *niepełnosprawnym* (postiženým) *człowiek nieosiągający pełnej sprawności fizycznej lub psychicznej wskutek ułomności lub upośledzenia umysłowego* (USJP II, s. 1145) (člověk nedosahující plné fyzické nebo duševní zdatnosti a způsobilosti v důsledku mentálního, duševního postižení nebo poškození).

16 *Niesprawny* – a) *mający ograniczoną zdolność poruszania się lub pracy z powodu choroby, ułomności itp.*, b) *o częściach ciała: niespełniający właściwie swoich funkcji; chory, uszkodzony*, c) *niemający sprawności, zręczności w ruchach, w wykonywaniu czegoś*, d) *świadczący o braku sprawności, zręczności, będący tego przejawem*, e) *niewłaściwie, źle zorganizowany, urządzony* (USJP II, s. 1171).

(Nezpůsobilý – a) *mající omezenou pohyblivost nebo pracovní schopnost v důsledku nemoci, zdravotního postižení atd.*, b) *o částech těla: neplnící funkce sobě vlastní; nemocný, poškozený*, c) *postrádající zdatnost, obratnost v pohybu, při provádění činnosti*, d) *svědčící o úpadku zdatnosti, obratnosti a jsoucí toho projevem*, e) *nepořádně, špatně organizovaný, upravený*.)

NOŚCIĄ (OSOBA SE ZDRAVOTNÍM POSTIŽENÍM); děje se tak zejména v kontextu diskusí o místě a roli postižených osob ve společnosti. Na dva základní sémantické rozdíly mezi těmito pojmy poukázal Dariusz Galasiński ve stati *Osoby niepełnosprawne czy osoby z niepełnosprawnościami?* Zdůraznil, že první pojmenování (*osoba zdravotně postižená*) uzavírá takto označené osoby do kategorie charakterizované jediným základním rysem, a tak je stigmatizuje; pojmenováním druhým (*osoba se zdravotním postižením*, či dokonce *osoba se zdravotními postiženími*) se lze takovému „uzamčení“ vyhnout, navíc bez sémantické újmy (Galasiński 2013, s. 6).

Se zřetelem k těmto terminologickým rozrůzněním je namístě položit si v souvislosti s lidovým *erotikem* otázku, zda nezpůsobilost v milostném konání či „řemesle“ (nedostatek dovedností, nešikovnost u mládence či úpadek vitálnosti u starce) uzavírá písňového milence do kategorie *osob zdravotně postižených* (A), nebo spíše do kategorie *osob se zdravotním postižením* (B).

Za předpokladu, že sexuální nezpůsobilost je postižením určitého rozsahu a pevně daného rámce, by se zdálo, že jde o vadu pouze částečnou, *częściowe kalectwo* (částečné zmrzačení, invaliditu); přitom další fyzická zdatnost těla a ostatní dovednosti, například schopnost pracovat v hospodářství a na poli, jsou zachovány. Milence postiženého tímto způsobem je pak možné zařadit do kategorie *osob se zdravotním postižením* (B). Nicméně nezpůsobilost k milostnému „řemeslu“, neobratnost nebo mužova neschopnost vykonat pohlavní akt – jak lidové milostné písně hojně dokládají – je pro milenkou očekávající milostné naplnění nejen trapnou záležitostí nebo nešikovností, ale znamená takový druh postižení (ba dokonce poškození), který jejího milence coby muže i partnera při milostném aktu znehodnocuje a diskvalifikuje. V tomto pojetí je písňový milenec pro dívku či ženu osobou *zdravotně postiženou* (A). A jak se zdá, zařazení do této kategorie stvrzuje i sám mládenec, když se v jedné milostné písni táže: *A czy to ja kaléka, czy to ni mom konika?* (Jsem snad za mrzáka, cožpak nemám ptáka?)¹⁷

Milenec, který má krásu, *knír*¹⁸, *koníka* (srov. *koň*, *konik*, *phallus*) není zdravotně postižený, chromý, neduživý, nemotorný, nekompetentní ani handicapovaný – není mrzák, *kaleka*.

17 Viz Bartmiński (1974, s. 179). Srovnej píseň se shodným motivem *Ej, zobaczysz dziewczucho* (Však uvidíš, děvcho) v knížce Jadwigi Turowiczówny, obsahující inscenované lidové písně (TurPieś, s. 54–57).

18 Například v písniích typu *Czego więcej chcesz, dziewczucho, czego więcej chcesz? A czy to ja nie młody, czy ja ni mom urody; mom urodę, dziewczucho, czego więcej chcesz? (K 4 Kuj, s. 27 „od Strzelna“, Ludziska). (Copak ještě chceš, děvcho? Čeho více chceš? Cožpak nejsem mladý, cožpak nejsem krásný? Krásy mám dost, děvcho, čeho více chceš?) A podobně: Zobaczysz-ci, kochaneczko, że cię Bóg skarze, da czy nam to tak nie ładnie obojgu w parze. Da czy to ja kalika? Czy ja nie mam wąsika? Co mnie nie lubisz* (tamtéž „od Lubrańca“, Paniewo). (Však uvidíš, milá

Slovo *kaleka*, *kalika* (mrzák) pochází z ukrajinštiny, do ní přešlo z běloruského *kaléka*, které bylo přejato z tureckého *kalik* – ‘nedostatečný, chybějící, mající jakýsi defekt, vadný’ (viz BorSE, s. 220). Podle současné slovníkové definice je to: 1) ‘člověk dotčený nějakým postižením, zmrzačený, zohavený, chromý, churavý’; ‘invalida’; ale i ‘osoba nemotorná, nepraktická, neschopná poradit si v životě’; 2) ve smyslu hanlivém pak ‘kdosi neohrabaný, nešikovný, nevzhledný; louda, lenoch’ (USJP II, s. 220).

Srovnej též výraz *kaleki* (zmrzačený), který znamená 1) ‘postižený defektem, zmrzačením, chromý, slabý, narušený’ (*postižení lidé, zmrzačené dítě, chromé nohy* či *ruce*); 2) v přeneseném významu a) ‘nedokonalý, mající závady’; ‘líný, neobratný’ (*neobratný popis*); b) ‘porouchaný, zničený, zmrzačený’ (*zmrzačené stromy, zničené sochy*) (tamtéž); a srovnej rovněž *kalectwo* – ‘postižení, invalidita coby zaostalost, nevyvinutost, vada či neodvratné poškození orgánu nebo části těla, ztěžující nebo znemožňující normální fungování organismu’; ‘zdravotní postižení’ (srovnej *vrozená vada, celoživotní postižení*); ‘neschopnost poradit si v životních situacích, nedostatek praktického smyslu’ (tamtéž s. 219).

Muž či chlapec, který je k lásce nezpůsobilý a při milování neobratný, není jen kýmsi nešikovným, neohrabaným či nepříjemně trapným nemotrou (abych odkázala na významy uvedené výše), nýbrž někým trvale postiženým a v úloze milence nefunkčním. Z pohledu ženy či dívky – písňové hrdinky – je zásadní definovat a pojmenovat *milence-kaliku* jako *osobu zdravotně postiženou*, nebo dokonce *nezpůsobilou*. Důvodem této jednoznačné a stigmatizující kategorizace není jen mužova neschopnost poskytnout dívce či mladé manželce erotické potěšení, sexuální uspokojení (neboť tento muž – ať mladý nebo starý – je nezpůsobilý k tělesnému milování, dotýkání, vzrušení), avšak – a to je podstatnější – je jím **nemožnost, nezpůsobilost plně uskutečnit milostný, sexuální akt**, vlastní v tradiční kultuře nejen člověku, ale i celému vesmíru, který ho obklopuje.

*Z polštiny přeložila Ladislava Součková Linhartová.
Revizi překladu provedla Veronika Mistrová.*

První verzi této studie autorka publikovala pod názvem *A czy to ja kalika, czy nie mom konika?* (Nie)sprawność w świetle erotyki ludowego v časopise *LingVaria* (2, 28, s. 165–180).

moje, že tě Pánbůh ztrestá. Není nám snad spolu dobře? Cožpak jsem kalika? Nemám snad vousiska? Proč mě nemiluješ?)

Prameny

- BARTPANLUB – Bartmiński, J. (ed.) (2011): *Lubelskie. Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały*: cz. 1 *Pieśni i obrzędy doroczne*; cz. 2 *Pieśni i obrzędy rodzinne*; cz. 3 *Pieśni i teksty sytuacyjne*; cz. 4 *Pieśni powszechne*; cz. 5 *Pieśni stanowe i zawodowe*; cz. 6 *Muzyka instrumentalna. Instrumentarium – wykonawcy – repertuar*. Lublin.
- BIELKASZ – Bielawski, L. – Mioduchowska, A. (1998): *Kaszuby. Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały*: cz. 1 *Pieśni obrzędowe*; cz. 2 *Pieśni powszechne*; cz. 3 *Pieśni powszechne i zawodowe*. Warszawa.
- BORSE – Boryś, W. (2005): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- GĄSZMAZUR – Stoi lipa, lipuleczka. *Pieśni mazurskie przez Józefa Gąsiorowskiego w 1884 zebrane* (1976). Warszawa.
- HERKAL – Hernas, C. (1965): *W kalinowym lesie*, t. 2: *Antologia polskiej pieśni ludowej ze zbiorów polskich XVIII w.* Warszawa.
- CHODŚP – Dołęga-Chodakowski, Z. (1973): *Śpiewy słowiańskie pod strzechą wiejską zebrane*. J. Maślanka (ed.). Warszawa.
- K: Kolberg, O: *Dzieła wszystkie*.
K 1 Pieś: t. 1: *Pieśni ludu polskiego* (1961). Kraków.
K 2 SAN: t. 2 – *Sandomierskie* (1962). Kraków.
K 4 Kuj: t. 4 – *Kujawy*, cz. 2 (1962). Kraków.
K 12 POZ: t. 12 – W. Ks. *Poznańskie*, cz. 4 (1963). Kraków.
K 17 LUB: t. 17 – *Lubelskie*, cz. 2 (1962). Kraków.
K 18 KIEL: t. 18 – *Kieleckie*, cz. 1 (1963). Kraków.
K 21 RAD: t. 21 – *Radomskie*, cz. 2 (1964). Kraków.
K 26 MAZ: t. 26 – *Mazowsze*, cz. 3 (1963). Kraków.
K 27 MAZ: t. 27 – *Mazowsze*, cz. 4 (1964). Kraków.
K 28 MAZ: t. 28 – *Mazowsze*, cz. 5 (1964). Kraków.
K 44 GÓR: t. 44 – *Góry i Podgórze*, cz. 1 (1968). Z. Jasiewicz – D. Pawlak – E. Miller (eds.). Kraków.
- K 72/1 Kuj: t. 72/1 – *Kujawy* (2009). D. Pawlak – A. Skrukwa (eds.). Poznań.
- KOTRZESZ – Kotula, F. (1970): *Hej, leluja, czyli o wygasających starodawnych pieśniach kołędniczych w Rzeszowskiem*. Warszawa.
- KrzyżKuj – Krzyżaniak, B. – Pawlak, A. – Lisakowski, J. (1974): *Kujawy. Polska Pieśń i Muzyka Ludowa*. Kraków.
- KRZYŻWiM – Krzyżaniak, B. – Pawlak, A. (2002): *Warmia i Mazury. Polska pieśń i muzyka ludowa*. Cz. 1 *Pieśni doroczne i weselne*; cz. 2 *Pieśni balladowe i społeczne*; cz. 3 *Pieśni zalotne i miłosne*; cz. 4 *Pieśni rodzinne i taneczne*; cz. 5 *Pieśni religijne i popularne*. Warszawa.
- LL – *Literatura Ludowa*, dwumiesięcznik naukowo-literacki (1962). Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego:
- PRZYBJAŁ – Jabłoneczka. *Antologia polskiej pieśni ludowej* (1957). Ułożył J. Przyboś. Warszawa.

- RAKPODH – Rak, M. (2016): *Materiały do etnografii Podhala*. Kraków [Biblioteka Ling-Variów t. 22].
- SFPKRZ – *Słownik folkloru polskiego*. J. Krzyżanowski (ed.). Warszawa 1965.
- SLSJ – *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny* (1980). J. Bartmiński (ed.). Wrocław.
- SSISL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (1996–2019). J. Bartmiński – S. Niebrzegowska-Bartmińska (eds.). T. 1 Kosmos: cz. 1 Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie (1996); cz. 2 Ziemia, woda, podziemie (1999); cz. 3 Meteorologia (2012); cz. 4 Świat, światło, metale (2012). T. 2 Rośliny: cz. 1 Zboża (2017), cz. 2 Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe (2018); cz. 3 Kwiaty (2019); cz. 4 Zioła (2019). Lublin.
- StanTomKuj – Stankiewicz, L. – Tomaszewski, W (1985): *Folklor muzyczny Kujaw Wschodnich w repertuarze kapeli „Spod Kowala”*, Bydgoszcz.
- TN – *Materiały terenowe z Pracowni „Archiwum Etnolingwistyczne” UMCS*. (Po skrócie TN podano miejscowość i rok nagrania).
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego* (2003), t. 1–6. S. Dubisz (ed.). Warszawa.
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego*. M. Żmigrodzki (ed.). Dostępne z WWW: <<https://wsjp.pl/index.php?pw=0>>.

Literatura

- Bartmiński, J. (1974): „Jaś koniki poił”. Uwagi o stylu erotyku ludowego. *Teksty* nr 2, s. 11–24.
- Bartmiński, J. (1990): *Folklor – język – poetyka*. Wrocław.
- Bartmiński, J. (1993): Ludowy styl artystyczny. In: J. Bartmiński (ed.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Współczesny język polski*, t. 2. Wrocław, s. 213–222.
- Bartmiński, J. – Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2009): *Tekstologia*. Warszawa.
- Bystroń, J. S. (1921): *Artyzm pieśni ludowej*. Poznań.
- Bystroń, J. S. (1924): *Pieśni ludu polskiego*. Kraków.
- Czernik, S. (1962): *Stare złoto. O polskiej pieśni ludowej*. Warszawa.
- Freud, Z. (1987): *Psychopatologia życia codziennego. Marzenia senne*. Warszawa.
- Moszyński, K. (1929–1939): *Kultura ludowa Słowian*. Cz. 11929; cz. 2, z. 11934, z. 21939. Kraków.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2012): Miejsce wartości w opisie gatunków mowy. In: A. Burzyńska-Kamieniecka (ed.), *Język a Kultura* 23, *Akty i gatunki mowy w perspektywie kulturowej*, s. 33–41.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2013): Ustalanie znaczeń symbolicznych w słowniku etnolingwistycznym. *LingVaria*, R. VIII (2013), nr 1 (15), s. 127–144.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2015): Znaczenia symboliczne a wartości. In: J. Adamowski – M. Wójcicka (eds.), *Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana. Wartości w języku i kulturze*, t. 8. Lublin, s. 47–64.

- Prorok, K. (2014): „Gorzała lipka i jawor“ – lubelskie erotyki ludowe. In: J. Bartmiński – B. Maksymiuk-Pacek (eds.), *Lubelska pieśń ludowa na tle porównawczym*. Lublin, s. 169–192.
- Szymańska, J. (1997): Przegląd repertuaru pieśni ludowych. In: Bielawski, L. – Mioduchowska, A.: *Kaszuby. Polska pieśń i muzyka ludowa. Pieśni obrzędowe*, cz. 1. Warszawa, s. 113–128.
- Wężowicz-Ziółkowska, D. (1991): *Miłość ludowa. Wzory miłości wieśniaczej w polskiej pieśni ludowej XVIII–XX wieku*. Wrocław.

Já měla kalhoty a on měl sukni, proto mi nastali časové smutní!

Ženský a mužský oděv jako symbol feminity a maskulinity v tradičním obrazu světa

Anna Christou

1. Sukně a kalhoty – tradiční atributy ženství a mužství

V jazykovém obrazu ženského a mužského těla (Christou 2020, s. 132 n.) nevystupují do popředí pouze biologicky dané rozdíly, ale také specifika podmíněná kulturně. Představuje je zejména typický ženský a mužský oděv. Nošení určitého oděvu bylo po staletí pevně spjata s pohlavím a tento fakt se zapsal i do jazykového obrazu světa. Sukně tu však není pouze 'součástí vrchního ženského oděvu (od pasu dolů)' a kalhoty nejsou jen 'součástí oděvu, především mužského, kryjící nohy a spodek trupu po pás' (SSJČ). Obě tyto součásti oděvu fungují v tradičním obrazu světa (a v případě sukně i v obrazu současném) jako symboly feminity a maskulinity.

2. Krátký výlet do historie odívání

Již ve *Starém zákoně* se píše: „Žena na sebe nevezme, co patří muži, a muž neobleče, co nosí žena. Hospodin, tvůj Bůh, má v ohavnosti každého, kdo to činí“ (Dt 22,5). Od christianizace Evropy až do moderních dob byly kalhoty prvkem odlišujícím mužskou módu od ženské. Kalhoty v jakékoli podobě – i jako spodní prádlo – byly výlučným atributem mužství (Lenderová et al. 2009). Dámské spodní kalhoty se proto pozvolna rozšířily až na počátku druhé poloviny 19. století. Příspěla k tomu móda krinolín, širokých sukni na obručové konstrukci, které vystavily dolní část těla chladu. O možnost nošení svrchních kalhot svedly ženy v rámci emancipace malou bitvu. Převrat v ženském šatníku způsobil rozšíření tělovýchovy a sportu. Sporty jako jízda na kole či lyžování umožnily ženám obléct kalhoty, do té doby vnímané jako symbol maskulinity (Lenderová 2016). Cesta k běžnému nošení dámských kalhot však byla trnitá. Ještě v roce 1911 v Praze napadl pobouřený dav

dvě slečny, které se procházely po Václavském náměstí v nejnovějším módním výstřelku – kalhotové sukni. Uplakané dívky musela před třitisícovým rozezlým davem zachraňovat policie. Podobné incidenty se odehrály na několika místech v Evropě. Diskuse o nošení ženských kalhot v té době hýbala tiskem u nás i v dalších zemích a ke „kalhotnicím“, jak se těmto ženám říkalo, se vyjádřily všechny politické strany (Bobíková 2014).

Je však zřejmé, že v bitvě o dámské kalhoty šlo o něco víc než jen o pouhý kus oděvu. Boj za nošení dámských kalhot byl součástí boje za ženská práva.

3. Sukně, kalhoty a další součásti oděvu jako symbol tradičních genderových rolí

Po staletí trávající striktní rozdělení oděvu podle pohlaví se vepsalo i do jazyka. Sukně a kalhoty spolu s některými dalšími součástmi oděvu symbolizují zejména ve frazeologii a textech lidových písní tradiční vymezení genderových rolí a také poukazují k mužské a ženské sexualitě. Zatímco kalhoty metonymicky zastupují muže a jeho vedoucí roli, sukně představuje ženu a její podřízenou roli. Symbolickou výměnou typického mužského a ženského oděvu je v jazyce a folkloru znázorněno nežádoucí obrácení genderových rolí, které je hodnoceno negativně, zpravidla posměšnou formou.

Tak například pokud chceme popsat muže, který je v područí své ženy, řekneme o něm, že *nosí sukni* nebo *chodí v sukni/sukních* (SČFI). Takový muž je, parafrázujeme *Slovník české frazeologie a idiomatiky*, svou dominantní ženou ovládan, podřizuje se jí, a poníží se tak. Opakem sukně a podřízené role jsou v českém jazykovém obrazu světa kalhoty coby symbol mužskosti a role nadřazené. O rozhodné ženě, která doma vládne a řídí rodinu, se říká, že *chodí v kalhotách* (SČFI). Tím je opět vyjádřen kontrast k tradičním rolím obou pohlaví.¹ Přesvědčení, že z takové výměny nevzejde nic dobrého, explicitně vyslovuje přísloví *Kalhoty kde žena nosí, málokdy muž dobře kosí* (Bitt.), zřejmě s erotickým podtextem.

Obrácení tradičních rolí muže a ženy v manželství se objevuje i ve frazémch s jinou původní součástí ženského oděvu – pantoflem –, který dříve patřil výhradně do ženského šatníku: *být/bejt pod pantoflem / dostat se pod pantofel / držet/mít někoho pod pantoflem* (SČFI); *stojí pod pantoflem* (Zaor.); *ženský pantofel* (Jung.) = ‘když pod panstvím ženy jest’, *ženská pošívka, krouhvička; pantoflový hrdina* (SSJČ) = ‘manžel v područí své ženy’. Stejný význam mají i další frazémy, v nichž je mužský a ženský element vyjádřen pomocí typické obuvi. Například přísloví *Žena chce v škorňích muže choditi* (Flajš.) poukazuje na škorně jakožto mužské boty (PSJČ je definuje jako ně-

1 Podobně také frazém *generál v sukních* (SČFI) popisuje ženu s mužskými vlastnostmi – sice si ponechává svůj oděv, ale má netypickou mužskou profesi.

kdejší hrubou koženou obuv, obyčejně vysokou, nošenou sedláky a lovci) a vyjadřuje tak snahu ženy přisvojit si vůdčí mužskou roli. Naopak o muži, který se chová před manželkou jako slaboch, se říká, že *chodí v bačkorách* (Zaor.), neboť bačkory jsou obuví domácí a domov je sférou ženy. Stejný význam má i vyjádření *punčochatý* či *obutý do punčoch* (ČSVS).²

Všechna tato rčení a přísloví pocházejí z dob, kdy bylo oblečení pevně spjato s pohlavím a nebylo pochyb o tom, kdo co nosí. Proto záměna šatů a bot vyjadřuje obrácení rolí (srov. Krawczyk-Tyrpa 1999). Tyto frazémy jsou založeny na hře se stereotypy a množství jejich variant zároveň svědčí o potřebě se vůči obrácení mužských a ženských rolí negativně vymezit, zesměšnit ho a odsoudit jako společensky nežádoucí úkaz. Stejný obraz je uložen i v lidových písničkách:

Měla jsem já muže – / ach Bože milý! / teď na něj zpomínám / každíčkou chvíli. / Přeškoda mého manžela, / že jsem ho smutná ztratila! // Nařezal řezanky, / nasekal trávy, / slepice ohledal, / podojil krávy. / (...) // Dvoreček mi zamet, / našťípal dříví, / v kamnech mi zatopil, / vyčistil chlívy. / (...) // Vody mi nanosil, / uvařil jídla: / přec neužil se mnou / dobrého bydla. / (...) // Nití mi nasoukal, / přebíral kroupy: / a já mu říkala: / ty troupe hloupý! / (...) // Já měla kalhoty / a on měl sukni; / proto mi nastali / časové smutní! / (...) // Měla jsem manžela / vždy po své vůli: / nyní mám manžela, / maže mě holí! (Erb.)

Také tato ukázka z lidové písně *Přeškoda nebožtíka* vyjadřuje přesvědčení, že z obrácení mužských a ženských rolí neplyne nic dobrého.

4. Sukně a další komponenty ženského šatníku jako symbol erotické přitažlivosti

Sukně se spolu s některými dalšími součástmi ženského oděvu stala v jazykovém obrazu světa také symbolem ženskosti a erotické přitažlivosti žen pro muže. Důvodem je zřejmě mimo jiné i fakt, že zakrývá tělo od pasu dolů, a tedy přiléhá k jeho intimním částem (Krawczyk-Tyrpa 1999). Tuto skutečnost reflektují frazémy jako *dívat se / ohlížet se za každou sukni, koukat po suk-*

2 Existují i další varianty těchto frazémů, které zrcadlí negativní pohled na výměnu tradičních genderových rolí. Například *drží ženě koudel* (Zaor.) souvisí s dávnou typickou ženskou prací – předením. Muž je zde pasován do role pouhého pomocníka při ženských pracích, rozhodující činnost vykonává manželka. Frazém *žena mu zapíná nášelek* (Zaor.) zase připodobňuje muže k uvázanému dobytčeti, neboť nášelek se říkalo řetízku, kterým se poutal dobytek k oji. Rčení *korúhvička ženská* (tedy muž, kterým žena vládne, ženkyl, Jung.) poukazuje ke korouhvičce, která se otáčí, kam vítr vane, přeneseně jde tedy zřejmě o muže, který bezvýhradně přijímá názory své ženy, snaží se jí ve všem vyhovět apod.

ních, běhat za každou sukni, prohánět/honit sukně, otírat se / otřít se o každou sukni (SČFI) či synonymní výrazy pro záletného muže *uvázne na každé sukni, voní mu sukně, na sukních by ho odnesly* (ČSVS). Všechny tyto frazémy vyjadřují sexuální přitažlivost žen pro muže, například *běhat za každou sukni* vykládá SČFI jako 'mít silné, popř. nevybíravé sexuální zájmy a aktivně, neúnavně pronásledovat každou ženu a snažit se o milostný styk s ní; být velmi živý a neúnavný záletník'. Pro záletného muže dokonce existuje v češtině pojmenování *sukničkář, sukýnkář* (SSJČ) a expresivní výraz pro záletnictví je *sukničkářství, sukýnkářství* (SSJČ).

Místo sukně mohou (řidčeji) tento erotický význam nést i jiné součásti ženského šatníku – zástěra, spodnička či (dnes již zastaralá) jupka (lehký ženský kabátek). Zástěra je, stejně jako sukně, také zastaralým synonymem ke slově *děvče* a *žena* (PSJČ). Erotickou přitažlivost dívek a žen pro muže vyjadřují frazémy *běhat za každou zástěrkou* (SČFI) či nářečně *fěrtouškem* (ČSVS) a *pokukovat po každé zástěrce* (ČSVS). Pro konání záletů existují synonymní výrazy *chystá se na každý fěrtoušek* či *lezl by i za kozou, kdyby zástěrku/čepce/plínku (na hlavě) měla* (ČSVS). Druhý frazém výmluvně dokládá, že typickým ženským atributem bylo kromě nošení zástěry také pokrytí hlavy (a to u ženy vdané). Záletníkovi se v češtině říká nejen *sukničkář*, ale také *zástěrkář* (SSJČ) či pejorativně *spodničkář* (ČSVS) nebo žertovně *zástěrkový/spodničkový rytíř/hrdina* (ČSVS). Pro záletnictví existuje synonymum *zástěrkářství* (SSJČ). Stejně jako sukně může tedy také zástěra vyjadřovat erotickou atraktivitu žen pro muže. Místo lexému *zástěra* se někdy setkáme s jeho nářečním ekvivalentem *fěrtoušek* (zdrobnělina od *fěrtoch*). Rčení *zavoněl mu fěrtoušek* nebo *z fěrtoušku se napil* (Zaor.) opět vyjadřuje ženskou atraktivitu pro muže (případně touhu po ženění). Zajímavé je i úsloví *roztrhala si fěrtoušek* (ČSVS), vztahující se k dívce, která předčasně přišla o panenství; *fěrtoušek* zde opět vyjadřuje sexuální konotace. Ojediněle mohou ženu metonymicky zastupovat také jiné ženské oděvy než sukně a zástěra, například *spodnička* či *jupka: běhá za každou spodničkou* (ČSVS), *spodničkář* (ČSVS), *pokukuje po každé jupce* (ČSVS).

Jak je patrné z uvedených příkladů, tyto genderově specifické části oděvu nemusejí označovat oblečení samotné, ale spíše symbolicky poukazují k části těla, kterou zakrývají. Jde tedy vlastně o eufemistická pojmenování. Patrné je to zejména v erotických lidových písních, při jejichž interpretaci žertovný tón zpěvákova hlasu nenechává posluchače na pochybách o přenosu významu (Vilímek 2017): *Aj aj aj aj aj aj, / nechytaj mňa za ňu, / za sukňu červenú, / nekúpils mně na ňu* (Pav.) či *Hejbej se, fěrtoušku modroučký, / hejbej se, fěrtoušku modrý, / což jest to pod tebou dobroučký, / což jest to pod tebou dobrý!* (JJB1)

5. Sukně a ochrannitelská role matky

Do třetice sukně vyjadřuje ještě jeden specifický význam – je spojena s matkou a její ochrannitelskou rolí. Frazémy *držet se máminy sukně* / *držet se mámy za sukně*, *schovávat se za máminy sukně* / *mámě za sukně*, popř. *držet se někoho za sukně* vyjadřují nesamostatné chování a potřebu neustálé ochrany, rady a zastání (= ‘nepřiznávat si svou odpovědnost a nedůstojně, slabošsky se vyhýbat negativním následkům dětinským spoléháním na ochranu někoho jiného, zvl. matky’, SČFI). Sukně zde však přináležejí ke stereotypu matky, nikoli ženy obecně.

6. Nejen dámské kalhoty, ale i pánská sukně?

Zatímco v tradiční společnosti byly oděv a role obou pohlaví jasně vymezeny, pro současnou dobu jsou typické proměny rolí žen a mužů a také stírání (sociálně-kulturních) rozdílů mezi pohlavími. Tento fakt se samozřejmě promítá jak do módy, tak do jazyka. Do jaké míry jsou tedy kalhoty a sukně genderovým kódem i dnes? Leccos nám může napovědět současná publicistika: *Sukně, nebo kalhoty? Ve 21. století nehraje pohlaví v módě žádnou roli* (idnes.cz), *Sukně, nebo kalhoty? Víme, co vám přinese úspěch v práci a udělá dobrý dojem* (podnikavazena.cz), *Muži v sukních. Dnes nezvyklý pohled, brzy možná žhavý trend* (idnes.cz). Již z těchto několika titulů je jasné, že jde o společenské téma aktuální a diskutované. Odpověď na otázku ohledně genderového kódu však není až tak jednoznačná. V uvedených internetových článcích se řeší čím dál větší otevřenost módy, ovšem pánská sukně je stále považována za módní výstřelek.³ Kalhoty jsou sice posledních zhruba sto let i dámské, ale jako „ženštější“ je v publicistice přece jen stále shledávána sukně.

Závěrem můžeme říci, že v naší kultuře a v našem jazyce funguje ženský a mužský oděv tradičně jako metonymie ženy a muže a také vyjadřuje tradiční genderové role; v případě sukně navíc i erotickou přitažlivost žen pro muže či roli mateřskou. Tento fakt je pravděpodobně jednou z příčin, proč ženy v historii odívání musely svést o možnost nosit kalhoty malou bitvu, kdežto muži o nošení sukní dosud větší zájem neprojevali.

3 Existují i výjimky, jako např. kilt, tedy součást tradičního skotského mužského kroje.

Prameny

- Barvínková, M.: *Muži v sukních. Dnes nezvyklý pohled, brzy možná žhavý trend* [online]. Cit. 10. 5. 2020. Dostupné z WWW: <https://www.idnes.cz/onadnes/moda/slavni-muzi-v-suknich.A160112_155517_modni-trendy_brv>.
- Bible: *český ekumenický překlad – Bible kralická: česká synoptická Bible (v rozsahu celého vydání Bible kralické z roku 1613)* (2008). Praha: Česká biblická společnost.
- Bittnerová, D. – Schindler, F. (1997): *Česká přísloví: soudobý stav konce 20. století*. Praha: Karolinum.
- Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 2, Výrazy neslovesné*. Praha: Leda.
- Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 3, Výrazy slovesné*. Praha: Leda.
- Červená, V. et al. (2006): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha: Academia.
- Erben, K. J. (2011): *Prostonárodní české písně a říkadla* [online]. Praha: Městská knihovna v Praze. Cit. 19. 3. 2017. Dostupné z WWW: <http://web2.mlp.cz/ko-web/00/03/64/89/81/prostonarodni_ceske_basne_a_rikadla.pdf>.
- Flajšhans, V. – Mokienko, V. M. (ed.) – Stěpanova, L. (ed.) (2013): *Česká přísloví: sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Haller, J. – Šmilauer, V. (ed.) (1974): *Český slovník věcný a synonymický 2*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Havránek, B. (ed.) et al. (1989): *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia.
- Jungmann, J. – Petr, J. (ed.) (1989–1990): *Slovník česko-německý*. Díly 1–5. Praha: Academia.
- Příruční slovník jazyka českého (1935–1957)*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Mojžíš, R.: *Sukně, nebo kalhoty? Ve 21. století nehraje pohlaví v módě žádnou roli* [online]. Cit. 10. 5. 2020. Dostupné z WWW: <https://www.idnes.cz/onadnes/moda/gender-a-moda-ve-21-stoleti.A160608_145320_modni-trendy_brv>.
- Pavelčík, J. (1945): *Čtyřicet vybraných písniček od Lopeníka a Javořiny*. Kroměříž: Karel Kryl.
- Sukně, nebo kalhoty? Víme, co vám přinese úspěch v práci a udělá dobrý dojem* [online]. Cit. 10. 5. 2020. Dostupné z WWW: <<https://www.podnikavazena.cz/rady-a-tipy/podnikatelske-vychytavky/sukne-nebo-kalhoty-co-vam-prinese-uspech-v-praci-a-udela-dobry-dojem>>.
- Traxler, J. – Jeník z Bratřic, J. (1999): *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic 1*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky.
- Zaorálek, J. (2000): *Lidová rčení*. Praha: Academia.

Literatura

- Bobíková, L. (2014): *Boje o dámské kalhoty* [online]. Cit. 10. 5. 2020. Dostupné z WWW: <<https://www.novinky.cz/zena/styl/clanek/boje-o-damske-kalhoty-41774>>.
- Christou, A. (2020): *Žena v českém tradičním obrazu světa. Etnolingvistická studie*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Krawczyk-Tyrpa, A. (1999): Atrybuty mężczyzn i kobiet utrwalone w polszczyźnie. In: J. Adamowski – S. Niebrzegowska (eds.), *W zwierciadle języka i kultury*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 427–433.
- Lenderová, M. (2016): *K hřichu i k modlitbě: žena 19. století*. Praha: Univerzita Karlova, Karolinum.
- Lenderová, M. – Kopiczková, J. – Burešová, J. – Maur, E. (eds.) (2009): *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Vilímek, V. (2017): Metaforizovaná erotická a sexuální témata v lidových písních z Valašska a Slovácka. In: P. Číhal (ed.), *Erotika v lidové kultuře*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, s. 223–234.

Seznam zkratk

- Bitt.** = Bittnerová, D. – Schindler, F. (1997): *Česká přísloví: soudobý stav konce 20. století*. Praha: Karolinum.
- ČSVS** = Haller, J. – Šmilauer, V. (ed.) (1974): *Český slovník věcný a synonymický 2*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Erb.** = Erben, K. J. (2011): *Prostonárodní české písně a říkadla* [online]. Praha: Městská knihovna v Praze. Cit. 19. 3. 2017. Dostupné z WWW: <http://web2.mlp.cz/ko-web/00/03/64/89/81/prostonarodni_ceske_basne_a_rikadla.pdf>.
- Flajš.** = Flajšhans, V. – Mokienko, V. M. (ed.) – Stěpanova, L. (ed.) (2013): *Česká přísloví: sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- JJB1** = Traxler, J. – Jeník z Bratřic, J. (1999): *Písně krátké Jana Jeníka rytíře z Bratřic 1*. Praha: Etnologický ústav Akademie věd České republiky.
- Jung.** = Jungmann, J. – Petr, J. (ed.) (1989–1990): *Slovník česko-německý*. Díly 1–5. Praha: Academia.
- Pav.** = Pavelčík, J. (1945): *Čtyřicet vybraných písniček od Lopeníka a Javořiny*. Kroměříž: Karel Kryl.
- PSJČ** = *Příruční slovník jazyka českého* (1935–1957). Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- SČFI** = Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 1–4. Praha: Leda. ISBN 978-80-7335-215-8.
- SSJČ** = Havránek, B. (ed.) et al. (1989): *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia.
- Zaor.** = Zaorálek, J. (2000): *Lidová rčení*. Praha:

Tělo a jeho části

Znaky pro části lidského těla v českém znakovém jazyce

Lenka Okrouhlíková

1. Úvod

Tělo je sdíleno všemi lidskými bytostmi, jeho uplatnění ve znakovém jazyce je však poněkud odlišné, než je tomu v jazyce mluveném. Komunikace ve znakovém jazyce jakožto jazyce vizuálněmotorickém je totiž podmíněna vizuálním kontaktem mezi komunikujícími, kteří určité části svého těla využívají jako artikulátory.¹ Jedná se zejména o části horní poloviny těla: paže, ruce, hlavu, obličej a horní část trupu. Produkce znakového jazyka je pak omezena na takzvaný znakovací prostor, tedy trojrozměrný prostor před tělem, který je vymezen zhruba temenem hlavy, upaženými lokty, dopředu mírně nataženými pažemi a linií boků (obrázek 1). Z těchto skutečností vyplývá fakt, že části lidského těla jsou v komunikaci ve znakovém jazyce trvale přítomny, a znaky pro ně jsou tedy specifické a v mnoha ohledech odlišné od většiny ostatních. Přesto jim ve výzkumech znakových jazyků doposud nebyla věnována náležitá pozornost.

Podíváme-li se do tištěných materiálů, které mapují počátky vzniku znakových jazyků na konci 18. a na počátku 19. století (srov. Okrouhlíková 2015a, 2017a), zjišťujeme, že ani zde nebyl těmto znakům vymezen velký prostor a nebyly zahrnuty ani v heslářích starých slovníků znaků. Většina autorů se omezila na konstatování, že znaky pro části těla nepotřebujeme, neboť na ně stačí pouze ukázat.²

1 V současné době není komunikace prostřednictvím znakového jazyka omezena pouze na osobní přítomnost komunikantů ve stejném čase a prostoru; díky moderním technologiím mohou komunikovat i „na dálku“. Stále však platí, že musejí navzájem vidět alespoň část svých těl.

2 Srovnej například: „Pro části těla nepotřebují [hluchoněmí] žádné znaky, pouze na ně ukáží“ (Mücke 1834, s. 93). Předměty, na které lze snadno ukázat, nemají zvláštní *posuňky*, například oko, ucho, kabát (Huleš 1891, s. 36).

Obrázek 1: Znakovací prostor

Podrobněji vznik a podobu znaků pro části těla popisuje pouze Czech:

Nepotřebujeme znaky pro věci, které mohou být pro žáka kdykoli viditelné. Například pro lidské tělo a jeho části. Je třeba na ně pouze ukázat, podle potřeby buď oběma plochými rukama, jako ve znacích tělo a hlava; nebo přes ně přejedeme jednou rukou, jako ve znacích pro paži, nohu, bok; nebo přes ně přejedeme pouze ukazováčkem, jako u znaků pro žebra, žíly, obočí, víčka, rty atd.; nebo na ně položíme plochou ruku: čelo, tvář, ústa, krk, hrud', břicho a podobně; nebo je uchopíme prsty: vlasy, řasy, ušní lalůčky apod. (1836, s. 123–124, překlad L. O.; srov. obrázek 2)

Tento téměř dvě stě let starý poznatek nám potvrzuje, že znaky pro části těla nejsou pouhým gestickým ukazováním,³ které patrně stálo na počátku jejich vzniku, ale že jde o deiktické znaky s určitými specifickými rysy. Proto jsme na ně v našem výzkumu zaměřili pozornost.

3 Zde máme na mysli přímou deixi, nejčastěji prostřednictvím ukazováčku (indexikální), tedy gesto, které je běžně užíváno mezi slyšícími, a to nejen v rámci rané komunikace.

Obrázek 2: Nos (Czech 1836, tab. 43)

2. Výzkum

Výzkum byl zaměřen pouze na izolované znaky pro vnější (viditelné) části lidského těla užívané v českém znakovém jazyce.⁴ V první fázi výzkumu byly vyexcerpovány znaky z existujících slovníků českého znakového jazyka.⁵ Žádný z těchto slovníků však neobsahoval všechny sledované znaky, nejvíce jich bylo zastoupeno ve *Slovníku znakové řeči* (Gabrielová-Paur-Zeman 1988), na DVD *Znaková zásoba českého znakového jazyka k rozšiřujícímu studiu surdopedie se zaměřením na znakový jazyk* (Langer-Ptáček-Dvořák 2004), v internetovém slovníku *Spread the Sign* (2006–2018) a v aplikaci *Znakujte s Tamtmem* (2013). Hesláře ostatních slovníků byly pro tuto oblast

4 Konkrétně se jednalo o tyto části těla: Hlava, Obličej, Čelo, Oko, Oči, Obočí, Tvář, Ucho, Nos, Ústa, Horní ret, Dolní ret, Zub, Stolička, Brada, Šíje, Týl, Zátylek, Temeno, Krk, Podpaží, Končetiny, Paže, Ruka, Prst, Palec, Ukazovák, Prostředníček, Prsteníček, Malíček, Rameno, Prs (muž), Prs (žena), Hrud, Horní část paže, Dolní část paže (předloktí), Zápěstí, Dlaň, Loket, Hřbet ruky, Trup, Břícho, Pupík, Pas, Boky, Záda, Zadek, Dolní končetina (noha), Stehno, Koleno, Holeň, Noha (dole), Podkolenní jamka, Lýtko, Achilovka, Kotník, Nárt, Pata, Chodidlo, Prsty na nohou, Palec, Ukazovák, Prostředníček, Prsteníček, Malíček, Pohlaví. Dále byly do výzkumu zařazeny kožní deriváty: Vlasy, Chlupy, Vousy, Řasy, Obočí, Nehty – těm však v tomto textu nebudeme věnovat pozornost.

5 Seznam existujících slovníků českého znakového jazyka srovnej Okrouhlíková 2019.

značně nekonzistentní a nesystematické.⁶ Tyto znaky byly následně porovnány se znaky vzešlými z druhé fáze výzkumu.

Vlastního výzkumu se zúčastnilo 8 neslyšících respondentů (3 muži a 5 žen) ve věku 30–42 let dlouhodobě žijících na území hlavního města Prahy (2 původem z Moravy). Primárním a preferovaným jazykem všech respondentů je český znakový jazyk, 6 respondentů má neslyšící rodiče, 2 respondenti mají slyšící rodiče (jeden má však neslyšícího staršího bratra). Skupina respondentů byla poměrně homogenní, předpokládali jsme tedy, že mezi jimi užívanými znaky nebudou velké rozdíly.

Znaky pro části těla byly elicitovány prostřednictvím obrazového materiálu, který byl součástí powerpointové prezentace. Ve výzkumu nebyl žádným způsobem využit většinový jazyk (tzn. čeština) v psané ani mluvené formě. Prvním úkolem respondentů byl spontánní popis lidské postavy a částí jejího těla. Ve druhém úkolu měli respondenti pojmenovat jednotlivé části těla vyznačené na jednoduchých černobílých kreslených obrázcích lidského těla.⁷ Každý z respondentů byl jednotlivě nahráván na videokameru.⁸ Celkem bylo pořízeno 8 nahrávek, každá v délce trvání 6,5 až 10 minut. Ty byly následně anotovány a dále zpracovány a vyhodnoceny. Vybrané výsledky výzkumu budou prezentovány v tomto textu.⁹

3. Znaky pro části těla užívané v českém znakovém jazyce

Z provedeného výzkumu vyplynulo, že ve znacích pro vnější části těla se uplatňuje několik různých strategií, jejichž prostřednictvím jsou tyto znaky utvořeny. Strategie, které podrobně rozebereme níže, uplatňovali všichni respondenti. Na označení konkrétní část těla však není nutně navázána

6 Největší výskyt znaků jsme očekávali ve slovníku *Slovník vybraných pojmů znakového jazyka pro oblast biologie člověka a zdravotěda* (Langer et al. 2008); to se však bohužel nepotvrdilo. Celkově vyšší zastoupení měly ve slovnících znaky pro horní část těla, nejméně pak byly zastoupeny jednotlivé části dolní končetiny.

7 U párových částí těla či částí těla vyskytujících se ve větším množství byla vždy nejprve vyznačena pouze jedna jejich část (např. oko, ucho, rameno, stehno, prst, zub), na dalším obrázku pak části obě či všechny (např. oči, uši, ramena, stehna, prsty, zuby). Tímto způsobem bylo možné zjistit, který ze znaků považuje respondent za základní obecné pojmenování a také jakým způsobem probíhá pluralizace – ta však není předmětem zájmu tohoto textu.

8 Na přípravě elicitacíního materiálu a sběru jazykového materiálu se podílely studentky předmětu *Lexikografie znakového jazyka* (2018/2019) oboru Čeština v komunikaci neslyšících FF UK: Ellen Béraudová, Alexandra Homolková, Kateřina Jiráková, Simona Kloučková, Jitka Lokšová, Pavlína Novotná, Ivana Pačesová a Michaela Suková.

9 Vzhledem k rozsahu textu není možné podrobně ilustrovat všechny varianty excerpovaných a elicitovaných znaků. Zde se pokusíme o zobecnění výsledků výzkumu doplněné některými vybranými příklady znaků. Figurantem na ilustračních fotografiích znaků je Milan Fritz.

pouze jediná strategie. Znak, který respondenti ukazovali, byly i přes homogennost skupiny značně variantní.¹⁰ Prvním, důležitým faktorem při výběru způsobu artikulace znaku je to, zda příslušná část těla je či není součástí znakovacího prostoru (srov. výše), respektive to, zda na ni lze dosáhnout bez nutnosti ohýbání se či naklánění z běžného postoje mluvčího.

3.1 Znak pro části těla, které jsou součástí znakovacího prostoru

Většina částí těla, na které lze dosáhnout (tzn. zhruba do úrovně stehen), je označována prostřednictvím **přímé deixe**, která má však určitá pravidla. Přímou deixí zde rozumíme to, že dominantní rukou (příp. oběma rukama) označíme (ukážeme či jinak vyznačíme) a většinou i kontaktujeme (dotykem) určitou část svého vlastního těla. Tím je dáno místo artikulace. Další komponenty – tvar ruky¹¹ a pohyb – se mohou v závislosti na zvolené strategii lišit.

Pro menší části těla se zpravidla využívá tvar ruky s nataženým či pokrčeným ukazováčkem (tvar D, Ď). Špička ukazováčku pak opakovaným pohybem směrem k tělu kontaktuje příslušné místo. Reduplikace pohybu je důležitým rysem znaku a odlišuje ho od pouhého ukázání na konkrétní místo.¹² Znak zpravidla reprezentuje větší plochu, než je ta, které se přímo dotýkáme. Všichni respondenti takto ukazovali malé části těla, respektive obličeje:¹³ NOS, UCHO, OKO,¹⁴ ZUB/ZUBY¹⁵ (viz obrázky 3–7).¹⁶

10 V tomto textu nebude věnována pozornost všem variantám excerpovaných znaků, soustředíme se zejména na strategie, které jsou uplatňovány při artikulaci znaků.

11 Pro označení tvarů ruky užíváme formalizovaný notační systém (srov. Okrouhlíková 2015b). Fotografie tvarů ruky a jejich značky jsou v příložené tabulce.

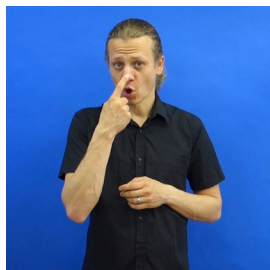
12 Pyersová (2006, s. 292) ve své studii provedené na americkém znakovém jazyce uvádí, že důležitým rysem, který odlišuje *pointing gesture* od znaku, je to, že znak pro část těla má reduplikovaný pohyb směrem k referentovi, který nemusí být nutně kontaktován. Uvádí příklad znaku BRADA. Pokud byla respondentům výzkumu promítnuta nahrávka, kde se objevil reduplikovaný pohyb, vybarvili v testu *The body colouring task* oblast celé brady, pokud pohyb reduplikovaný nebyl, vybarvili pouze příslušný bod – specifické místo, které bylo ukázáno a zároveň kontaktováno. Tento zpětný test k ověření platnosti sesbíraných znaků nebyl prozatím součástí našeho výzkumu. Předpokládáme však, že v českém znakovém jazyce to funguje podobně. Reduplikace pohybu se totiž jednoznačně projevila jak v nahrávkách respondentů, tak ve slovnících. Výjimku tvoří pouze slovníky tištěné, kde použité šipky v obrázcích či fotografiích znaků, případně slovní popisky nereflektují opakování pohybu.

13 Pouze jeden z respondentů, rodilý mluvčí českého znakového jazyka, použil tento způsob i pro označení úst, brady a krku.

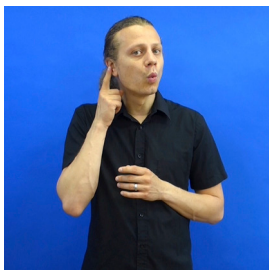
14 V tomto případě se z logických důvodů nedotýkáme přímo oka samotného, ale kontaktujeme místo těsně pod okem.

15 Zde se nedotýkáme přímo zubu, ale určitého místa na obličeji, pod nímž se vyskytují zuby, nejčastěji nad horním (obrázek 6) nebo pod dolním rtem (obrázek 7).

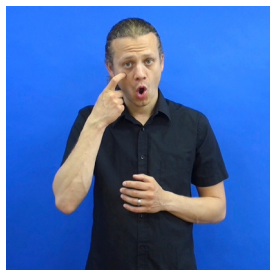
16 Na fotografiích není záměrně vyznačen opakovaný pohyb směrem k tělu mluvčího s koncovým kontaktem na místě artikulace, aby bylo dostatečně zřetelné viditelné místo artikulace a tvar ruky.

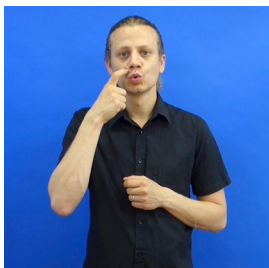
Obrázek 3: NOS

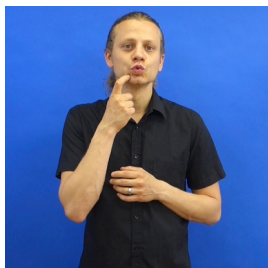
Obrázek 4: UCHO

Obrázek 5: OKO

Obrázek 6: ZUB/ZUBY

Obrázek 7: ZUB/ZUBY

Části těla, které tvoří větší plochu, můžeme opakovaně ukázat/kontaktovat („poplácát“) plochou otevřenou rukou/rukama (tvar B₀, B̂₀),¹⁷ například znaky TVÁŘ, BRADA, LOKET, RAMENO, ZÁDA, BOKY, STEHNA¹⁸ (viz obrázky 8–14).¹⁹

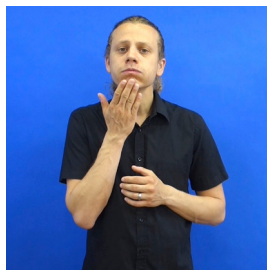
17 Pyersová (2006, s. 291) tvrdí, že výběr tvaru ruky je závislý také na tom, zda se jedná o distální či proximální část těla. Proximální části blízké trupu (např. rameno, kyčel) jsou označovány rukou s nataženým ukazováčkem, zatímco distální části (např. loket, zápěstí) plochou rukou. Tyto tendence jsme v českém znakovém jazyce nezaznamenali.

18 Glosu pro boky a stehna píšeme záměrně v plurálu, protože respondenti používali jako základní označení těchto částí těla spíše dvouruční znaky (jednoruční variantou je nicméně možné označit jeden bok či jedno stehno). Tyto znaky jsou také artikulovány částečně mimo běžný znakovací prostor.

19 Na fotografiích není záměrně vyznačen opakovaný pohyb směrem k tělu mluvčího s koncovým kontaktem na místě artikulace, aby bylo dostatečně zřetelně viditelné místo artikulace a tvar ruky.

Obrázek 8: TVÁŘ

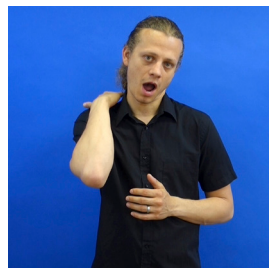
Obrázek 9: BRADA

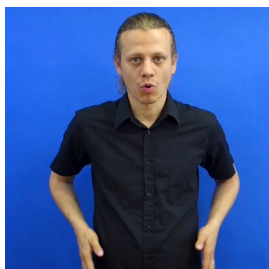
Obrázek 10: LOKET

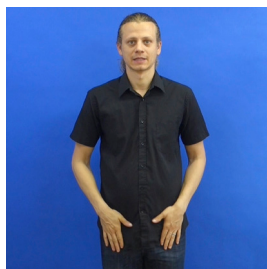
Obrázek 11: RAMENO

Obrázek 12: ZÁDA

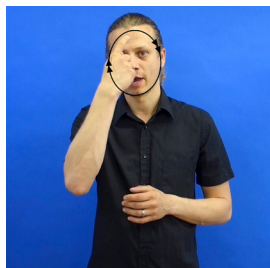
Obrázek 13: BOKY

Obrázek 14: STEHNA

Další možnosti, jak přímo odkázat k určité části těla, je vyznačení její oblasti či obrysu (*tracing*). K tomu lze využít různé tvary ruky: D, Ď, B, Ď, Ď. Oblast můžeme vyznačit prostřednictvím kruhového pohybu orientovaného proti směru hodinových ručiček. Oblast vícekrát bezkontaktně obkroužíme ukazováčkem, například znaky OBLIČEJ, HLAVA, ÚSTA, TVÁŘ (viz obrázky 15–17) nebo po ní opakovaně kroužíme plochou rukou, například

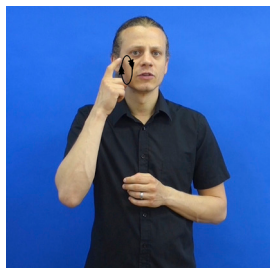
znaky TVÁŘ, HRUŤ, BŘICHO (viz obrázky 18–20). Využít lze také přímý pohyb – jednorázové přejetí či opakované přejíždění po dané části těla, například znaky: ČELO, HRUŤ (viz obrázky 21–25). Jak je vidět z uvedených příkladů, výběr prostředků, tedy tvarů ruky a způsobu pohybu, je v této skupině znaků značně variabilní (s výjimkou znaků pro obličej a hlavu).

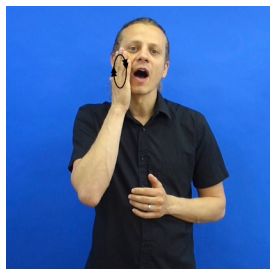
Obrázek 15: OBLIČEJ

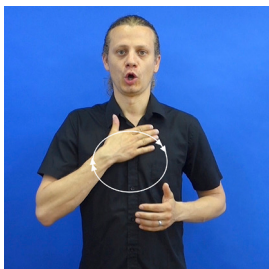
Obrázek 16: HLAVA

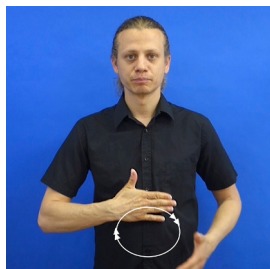
Obrázek 17: TVÁŘ

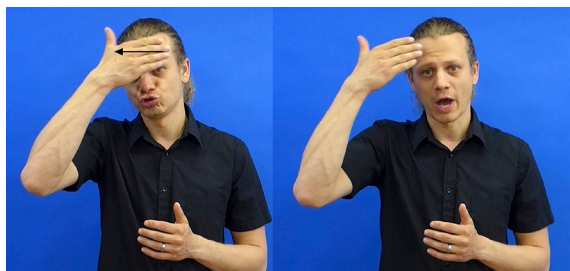
Obrázek 18: TVÁŘ

Obrázek 19: HRUŤ

Obrázek 20: BŘICHO

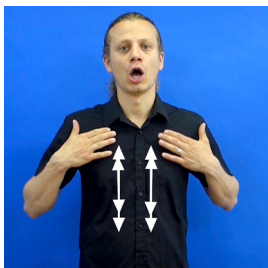
Obrázek 21: ČELO

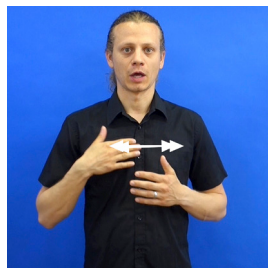
Obrázek 22: ČELO

Obrázek 23: ČELO

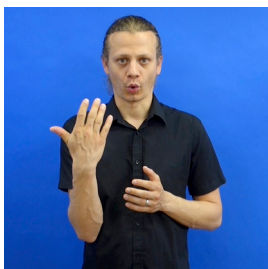

Obrázek 24: HRUŤ

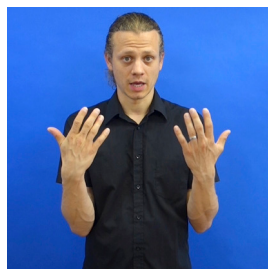

Obrázek 25: HRUŤ

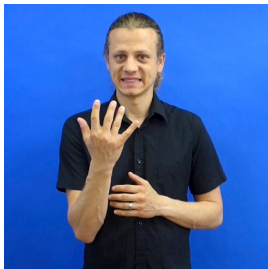
Poslední možností užívanou pro tuto skupinu znaků je **přímá expozice** (demonstrace) dané části těla. Využívána je zejména u znaků RUKA/RUCE a PRSTY (viz obrázky 26–28), kdy ruku či ruce mírně předsuneme před tělo dlaní orientovanou k tělu a prsty směřujícími nahoru. Krátký opakovaný pohyb od těla k tělu pak značí ruku, třepotání prsty znázorňuje prsty samotné. Jednou z možností, jak ukázat PRST (viz obrázek 29), je expozice ukazováčku (coby reprezentanta prstů) a jeho opakované pokrčení.

Obrázek 26: RUKA

Obrázek 27: RUCE

Obrázek 28: PRSTY

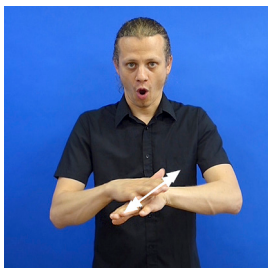
Obrázek 29: PRST

3.2 Znak pro části těla, které nejsou součástí znakovacího prostoru

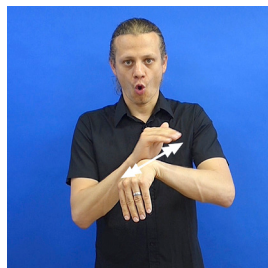
Znak pro části těla nacházející se mimo znakovací prostor, respektive pro ty, na něž nelze dosáhnout z běžného postoje, a jsou tedy pod úrovní boků, se běžně neukazují prostřednictvím přímé deixe. Nejčastěji užívanou strategií je tu takzvané **mapování** (*one-to-one mapping*), kdy paže od lokte dolů reprezentuje nohu od kolene dolů. Distální část dolní končetiny je tedy mapována na distální části končetiny horní. Jinými slovy, vnitřní část předloktí reprezentuje lýtko, vnější část předloktí holeň, ruka a její části reprezentují nohu a její části, například dlaň reprezentuje chodidlo, hřbet ruky nárt, prsty na ruce prsty na noze atp. Ruka je nejčastěji otočena dlaní směrem od těla, s prsty orientovanými nahoru (znázorňuje pravý úhel, který svírá dolní část nohy s dolní končetinou – viz obrázek 30). Pro upřesnění, že předmětem komunikace jsou části nohy, nikoli ruky, může, ale nemusí být nejprve artikulován lexikalizovaný znak NOHA²⁰ (příklady variant viz obrázky 31, 32), případně mluvní komponent *noha* (srov. níže).²¹

Obrázek 30: NOHA

Obrázek 31: NOHA

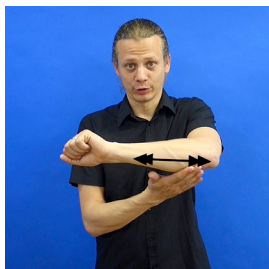

Obrázek 32: NOHA

²⁰ Ve znaku NOHA přejíždíme pasivní rukou po hřbetu aktivní ruky, což také odpovídá strategii mapování. Stejně jako v češtině slovo *noha* je i znak NOHA využíván jak pro spodní část nohy, tak pro celou dolní končetinu.

²¹ Pyersová (2006, s. 288) uvádí také možnost, že znakový odkazuje k noze indexikálním ukazováním směřujícím k noze; tento způsob se však v našem výzkumném vzorku neobjevil.

Při znázorňování jednotlivých částí nohy na ruce jsou využívány všechny výše zmíněné prostředky (způsoby odkazování), které se objevují ve strategických **přímé deixe**,²² například LÝTKO, HOLEŇ, KOTNÍK, PATA, CHODIDLO, NÁRT (viz obrázky 33–35) a **přímé expozice**, například NOHA, PRSTY NA NOZE (viz obrázek 30).

Obrázek 33: LÝTKO

Obrázek 34: PATA

Obrázek 35: NÁRT

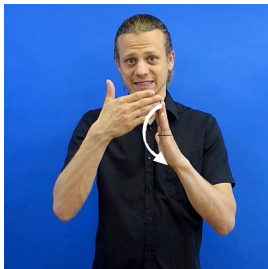
S uvedenými znaky či samostatně mohou být užity také **specifikátory tvaru a velikosti**,²³ jejichž prostřednictvím vykreslíme určitými tvary ruky a pohybem v neutrálním prostoru tvar příslušné části těla, nejčastěji se jedná o znak pro LÝTKO či DOLNÍ KONČETINY nebo jednu z variant znaku ZADEK.²⁴

Poslední skupinu tvoří samostatné **lexikalizované znaky artikulo- vané v neutrálním prostoru**. Sem můžeme zařadit bezpříznakové znaky pro POHLAVÍ a ZADEK (viz obrázek 36), tedy znaky tabuové, u kterých se přímá deixe nepovažuje za společensky a kulturně přijatelnou (k tomu srov. Nedbalová 2018). Tyto znaky neodkazují ke skutečnému umístění na těle, ačkoli je fyzicky možné na ně dosáhnout a ukázat. Dále je to znak KOLENO (viz obrázek 37), který napodobuje vzhled a pohyb kolenního kloubu.

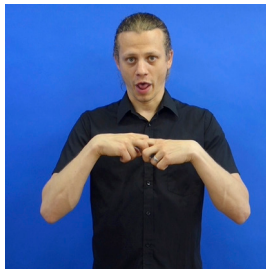
22 Přímou deixi směrem k částem těla, které nejsou součástí znakovacího prostoru, nepoužil žádný respondent našeho výzkumu. V našem nejstarším slovníku, *Slovníku znakové řeči* (Gabrielová-Paur-Zeman 1988), jsou však zaznamenány znaky: ZADEK – „*Dlaň poplácá po zadku*“ (s. 281), LÝTKO – „*Otevřená dlaň se dotkne lýtky*“ (s. 105), a ZÁDA – „*Ruka za tělem, palec se posune po zádech*“ (s. 281), které jsou mimo znakovací prostor, a přesto jsou označovány přímou deixi s kontaktem. Nemůžeme však s určitostí říci, zda byly tyto znaky skutečně standardně používány. V kontrastu s tím je zajímavé, co uvádí Pyersová (2006, s. 290) o americkém znakovém jazyce, totiž že části těla vyskytující se mimo lingvisticky přijatelný znakovací prostor jsou označovány indexikálním ukázáním směřujícím k místu, kde se daná část těla nachází. Referent je tedy nejasný a ukázání je následováno anglickým slovem v prstové abecedě, upřesňujícím konkrétní část těla. V našem výzkumu ani ve slovnících se však prstová abeceda neobjevila ani v jednom případě.

23 Tyto prostředky se pak dále využívají například při popisu konkrétních částí těla určitého člověka (různých typů nosu, očí, uší, břicha atp.).

24 Podobně mohou být ukázány také ženské prsy.

Obrázek 36: ZADEK

Obrázek 37: KOLENO

3.3 Mluvní komponenty

Důležitou součástí znaků pro části těla jsou mluvní komponenty,²⁵ tedy pohyby úst odvozené z většinového mluveného jazyka, v tomto případě češtiny. Mluvní tedy bezhlasně či šeptem artikuluje celá slova, případně jejich část. Mluvními komponenty doprovázeli znaky pro části těla všichni respondenti (připomínáme, že české lexémy nebyly součástí elicitacíního materiálu).

Mluvní komponenty se nejčastěji vyskytovaly u těch pojmenování částí těla, která můžeme zařadit do centrální slovní zásoby, a je pravděpodobné, že neslyšící tato slova znají, například *oko*, *ucho*, *nos*, *obličej*, *hlava*, *ruka*, *noha*, *lýtko*.²⁶

Znaky, které nebyly doprovázeny mluvními komponenty, můžeme rozdělit na dvě skupiny. První skupinu tvoří části těla, s jejichž pojmenováním neměli respondenti v českém znakovém jazyce problém, ale patrně jim nebyl znám český ekvivalent, například *holeň*, *nárt*, *předloktí*. V těchto případech nepoužili žádný mluvní komponent. Druhou skupinu tvoří části těla, s jejichž pojmenováním měli neslyšící problém i ve znakovém jazyce a znak „vymysleli“ až po delším přemýšlení (jednalo se vždy o přímou deixi plochou rukou) a nepoužili žádný mluvní komponent, například *šije*, *týl*, *zátylek*, *temeno*.

Můžeme však konstatovat, že mluvní komponent je chápán jako nedílná součást znaků pojmenovávajících části těla. V jednom případě slouží dokonce k rozlišení dvou znaků se stejnou manuální složkou: *HLAVA*²⁷ a *OBLIČEJ*.

²⁵ V angličtině se tyto komponenty označují jako *mouthing*.

²⁶ Při tvoření plurálu artikulovala většina respondentů mluvní komponent také v plurálu, například *oko*–*oči*, *ucho*–*uši*. Domníváme se, že to úzce souvisí i s úrovní jejich znalostí češtiny jako jazyka cizího.

²⁷ Ve slovnících se vyskytuje také znak pro *HLAVU* artikulovaný ohnutým ukazováčkem, který opakovaně klepe na hlavu. Dle vyjádření respondentů nelze však tento znak použít pro označení části těla, ale pouze v jiných kontextech, například *Bolí mě hlava*.

4. Závěr

V našem výzkumném vzorku a ve slovnících jsme identifikovali několik strategií užívaných při vytváření znaků pro vnější části těla. Nejčastěji se jednalo o přímou deixi, přímou expozici a mapování (srov. výše). Znaky vzzešlé z provedeného výzkumu však vykazovaly značnou variantnost, ačkoli skupina respondentů byla poměrně malá a homogenní. Je tedy otázkou, do jaké míry jsou znaky pro vnější části těla plně lexikalizovány a zda jde tedy spíše o znaky, které můžeme zařadit mezi takzvané znaky ustálené, stabilní, či zda se jedná spíše o znaky produktivní, zejména pokud jde o volbu strategie jejich tvoření. Zdá se, že zatímco místo artikulace je pevně dáno a je těsně spjato s referentem, tvar ruky, její orientace a trajektorie pohybu mohou být v některých případech značně variabilní. Znaky mají pravděpodobně původ v gestech, která jsou však lexikalizována, zejména prostřednictvím reduplikovaného pohybu.²⁸ V této souvislosti by bylo velmi zajímavé sledovat užívání těchto znaků v rané komunikaci a jejich osvojování malými neslyšícími dětmi.

Ačkoli jsme neprovedli zpětné ověření porozumění znaků při jejich percepci, můžeme říci, že místo artikulace a opakovaný pohyb (často ve spojení s mluvním komponentem) je dostatečnou zárukou rozpoznání správného významu znaku.

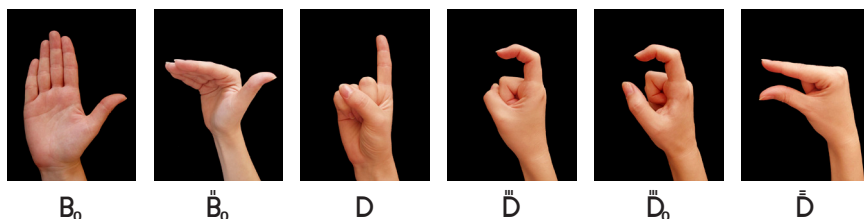
Poněkud problematický je však fakt, že znaky byly zkoumány jako izolované. Můžeme tedy předpokládat, že artikulace každého z nich (manuální i nemanuální složky) byla pečlivější a že se jedná o neutrální, kontextově nezapojené znaky. V běžném projevu bychom pravděpodobně narazili i na další způsoby označování částí těla a jejich konkrétních podob. Předpokládáme také mnohem širší využití klasifikátorů (mj. ve spojení se slovesy pohybu) a specifikátorů tvaru a velikosti (zejm. při popisu konkrétních tvarů a forem různých částí těla).

Zajímavá je také problematika označování částí těla jiných než lidských bytostí, zejména zvířat. Zde se znak pro některou část zvířecího těla může stát znakem pro celé zvíře (k tomu srov. Okrouhlíková 2017b). Označení specifické, pro určitou osobu typické části těla, která něčím „vybočuje z nor-

28 Některé zahraniční studie se zaměřují na výzkum znaků vytvářených slyšícími osobami, které nejsou v kontaktu se znakovým jazykem. Tkachmanová a Hudson Kamová (2009) se mimo jiné zaměřily také na znaky pro některé části těla. Strategie užívané slyšícími respondenty (*pointing, tracing, dimension, demonstration*) jsou velmi podobné strategiím užívaným ve znakových jazycích, reduplikaci pohybu však použili pouze někteří respondenti.

málu“, se může stát také jmenným znakem,²⁹ tedy osobním vlastním jménem (antroponymem) pro určitého člověka.³⁰

Ukázalo se, že znaky pro části lidského těla v českém znakovém jazyce jsou vzhledem k trvalé přítomnosti označovaného při komunikaci velmi specifické, že jsou úzce svázány se samotným tělem znakujícího mluvčího a se somatickou aktivitou, která je znakovým jazykům vlastní. Tyto znaky mají svou vlastní strukturu a formu a nejsou zaměnitelné s neverbálními gesty existujícími ve stejné modalitě.

Tabulka: tvary ruky, které se uplatňují ve znacích pro části lidského těla

Prameny

- Czech, F. H. (1836): *Versinnlichte Denk- und Sprachlehre mit Anwendung auf die Religions- und Sittenlehre und auf das Leben*. Wien: Gedruckt und in Commission der Mechitaristen-Congregations-Buchhandlung.
- Gabriellová, D. – Paur, J. – Zeman, J. (1988): *Slovník znakové řeči*. Praha: Horizont.
- Huleš, K. (1891): *O vychovávání a vyučování hluchoněmých*. České Budějovice: J. Příbyl.
- Langer, J. – Ptáček, V. – Dvořák, K. (2004): *Znaková zásoba českého znakového jazyka k rozšiřujícímu studiu surdopedie se zaměřením na znakový jazyk 1., 2., 3., 4.* Olomouc: Univerzita Palackého, Pedagogická fakulta.
- Langer, J. et al. (2008): *Slovník vybraných pojmů znakového jazyka pro oblast biologie člověka a zdravotní vědy*. [CD-ROM] Praha: Fortuna.

29 Jmenné znaky vznikají v rámci komunity Neslyšících a jejich nositeli jsou nejen neslyšící, ale také slyšící osoby, které se v komunitě pohybují nebo jsou všeobecně známé.

30 Faltínová (2008, s. 52) řadí tyto znaky do skupiny deskriptivních jmenných znaků vytvořených na základě vnější charakteristiky, vycházející z vizuální charakteristiky osoby. Vyděluje sedm dílčích skupin: 1. vlasy, 2. obličej, 3. tělo, 4. oblečení, 5. chůze, 6. ozdoba, 7. postavení. V souvislosti s naším tématem můžeme uvést například tyto jmenné znaky: DLOUHÝ NOS, KNÍREK, OBOČÍ, Odstáté uši, plné tváře, silné rty, špičatá brada, velké oči, malé dlaně, velký zadek (Faltínová 2008, s. 63–65).

- Mücke, J. (1834): *Anleitung zum Unterrichte der Taubstummen in der Lautsprache nebst einigen Bemerkungen über die Geberdenzeichen der Taubstummen*. Prag: Druck und Papier von Gottlieb Haase Söhne.
- Spread the Sign [online] (2006–2018). Cit. 25. 6. 2019. Dostupné z: <<https://www.spreadthesign.com/cs.cz/search/>>.
- Znakujte s Tamtamem [aplikace] (2013).

Literatura

- Faltínová, R. (2008): *Osobní vlastní jména v českém znakovém jazyce*. Praha: ČKTZJ.
- Nedbalová, Ž. (2018): *Tabu a eufemizace v komunikaci českých Neslyšících*. Praha. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav jazyků a komunikace neslyšících.
- Okrouhlíková, L. (2015a): Český znakový jazyk – pohled do historie. *Speciální pedagogika*, roč. 25, č. 3, s. 278–298.
- Okrouhlíková, L. (2015b): *Notace znakových jazyků*. Praha: Karolinum.
- Okrouhlíková, L. (2017a): Z historie českého znakového jazyka — Johann Mücke a první slovníček znaků (1834). *Studie z aplikované lingvistiky*, roč. 8, č. 1, s. 65–80.
- Okrouhlíková, L. (2017b): Zvířata ve znakových jazycích 19. století. In: I. Vaňková – V. Vodrážková – R. Zbořilová (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 165–197.
- Okrouhlíková, L. (2019): Materiály pro výuku českého znakového jazyka. Výuka českého znakového jazyka pro žáky se sluchovým postižením. 1. část. In: *Metodická podpora pro učitele*. Praha: Národní ústav pro vzdělávání, s. 78–92.
- Pyers, J. E. (2006): Indicating the body: Expression of bodypart terminology in American Sign Language. *Language Sciences*, roč. 28, č. 2, s. 280–303.
- Tkachman, O. – Hudson Kam, C. (2019): *Beyond pointing: body-part signs created de novo contain unexpected structure* (rkp).

Somatické frazémy v českém a ruském politickém diskursu

Ekaterina Rycheva

1. Úvodem

Somatické frazémy představují zvláštní druh antropokulturních jednotek, s nimiž se pojí hodnocení a unikátní expresivita. Vznikly na základě zkušeností člověka a díky jeho analytické činnosti při poznávání světa. Jejich součástí jsou somatismy, tedy pojmenování částí lidského těla a vnitřních orgánů, v nichž se realizují představy člověka spojené s jeho tělem i okolním prostředím.

Podle Františka Čermáka jsou somatické idiomy, respektive frazémy (jak tyto jednotky označujeme zde), „jednoduše idiomy (frazémy) nebo idiomatické (frazeologické) kombinace různých funkcí, které obsahují alespoň jeden zřejmý název části těla“ (Čermák 1999, s. 110).¹

Frazémy obsahující somatismy jsou svědectvím o tom, že si člověk uvědomuje specifčnost jednotlivých částí vlastního těla a jejich funkcí, ale i prostorových vztahů, jež jsou s jeho tělesným ukotvením ve světě spojeny, stejně jako mezilidské vztahy a komunikace:

Prostřednictvím těla jsme vpojeni do časoprostoru i do celku světa, a také do společenství: jen jako tělesní můžeme žít ve vztahu s jinými lidmi. Tělo je základem personálních situačních struktur (já – ty – on/ona/ono), bez nichž by nebyl možný jazyk ani komunikace (Vaňková 2012, s. 65).

Podle A. M. Emirovové je lidské tělo „nejdostupnějším a nejstudovanějším objektem lidského pozorování už od prvních krůčků člověka v jeho životě“. Pro člověka je nejpohodlnější korelovat svou orientaci v prostoru a hodnotit okolní svět v souladu s částmi vlastního těla (Emirova 1988, s. 54). Pomocí somatismů se v lidském vědomí fixují různé funkce či znakové situace realizované částmi lidského těla a s nimi spojované asociace a hodnoty. Somatické frazémy představují „reflexi z období smyslového myšlení“ (Kuz'min

1 Srovnej [...] *somatic idioms are simply idioms (phrasemes), or idiomatic (phraseological) combinations of various functions containing at least one obvious body-part name.*

2003, s. 113) a tvoří významnou součást vrstvy starých slovanských frazémů. Jsou s nimi spojena specifika jazykového obrazu světa, kondenzují se v nich tradice, ale i každodenní život a chování lidí.

Pojmenování jednotlivých částí lidského těla vykazují v rámci celkového složení frazeologických jednotek různou frekvenci. V souladu s daty D. S. Sknarjova tvoří asi 70 % všech ruských somatických frazeologických jednotek frazémy s komponenty *hlava, oko, nos, ruka, srdce, ucho a jazyk* (Sknarjov 2006, s. 16). Badatel dále rozděluje názvy částí lidského těla a těl živočichů na dvě skupiny: názvy vnějších částí těla a označení vnitřních orgánů. Poukazuje přitom na to, že vnější části těla (oči, hlava, paže, noha) jsou zřetelnější a lidskému pozorování přístupnější, zatímco vnitřní orgány či tělní tekutiny (srdce, krev) zůstávají pro zkoumání skryté, a nacházíme je asi jen v 10 % z celkového množství somatických frazémů (Sknarjov 2006, s. 17).

Frazémy se somatickými komponenty se v různé míře užívají takřka ve všech komunikačních oblastech. Lze je nalézt také v českém a ruském politickém diskursu. Materiál této kapitoly pochází z korpusu frazémů používaných v diskursu ruských a českých politiků, jmenovitě ze záznamů veřejných projevů V. Putina, D. Medveděva, M. Zemana, B. Sobotky a A. Babiše, uskutečněných v období od roku 2012 do roku 2019. Tento korpus (čítající přibližně 2 000 jednotek) byl vytvořen v souvislosti s rozsáhlejším výzkumem frazeologie v současném politickém diskursu v Ruské federaci a České republice (Rycheva 2019).

2. Analýza somatických frazémů v českém a ruském politickém diskursu

2.1. Hlava a mozek / голова и мозг

V somatických frazémech politického diskursu se podle výzkumu nejčastěji vyskytuje komponent *hlava*, který odráží schopnost myšlení, chápání, rozhodování a symbolizuje také moc, sílu a vůli. Politik například zdůrazňuje důležitost hluboké analýzy a přemýšlení pomocí frazému *на свежую голову*² s významem 'být energický, ještě neunavený nebo mít svěží mysl po odpočinku' a jako takový být schopen snáze vykonávat náročnou odbornou činnost:

„Мы с вами регулярно встречаемся в рамках форума, но почему-то так практика складывалась, что всё время раньше встречались по ночам, очень поздно встречались и ещё позднее заканчивали. В этот раз у нас

2 Viz antonymum *забитая голова* – uspaná, zahlcená, plná hlava.

есть такая возможность поговорить, что называется, **на свежую голову**.”³
(P., 1. 6. 2017)

Postavení hlavy (umístění nahoře) je mluvčími chápáno jako zdravé a přirozené (např. *голова на месте, иметь голову на месте / mít hlavu na svém místě*). Proto pohyb hlavy směrem dolů (např. ve významu frazeologické jednotky *склонить голову / sklonit hlavu*) je posuzován jako uznání vlastní slabosti a viny a označuje přijetí porážky v boji. Ruský prezident užitím tohoto frazému negativně hodnotí jednání partnerů, ukazuje neochotu přimout navrhované podmínky a otevřeně čelí soupeřům:

„Поэтому здесь нет ничего необычного. А чего они хотят? Чтобы все просто **голову склонили**?”⁴
(P., 15. 6. 2017)

V souladu s příslušným gestem však frazém *sklonit hlavu* může být i výrazem pokory, úcty, případně zdvořilosti vůči oponentovi, a to i v češtině:

„Mohu to naznačit a mohu Vám odpovědět, ani jeden, ani jeden, zatímco v tom Rakousku vypátrali člověka, plukovníka armády, který 20 let sloužil ruské špionáži. Výborně, tak v tomto případě **skloním** s úctou **hlavu**.”⁵
(Z., 6. 12. 2018)

V politickém diskursu se potvrzuje nutnost udržení intelektuálních schopností – politik musí mít „zdravý rozum“ a ten je umístěn právě v hlavě. V některých případech politik kombinuje přímý a přenesený význam komponentů určitého frazému, a zvyšuje tak celkovou expresivitu výrazu. Například selhání oponentů zdůrazňuje ruský prezident pomocí frazému *с больной головы на здоровую / svalovat vinu na jiného*:

„Это не доказательство. Это попытка переложить **с больной головы на здоровую** эту проблему. А проблема не у нас. Проблема – внутри американской политики.”⁶
(P., 2. 6. 2017)

3 „Pravidelně se setkáváme v rámci fóra, ale z nějakého důvodu se stalo zvykem, že jsme se setkávali v noci, setkávali se velmi pozdě a ještě později končili. Tentokrát máme příležitost hovořit, jak se říká, **s jasnou hlavou** (s jasnou myslí, v ruštině dosl. **s čerstvou hlavou**).“

4 „Proto zde není nic neobvyklého. Co chtějí? Aby všichni prostě **sklonili hlavu**?“

5 Srovnej Mrhačová (2000, s. 47). Podobná vyjádření – frazémy verbalizující gesto – se označují jako *kinegramy* (srov. Bendíková 2017).

6 „To není důkaz. Toto je pokus o **svalování viny** (v ruštině dosl. **přesun problému z nemocné hlavy na zdravou**). Problém však není u nás. Problém tkví v americké politice.“

Pro politického činitele je právě hlava (a v některých případech také v ní uložený mozek) vzhledem ke svým konotacím konceptualizována jako nejdůležitější část těla. I v případě, že má politik zdravotní problémy, musí si udržet schopnost přemýšlet a rozhodovat. Důležitost této schopnosti se projevuje ve vyjádření *politika se dělá hlavou* (resp. *mozkem*) a *nikoli nohama*⁷, které bylo součástí reakce M. Zemana na obvinění z politické nezpůsobilosti dané nedobрым zdravotním stavem:

„Chtěl bych vás upozornit, že **politika se dělá hlavou, respektive mozem a nikoli nohama**. Z toho vyplývá, že moje bolavé nohy mně neznemožňují, abych k vám promluvil několik poznámek na téma cestovního ruchu a na ně navazující investice.“
(Z., 17. 5. 2017)

Jestliže je nejdůležitější částí lidského těla hlava, pak mozek je její součástí neméně důležitou. Ve významu frazeologické jednotky *не укладывается в голову* / *nejde do hlavy* *komu co* (ve významu ‘je nemožné pochopit, vnímat’) se v tomto případě zračí pojetí hlavy jako nádoby, jejíž součástí je ob sah – mozek:

„Валентина, то, что Вы мне сейчас сказали, очень странно, вообще **не укладывается у меня в голове**.“⁸
(P., 15. 6. 2017)

V českém a ruském politickém diskursu nachazíme frazeologické kalky se somatismy převzaté z anglického jazyka. Například frazém *vymývání mozku* je doslovným překladem výrazu *brainwashing*, který znamená ‘ovlivňování voličů tak, aby změnilí své názory nebo chování ve prospěch určitého politika nebo jiného subjektu’. I tento výraz reprezentuje pojetí hlavy jako nádoby:

„Referendum nemá být založeno na **vymývání mozků**, a zejména na mediální **vymývání mozků**. Víte dobře, co si myslím o novinářích.“
(Z., 20. 4. 2017)

Ve významu frazému s komponentem *mozek* se nejčastěji realizuje instrumentální metafora. V ní je mozek představen jako mechanismus, jenž musí

7 Vycházíme z širšího pojetí frazeologie, takže do ní začleňujeme také citace a okřídlené výrazy politiků, které jsou frekventovaně používány v médiích, přestože nejsou zachyceny ve slovnících.

8 „Valentino, to, cos mi právě řekla, je velmi podivné, vůbec **mi to nejde na rozum** (v ruštině dosl. **neukládá se mi to v hlavě** / **nejde mi to uložit do hlavy**).“

spolehlivě pracovat, tj. nezávisle přemýšlet, reflektovat, porovnávat, analyzovat:

„Но, как ни странно, есть и плюсы. В чём они заключаются? В том, что мы вынуждены были **включить мозги**, таланты.“⁹
(P., 15. 6. 2017)

2.2 Ruka/рука

Důležité místo v politické frazeologii zaujímá komponent *ruka/рука*, zejména jako symbol moci, efektivního řízení a spravování:

„Prezident Sísí potlačil Muslimské bratrstvo, které až do té doby ovládalo Egypt, a protože Egypt je velice významná země, tak kdyby **byla v rukou** islámských radikálů, bylo by to velice nebezpečné.“
(Z., 28. 2. 2019)

„A jakmile se sociální demokracie, a tomu pevně věřím, přiblíží ne k deseti, ale k pětiprocentní hranici, to znamená k hranici, kde už nebude v Parlamentě, tak se v ní objeví přece jenom skupina lidí, která tu sociální demokracii **vezme do svých rukou**, a já pevně věřím i tomu, že jednou se tato strana, mimochodem historicky nejstarší česká politická strana, zase dostane nahoru.“
(Z., 8. 6. 2017)

Mimo uvedené významy se ale komponent *ruka* ve struktuře frazeologické jednotky realizuje i s významem ‘poskytnutí pomoci’, ‘zlepšení partnerských vztahů a spolupráce’:

„[...] bych chtěl blahopřát novému vedení Jihomoravského kraje a současně kondolovat, to dělám vždycky, protože blahopřání a kondolence mají **jít ruku v ruce**.“
(Z., 29. 5. 2017)

V diskursu V. Putina můžeme sledovat i kombinování různých frazémů s obdobným významem ‘poskytnutí pomoci’ i ‘zlepšení spolupráce’. Mluví tak čini pro zesílení obraznosti, pro vyvolání žádoucích konotací a dosažení pragmatického efektu:

9 „Ale kupodivu jsou tu i plusy. Jaké? Skutečnost, že jsme byli nuceni **zapnout mozky**, (**využít, zapojit**) talenty.“

„Хотел бы отметить в этой связи, что нам приятно и мы придаём этому большое значение, что, несмотря ни на какие сложности, с которыми мы сталкиваемся на Земле, люди в космосе работают **плечо к плечу, рука об руку**, помогают друг другу, выполняют важнейшие задачи, которые стоят не только перед нашими странами, но и перед всем человечеством.“¹⁰
(Р., 12. 4. 2016)

Kromě toho tento politik nezřídka přistupuje k transformaci formy i obsahu frazémů. Mění například jejich obvyklou strukturu, rozšiřuje, obohacuje jejich obsah o nové komponenty, a dosahuje tak významové intenzifikace smyslu vyjádření:

„Даже не знаю, что сказать. Пожалуй, так: если кто-то решил утонуть, спасти его уже невозможно. Но мы, конечно, готовы **протянуть руку помощи и руку дружбы** любому нашему партнёру, если он сам этого хочет.“¹¹
(Р., 14. 4. 2016)

Ve významu somatických frazémů s komponentem *ruka/pyka* se metonymicky reflektují i gesta, pohyby, které jsou pro danou část těla v určitých situacích charakteristické; pohyby rukou směrem vzhůru nebo dolů vyjadřují aktivitu či pasivitu:

„Слава богу, **не поднялась рука** уничтожить Исаакиевский собор.“¹²
(Р., 15. 6. 2017)

„Нужно только **не опускать руки**, двигаться вперед и добиваться результата.“¹³
(Р., 16. 3. 2018)

10 „V této souvislosti bych rád poznamenal, že jsme potěšeni a přikládáme tomu velký význam, že navzdory jakýmkoli potížím, se kterými se setkáváme na Zemi, lidé ve vesmíru pracují **bok po boku** (v ruštině dosl. **rameno k rameni**), **ruku v ruce**, pomáhají si navzájem a plní nejdůležitější úkoly, které stojí nejen před našimi zeměmi, ale také před celým lidstvem.“

11 „Nevím ani co říct. Možná je to tak: pokud se někdo rozhodl, že se utopí, je již nemožné ho zachránit. Ale samozřejmě jsme připraveni (hotovi) **podat pomocnou ruku a přátelskou ruku** kterémukoli z našich partnerů, pokud to sám chce.“

12 „Дíkyбогу, **незведла се рука** pro zničení katedrály svatého Izáka.“

13 „Je pouze nutné **nesložit ruce** (nevzdávat se), jít do toho a dosáhnout výsledku.“

2.3 Rameno/плечо

Frazeologické jednotky s komponentem *rameno/плечо* jsou charakteristické spíše pro ruský politický diskurs nežli pro český. Je však třeba připomenout, že významy českého výrazu *rameno* a ruského *плечо* se zcela nekryjí. V češtině je *rameno* i *rámě* 'část horní končetiny připojující se kloubem a kostí k trupu' (SSJČ 2011), zatímco v ruském pojetí znamená *плечо* v běžné komunikaci 'část těla od krku po paži' (Ožegov 2008). Záleží na pojetí funkce somatismu *rameno/плечо* v obou jazycích: v ruštině se *rameno* chápe především jako jakýsi „objekt“, o nějž (tedy o *rameno* někoho jiného) se můžeme opřít (je symbolem pomoci) či na něj něco položit.

V projevech ruských politiků jsou frazeologické jednotky s komponentem *rameno/плечо* frekventované a demonstují vzájemnou pomoc, sílu, moc či schopnost splnit stanovený cíl:

„В этом смысле Федерация им помогает, **подставляет плечо**.“¹⁴
(P., 15. 6. 2017)

Frazeologické jednotky s komponentem *rameno/плечо* představují rovněž zkušenost jedince či jeho profesní kompetentnost. Úspěch a zkušenost jsou reprezentovány cestou, jíž člověk prošel, a proto ji už má „za sebou“ (v češtině za zády, v ruštině za *rameny*):

„Я рад вас всех видеть, поприветствовать. Знаю, что у вас **за плечами** большой конкурсный марафон.“¹⁵
(P., 12. 2. 2018)

V projevu českého prezidenta nacházíme naopak frazém odkazující ke gestu pokrčení rameny, které znamená nejistotu, pochybnost:

„Teď ten rozdíl, nad kterým můžeme **krčit rameny**, spočívá v tom, že to účelové určení zmizí, a ty peníze budou určeny na cokoliv.“
(Z., 6. 12. 2018)

2.4 Svaly/мускулы

V politickém diskursu M. Zemana pozorujeme užití frazémů se somatismem *svaly*, který vyjadřuje přítomnost síly a moci (a jejich předvádění):

14 „V tomto smyslu jim Federace pomáhá, **nabízí oporu** (v ruštině dosl. **podává rameno**).“
15 „Rád vás všechny vidím a zdravím. Víím, že **máte za sebou** (v ruštině dosl. **za rameny**) velký soutěžní maraton.“

„Já bych řekl, že známka z technického provedení by u této vlády byla docela slušná, kdyby si to nezkazila tou naprosto zbytečnou hádkou na konci svého funkčního období. Možná právě proto, že se blíží volby a že každý chtěl **ukázat svaly**, a dopadlo to tak, jak to dopadlo.“
(Z., 22. 6. 2017)

„Teď je předvolební období a naši politici, nikoho nevyjímaje, **napínají svaly** a prohlašují, že k nám žádného muslimského migranta nepustí.“
(Z., 22. 6. 2017)

2.5 Srdce/сердце

Srdce je hlavním orgánem, který ztělesňuje hluboké lidské city a pocity. Ve frazémeh se somatickým komponentem *srdce/сердце* se uplatňuje široká polysémie lexému *srdce*; obvykle poukazují k emocionalitě člověka. Frazémy přitom reprezentují různé významy somatismu: srdce jako ‘hlavní orgán cévního systému’, srdce jako ‘původce silných emocí’, srdce jako ‘duše člověka’, srdce jako ‘jádro něčeho’.

Když politik něco dělá „ze srdce“, znamená to, že jeho čin má velkou hodnotu, neboť se svému konání věnuje naplno a chce udělat vše, co je v jeho moci:

„Čili přihlašuji se k tomu, byť je to obtížnější, byť to vyžaduje delší dohadování, a naopak nemůže dojít k násilnému protlačení nějakého názoru, aby měli se Evropská unie zachovat, což bych si **ze srdce** přál, aby mechanismus jejího rozhodování byl konsensuální.“
(Z., 22. 6. 2017)

Užitím frazeologické jednotky s komponentem *srdce/сердце* chtějí politici vyjádřit upřímnost a otevřenost svých záměrů.

„Конечно, очень важно, чтобы это шло прямо, знаете, **от сердца к сердцу**, когда из рук в руки, **от сердца к сердцу** знания передаются, отношение к делу передаётся.“¹⁶
(P., 3. 6. 2018)

Pro dosažení silného pragmatického vlivu na publikum se dnešní politici snaží ukazovat svou otevřenost a dobré úmysly. Pomocí frazému s komponentem *srdce/сердце* mluvčí poukazuje na intenzivní fyziologický pocit způ-

16 „Samozřejmě je velmi důležité, aby to šlo přímo, víte, **od srdce k srdci**; když se znalosti přenášejí **z ruky do ruky, od srdce k srdci**, přenáší se i vztah, postoj k věci.“

sobený emočními a duševními stavy. Význam takových frazémů je obvykle založen na živé metafoře:

„И Украина всё это терпит, понимаете? Так жалко на это смотреть. У меня **сердце кровью обливается**.“¹⁷
(P., 14. 12. 2017)

2.6 Око/глаз

Frazémy se somatickým komponentem *oko/глаз* v politické frazeologii vyjadřují pozornost, opatrnost, pochopení a odpovědnost určitého politika. V politickém diskursu je zdůrazněno, že opravdový politik nemůže záměrně přehlížet problémy:

„A měl jsem zásadní námitky vůči kulturně neslučitelnému proudu islámských imigrantů s tím, že je připraveno ještě několik milionů lidí tohoto typu připravených k migraci. Takže před tím nemůžeme **zavírat oči**.“
(Z., 22. 6. 2017)

„Если сегодня **закроем глаза** на какие-то недостатки, то завтра, безусловно, это скажется на боевом потенциале Вооружённых Сил.“¹⁸
(P., 30. 1. 2018)

Pozitivně je hodnocena schopnost otevřeně řešit problémy, odvaha přijímat řešení. Výrazy *do očí* a *za zády* vyjadřují opozici PŘÍMÉ–SKRYTÉ:

„Já si myslím, a to jsem také **řekl** jemu **do očí a ne za zády**, že udělal chybu, že rezignoval, ale nejsem ničím vychovatel a ani se jím nesnažím být.“
(Z., 31. 1. 2019)

Pomocí frazeologické jednotky *с глаз на глаз* politici poukazují na důvěrný a blízký vztah mezi partnery:

„У нас в практику, по-моему, уже входит вот такой доверительный обмен мнениями **с глаз на глаз**, и я очень ценю, кстати говоря, этот формат.“¹⁹
(P., 1. 6. 2017)

17 „А Украина то всёchno trpí, rozumíte? Je mi moc líto, když se na to podívám. **Srdce mi krvácí**.“

18 „Pokud dnes před takovými nedostatky **zavřeme oči**, pak to zítra rozhodně ovlivní bojový potenciál Ozbrojených sil.“

19 „Podle mého názoru se u nás taková důvěrná výměna názorů **mezi čtyřma očima** stává běžnou praxí, a mimochodem já si tohoto formátu opravdu vážím.“

Užitím frazému *на глазах* politici obracejí pozornost na aktuálnost událostí, které v současnosti probíhají:

„Сегодня буквально **на глазах** формируется новый промышленный уклад, основанный на активном внедрении цифровых технологий, инновационных материалов, роботизации, ‘зелёной’ энергетике.“²⁰
(Р., 30. 6. 2017)

2.7 Ucho/ухо

Uši, smyslový orgán sluchu, slouží především jako komunikační kanál a zdroj získávání informací, a proto somatismus znamená schopnost či neschopnost přijímat zprávy:

„У меня как-то **проскочило мимо ушей**, прошу прощения. Он спросил про Серебренникова?“²¹
(Р., 15. 6. 2017)

Uši jsou jedním ze spolehlivých kanálů pro získávání informací, proto je jakékoli porušení normy v souvislosti s příjmem falešných dat pokládáno za něco nepřirozeného a považuje se za negativní:

„Когда это вообще можно было представить? Говорю и сам **своим ушам не верю**.“²²
(Р., 13. 3. 2018)

2.8 Prst, palec / палец

Význam frazémů s komponenty *prst, palec / палец* se vyvozuje z významu konkrétního gesta (jde obvykle o tzv. *kinegramy*, srov. Bendíková 2017). Kombinace známého gesta a přeneseného významu, který je realizován ve frazeologické jednotce, představuje v řeči politika jedinečný obraz. Ve významu frazému *držet palce* se verbalizuje gesto, které znamená přání úspěchu, podporu a očekávání kladných výsledků a průběhu událostí:

„Zapomněli jsme u toho brexitu dodat, že je to třeba výpadek patnáct procent na těch evropských dotacích, to je také důležité říct. Tak **držme** mu **palce**,

20 „Dnes, doslova **před očima**, se vytváří nová průmyslová éra, založená na aktivním zavádění digitálních technologií, inovativních materiálů, robotiky a ‚zelené‘ energie.“

21 „Nějak jsem to **preslechl** (v ruštině dosl. **mihlo se mi to kolem uší**), prosím za prominutí. Ptal se na Serebrennikova?“

22 „Kdypak si tohle bylo vůbec možné představit? Mluvíím a **nevěřím vlastním uším**.“

aby se mu to v zájmu České republiky podařilo překonat.“
(Z., 28. 2. 2019)

Frazeologické jednotky s komponentem *prst*, *palec/nalec* mohou být použity k zesílení obraznosti řeči:

„Их немного в мире, их вообще-то, не знаю, можно **по пальцам пересчитать**.“²³
(P., 14. 7. 2017)

Užívání ustálených spojení založených na určitých gestech otevírá prostor pro různé formy jazykové hry. V diskursu V. Putina podléhají frazeologické jednotky s komponentem *prst/nalec* formálnímu i významovému transformacím. V důsledku toho dochází ke střetu stylových registrů a k zesílení negativních konotací:

„Тем более что эти деятели, они **попали пальцем в небо**, а может и в какое-то другое место, неожиданно для себя.“²⁴
(P., 15. 4. 2016)

Je pozoruhodné, že politik úmyslně rozbíjí vnější i vnitřní formu frazému a porušuje stylovou normu; to vede k jazykové agresi vůči předmětu řeči.

2.9 Нога/нога

Frazeologické jednotky s komponentem *нога/нога* jsou časté spíše v ruském politickém diskursu. Je to spojeno především s určitou reprezentací politického směřování dnešního Ruska a s ideály, jichž se dovolávali významní politici 90. let 20. století v sepětí s ustavením nového státu:

„Кстати говоря, и тогда были здоровые порядочные люди и в Европе, и в Штатах, которые говорили: нельзя с Россией так обращаться, нужно соблюдать её интересы, она ещё **встанет на ноги**, и будет лучше, если мы заранее будем в отношении России проводить сбалансированную политику уважения к её интересам.“²⁵
(P., 7. 4. 2016)

23 „Ve světě je jich jen málo, ve skutečnosti nevím, můžete je **spočítat na prstech jedné ruky**.“

24 „Navíc tyto osoby nečekaně **šláply vedle** (v ruštině dosl. **trefly prstem do nebe**) nebo možná do jiného místa.“

25 „Mimochodem, dokonce i tehdy byli jak v Evropě, tak ve Státech rozumní slušní lidé, kteří říkali: s Ruskem by se takhle nemělo zacházet, jeho zájmy by měly být respektovány, zase **se postaví na nohy** a bylo by lepší, kdybychom vůči Rusku prováděli vyváženou politiku respektování jeho zájmů.“

„На самом деле история России показывает, что мы, как правило, и жили под санкциями, начиная с того момента, когда Россия начала **вставать на ноги** и чувствовать себя крепко.“²⁶
(Р., 15. 6. 2017)

Přitom se zdůrazňuje, že dříve se stát nacházel ve stavu „nemoci“ a dnešní politici se ho snaží „uzdravit“. Uplatňuje se zde opozice **НАНОРЕ–ДОЛЕ**: uzdravený člověk vstává, z polohy vleže se dostává do polohy vertikální, spjaté se životem a zdravím. Důležitou roli zde hraje aktivita nohou. Ve významu frazému *встать на ноги* se může aktivovat také význam ‘nezkušenosti’ či ‘nezralosti’ – subjekt je chápán jako malé dítě, které se teprve učí chodit a potřebuje podporu:

„Нам нужно подумать о том, как стимулировать рождение первого ребёнка у молодых мам и, может быть, что-то им добавить. Почему им? Потому что это молодые люди, которые ещё **на ноги не встали**, им нужна поддержка.“²⁷
(Р., 15. 6. 2017)

Vizuální představa obsažená ve významu této frazeologické jednotky s komponentem *нога/нога* je pro mluvčího pochopitelná a srozumitelná. Přírozené umístění nohou v prostoru (dole) bývá spojeno s negativním hodnocením (srov. schéma **НАНОРЕ–ДОЛЕ**), případně se v něm uplatňuje i tabuovost; a to vše má vliv i na formování určitých pravidel etikety. Zvednutí nohy (do postavení pro ni nepřirozeného) někdy představuje porušení společenských zvyklostí; ve společnosti je pak odsuzováno.

3. Závěrem

Analýza frazémů se somatickými komponenty ukázala, že se v politickém diskursu v Rusku i v České republice objevuje velké množství ekvivalentů. Ve významu frazémů jsou zakotveny kognitivní a kulturní modely související s poznáváním a hodnocením okolního světa, které jsou schopny charakterizovat veřejné politické dění (somatismy *hlava, ruka, oči*) a ústrojně se zapojovat do komunikace, která se k tomuto dění vztahuje. Četnost somatických frazémů je typická pro slovanské jazyky a kultury, ale jistě nejen

26 „Historie Ruska ve skutečnosti ukazuje, že jsme zpravidla žili pod sankcemi, počínaje okamžikem, kdy se Rusko začalo **stavět na nohy** a cítit se silně.“

27 „Musíme popřemýšlet o tom, jak u mladých maminek stimulovat narození prvního dítěte, a možná jim něco přidat. Proč? Protože se jedná o mladé lidi, kteří **se ještě nepostavili na vlastní nohy**, ti potřebují podporu.“

pro ně. Přestože je v jejich využití mnoho podobností, ve významu a užívání některých frazémů se somatickými komponenty registrujeme i určité rozdíly (např. u těch s komponenty *rameno/rámě*, *noha* aj.) a to je nepochybně spojeno se specifiky historického, kulturního a politického vývoje zkoumaných jazyků a jazykových společenství.

Jak se ukázalo, jsou v politickém diskursu nejběžnější ty somatické frazémy, které jsou spojeny s gesty a pohyby těla. Význam frazémů tohoto typu je pro příjemce pochopitelný nejsnáze, v jejich sémantice se často kombinuje přímý význam s významem přeneseným. Užíváním takovýchto frazémů politici nejen vytvářejí jedinečnou emotivitu a expresivitu svých projevů, ale pomocí známých a jasných obrazů se také snaží ovlivňovat příjemce.

Poděkování

Ráda bych na tomto místě poděkovala doc. Ireně Vaňkové za cenné podněty a podporu, které mi během přípravy této kapitoly poskytla.

Seznam zkratek

P. – Vladimir Putin

Z. – Miloš Zeman

Prameny

Stránky prezidenta Ruské federace [online]. Cit. 1. 5. 2019. Dostupné z WWW: <<http://kremlin.ru/>>.

Oficiální stránky prezidenta ČR [online]. Cit. 1. 5. 2019. Dostupné z WWW: <<https://www.hrad.cz/>>.

Oficiální stránky Vlády České republiky [online]. Cit. 1. 5. 2019. Dostupné z WWW: <<https://www.vlada.cz/>>.

Osobní stránky prezidenta ČR [online]. Cit. 1. 5. 2019. Dostupné z WWW: <www.zeman-milos.cz>.

Literatura

Bendíková, B. (2017): Kinegramy – (ne)verbální komunikace v české somatické frazeologii. In: I. Vaňková – V. Vodrážková – R. Zbořilová (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy: Praha.

- Čermák, F. (1999): Somatic Idioms Revisited. In: W. Eismann (ed.), *EUROPHRAS 95 Europäische Phraseologie im Vergleich: Gemeinsames Erbe und kulturelle Vielfalt*. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer. *Studien zur Phraseologie und Parömiologie* 15, s. 109–119.
- Emirova, A. M. (1972): *Nekotorye aktualnye voprosy sovremennoj russkoj frazeologii*. Samarkand.
- Kuz'min, I. V. (2003): Frazeologizmy s omatonimami kak „kulturno-specifičeskije“ pokazateli (na materiale russkoj i polskoj frazeosistem). In: *Issledovanije slavjanskich jazykov i literatur v vysšej škole: dostiženija i perspektivy*. Moskva, s. 113–115.
- Mrhačová, E. (2000): *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice. (Tematický frazeologický slovník II)*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity.
- Ožegov, S. (2008): *Slovar' russkogo jazyka* [online]. Cit. 1. 5. 2019. Dostupné z WWW: <<https://slovarozhegova.ru>>.
- Rycheva, E. (2019): *Frazémy v politickém diskursu (na základě veřejných projevů politiků v Rusku a České republice)*. Disertační práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Praha.
- Sknarjov, D. S. (2006): *Frazeologizmy russkogo jazyka s komponentami-somatizmami: Problemy semantiki i pragmatiki*. Dissertacija na soiskanije učenoj stepeni kandidata filologičeskich nauk. Čeljabinsk.
- SSJČ (2011): *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Cit. 1. 5. 2019. Dostupné z WWW: <<https://ssjc.ujc.cas.cz/>>.
- Vaňková, I. (2012): Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky. In: I. Vaňková – J. Wiendl (eds.), *Tělo, smysly a emoce v jazyce a literatuře*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 63–77.

Vlasy, chlupy a další ne-vlasy v současné češtině: opozice MY versus TI DRUZÍ

Lucie Saicová Římalová

1. Úvod

V různých kulturách, ale i v různých dobách se proměňují názory na kvalitu, úpravu nebo samotnou existenci různých typů ochlupení lidského těla. Mohou také existovat různé požadavky týkající se ochlupení u mužů, žen, dětí, starých lidí či například osob různého společenského postavení. Zvláště s vlasy a jejich úpravou je spojováno mnoho funkcí sociálních, symbolických, magických, erotických i jiných (srov. Rychlík 2018). Kulturně podmíněná je též komunikace o tomto tématu, v některých případech může být i do různé míry tabuizována.

V této kapitole zkoumáme jazykový obraz vlasů a dalších typů ochlupení těla v současné češtině. Vzhledem k omezenému rozsahu práce se soustředíme na centrální substantiva *vlas*, *chlup*, *řasa*, *obočí*, *vous/vousy*, *ochlupení*, *srst*, *hříva* a od nich odvozená deminutiva a adjektiva (typ *vlasatý*, *chlupatý*). Další jednotky, které s tématem souvisejí, jako jsou například některé termíny či oborově specifická označení, sledujeme jen okrajově. Základními otázkami, které si klademe, jsou ty, o kom (či o čem) v současné češtině říkáme, že má například *vlasy*, *vousy* či *chlupy*, a nakolik se v užívání daných lexikálních jednotek projevují některé důležité protiklady jazykového obrazu světa česky hovořících mluvčích, především různé varianty opozice MY versus TI DRUZÍ. Výchozím materiálem analýzy jsou doklady daných jednotek v synchronním psaném korpusu SYN2015 (Křen et al. 2015)¹ a na internetu. Vedle komunikace „neodborné“, každodenní, sledujeme výběrově i odbornou terminologii, zejména názvy živočichů a rostlin.

2. MY versus TI DRUZÍ: lidé, zvířata, rostliny, neživé entity

K důležitým protikladům jazykového obrazu světa patří opozice MY versus TI DRUZÍ (např. Pajdzińska 2007). Může nabývat různých podob v závislosti na tom, vůči komu je skupina označovaná jako „my“ vymezována. V kon-

1 Příklady z korpusu označujeme zkratkou SYN2015.

textu námi zkoumané domény OCHLUPENÍ TĚLA pokládáme za základní protiklad reflektovaný současnou češtinou opozici **LIDSKÝ** ('my') **versus NE-LIDSKÝ** ('ti druhí', 'to druhé'). Zvláště důležitý je přitom protiklad **LIDSKÝ versus ZVÍŘECÍ** (k němu a k definici *zvířete* viz Štastná 2017; v našem případě jde především o *zvířata se srstí*), pro nějž však platí, že vymezení příslušné hranice je výrazné, ne ale úplně důsledné (viz dále). Ve zkoumané doméně se setkáme i s projevy dalších variantních opozic, například *ZVÍŘATA A LIDÉ versus ROSTLINY A NEŽIVÉ ENTITY*, popřípadě *ŽIVÉ versus NEŽIVÉ* (u zvířat). V některých oblastech dané domény můžeme zachytit i rozdíly mezi MUŽSKÝM a ŽENSKÝM aj.

K základním faktorům ovlivňujícím užívání zkoumaných jednotek patří, **na které části těla** se příslušný typ ochlupení objevuje. Podstatný je zejména protiklad umístění na hlavě (*vlasy, řasy, obočí, vousy* atd., viz též dále) a umístění jinde na těle (typicky *chlupy*) a v rámci hlavy pak umístění na obličeji (*vousy, řasy, obočí*, popř. negativně hodnocené *chlupy*) a na horních, zadních a bočních částech hlavy (*vlasy*). Rozlišení je přitom důležitější u lidí, protože rozdíl mezi ochlupením na hlavě a na ostatních částech těla je u nich obvykle výraznější než u zvířat.

2.1 Lidé

Různé typy **ochlupení na lidské hlavě** jsou označovány různými lexémy (*vlasy, obočí, řasy, vousy*), které se k pojmenování ochlupení na jiných částech těla neužívají. Percepčně nejvýraznější jsou patrně **vlasy**, pro něž také existuje množství specifických výrazů označujících jejich kvalitu či úpravu (např. *ježek, mikádo, patka, ofina, lokny, cop, ohon, drdol, číro, dredy*; srov. Klégr 2007; v této kapitole se ale touto specifickou slovní zásobou nezabýváme).

Pro ochlupení na bradě, tvářích a kolem úst jsou v současné češtině dvě podoby substantiva – **vousy** a **fousy**. Podle Českého národního korpusu (SyD, <www.korpus.cz>) podoba *vousy* převládá v psaných textech (92,7 % *vousy*, 7,3 % *fousy*) a *fousy* v textech mluvených (39,9 % *vousy*, 60,61 % *fousy*). U lidí lze *vousy* pokládat za typické pro muže, na tváři žen bývají nežádoucí. Zároveň jsou signálem dospělosti. I u *vousů* existuje množství specifických výrazů typu *brada, knír* aj. (srov. Klégr 2007, Haller 1969–1977).

V okolí očí se pak vyskytují **řasy**, které jsou mimo jiné důležitým prvkem v hodnocení ženského vzhledu, a **obochí**, jež se zdá specificky lidské. Korpusová sonda založená na kolokacích daných substantiv v korpusu SYN2015 (Kořen et al. 2015) naznačuje, že *obochí* i *řasy* mohou fungovat jako komunikační prostředky. Přitom s *obochím* je spojováno především jeho pozvedávání či vraštění (někdy s doprovodnou specifikací typu *tázavě, významně, překvapeně*) a s *řasami* mrkání a pohled *zpod* přivřených řas. U řas a *obochí* můžeme podobně jako u *vousů* sledovat i rozdíly v jejich vnímání na mužích a na ženách. Jmenný rod u užitých slovesných tvarů v kolokacích

z korpusu SYN2015 například naznačuje, že zvedání, a zvláště svršťování obočí je připisováno hlavně mužům (např. *hrozivě svršťil obočí, významně pozvedl obočí*; SYN2015) a mrkání řasami spíše ženám (např. *upřela na mě lání pohled a zamrkala dlouhými řasami*; SYN2015; více k analýze kolokací viz Saicová Římalová, v tisku).

Na ostatních částech lidského těla se objevují **chlupy**, které mohou být blíže specifikovány, obvykle dle umístění (např. *chlupy, chloupky na nohou*). Časté je též označení substantivem hromadným **ochlupení**. Pokud se chlupy objeví na obličeji (např. *chlupy na bradavici, chloupky nad horním rtem u žen*), bývají hodnoceny negativně a nositelé si je často odstraňují.

S komunikací o chlupech na lidském (a možná hlavně ženském) těle se pojí i jisté **tabu**; na něj poukazuje například skutečnost, že v některých kontextech se komunikanti vyhýbají označení *chlupy* a užívají různé formy „eufemizující“, například deminutivum *chloupky* či označení *ochlupení* (srov. různé texty o depilaci, reklamy na kosmetické ošetření atp., v nichž se většinou hovoří o odstraňování či úpravě *chloupků*).

Jisté rozdíly v komunikaci o vlasech a o chlupech lze ilustrovat též pomocí počtu výskytů jednotlivých označení v korpusu SYN2015 (Křen et al. 2015): Substantivum *vlas* (často v plurálové podobě *vlasy*; užívání singulárové a plurálové formy se přitom liší, srov. Saicová Římalová, v tisku) má podstatně vyšší výskyt než substantiva ostatní (více než 21 tisíc proti stovkám). Zdá se tak, že v současných psaných textech týkajících se ochlupení komunikujeme nejčastěji o vlasech, a možná jde i o signál, že tato komunikace může být dosti volná, nesvázaná žádnými tabu.

Oproti tomu relativně nízký výskyt slova *chlup* (1222, často navíc nejde o ochlupení lidské) by mohl být dalším poukazem k tabuovosti tématu – přestože je lidské tělo dosti porostlé rozmanitými druhy chlupů a v současnosti existují různé požadavky na jejich úpravu či odstraňování (tj. bylo by možné očekávat komunikaci o podobných tématech), možná o chlupech na lidském těle příliš nekomunikujeme nebo při komunikaci používáme jiná označení. Na některé strategie nahrazování („eufemizace“) slova *chlup* může poukazovat i užívání deminutiv² – například poměr mezi formou *chlup* a deminutivním *chloupek* je v daném korpusu podstatně vyrovnanější (*chlup* 1222; *chloupek* 746, ale ne vždy jde o lidské tělo) než u *vlasu* a *vlásku* (přes 21 tisíc proti 648).

Pokud jde o **transfer** označení typického pro ochlupení na nějaké části lidského těla na ochlupení vyskytující se na části jiné, zdá se v češtině omezený a „jednosměrný“, a to především na možnost užívat substantiva *chlupy*

2 Srovnej například různé vyznění výrazů *oholil se a vytrhal si chlupy z nosu* versus *rotační strojek na odstraňování chloupků z nosu*.

pro označení vlasů, obvykle nevalné kvality, řídké atp., tj. s negativními konotacemi³ (např. [...] *těch pár chlupů, co mu na hlavě zbylo*; SYN2015).⁴

2.2 Zvířata

U **zvířat** je situace odlišná v tom, že většinou mají, pokud jsou **chlupatá**, porost podobného vzhledu po celém těle, včetně hlavy. Užívá se tak u nich obvykle totéž označení jak pro ochlupení těla, tak hlavy. Lze u nich hovořit o *chlupech*, ale častější je patrně hromadné substantivum *srst*,⁵ popřípadě specifictější označení typu *štětiny* (pro hrubé chlupy, např. u prasete) či třeba *kožíšek* (obvykle s kladným zabarvením).⁶

V doméně **ZVÍŘATA** se navíc projevuje protiklad, zda jde o **srst na těle zvířete, nebo nikoli**. Například *chlup/chlupy* se užívá typicky v případech, kdy jde o spíše menší množství srsti, která již na těle zvířete není (např. *psí chlupy* na čalouněném nábytku).

Důležitá je oblast **materiálů** nebo **výrobků ze zvířecí srsti**, popřípadě **kůže**. Například substantivum *kožich* lze užít o srsti na zvířatech (např. *psi mají kožeš plný blech*; SYN2015), ovšem častěji je jím označován výrobek (obvykle kabát) ze zvířecích kůží (*Tak mi kup k výročí norkovej kožeš a náušnice*; SYN2015) nebo kůže se srstí stažená z daného zvířete (*plášť podšitý beráncím kožeškem*; SYN2015). Podobně může mít dvojí význam i *vlna* či *rouno* (např. u ovcí) nebo *žíně* (např. u koní). Jen pro výrobky či suroviny se užívá substantivum *kožešina*. Různá pojmenování tak odkazují buď na živé zvíře, nebo na materiál či výrobek z něj, a tím mimo jiné i k těm profilům pojmu **ZVÍŘE**, které zvíře zohledňují z hlediska jeho užitečnosti pro člověka (srov. Štátná 2017).

Pokud se u zvířat objevuje **na hlavě ochlupení** odlišné od srsti na zbytku těla, může být podobně jako u lidí označováno též specifickým výrazem. Za pozornost však stojí, že pro označení „útvárů“ připomínajících **vlasů** u člověka se u zvířat používají jiná substantiva.⁷ Jde buď o označení specifická pro doménu **ZVÍŘATA** (např. koně či lev mají *hřívu*),⁸ nebo o označení obec-

3 Zdrojem negativně hodnotících označení může být i doména **NEŽIVÉ PŘEDMĚTY** (srov. *dráty, vrabčí hnízdo* aj).

4 Je otázka, zda východiskem je doména **ZVÍŘATA**, nebo **LIDSKÉ TĚLO**.

5 Srovnej též *srstnatý*.

6 V odborné a profesní komunikaci se objevují i výrazy další, například *pod sada, krycí srst, hrubosrstý* aj.

7 Dohledali jsme ojedinělé vyjádření *vlasatý pes*, označovalo psa se srstí v protikladu ke zvířeti bez ní (srov. <<https://muj-pes.cz/zivot-se-psem/pes-pro-alergiky-1598.html>>; cit. 25. 5. 2019).

8 V odborné či profesní komunikaci se užívají i další výrazy, například *hříva* nebo *tránsně* u psů (srov. <<https://www.mazlickoviny.cz/clanek/civava-nejmensi-psi-mazlicek/>>; cit. 16. 12. 2019).

nějsího významu (např. *chochol*,⁹ *chocholka*, *čínský chocholatý pes*). V jazyce se tak v tomto bodě zvýrazňuje hranice mezi lidským a zvířecím.¹⁰ Dohledali jsme však odborné označení *volavka vlasatá*, užívané pro ptáka s výrazně zbarveným a delším peřím na hlavě. Můžeme se domnívat, že v tomto případě by volbu specifikace *vlasatý* mohlo mimo jiné ovlivnit to, že volavka jako pták s peřím je konceptualizována jako tvor více vzdálený člověku než například savec se srstí. To by odpovídalo dalším tendencím v užívání jednotek *vlas*, *vlasatý* u entit vnímaných jako člověku méně podobné (viz dále).

U **vousů** naopak hranice mezi lidským a zvířecím zvýrazněna není – jako *vousy* můžeme označit jak útvary na obličejí lidském (mužském), tak na hlavě zvířecí. Zvířecí vousy obvykle připomínají lidské vousy tvarem (např. prodloužená srst) a umístěním (kolem ústního otvoru); srovnej například názvy *tamarín vousatý*, *český fousek* či *knírač*. Zvířecí vousy však mohou mít i jinou podstatu než srst – například peří (srov. *puštík vousatý*), kůži či chrupavky (*agama vousatá*, *vousy* u sumce). Některé druhy zvířecích vousů mají navíc funkci odlišnou od vousů lidských – slouží jako čidla například hmatu (u myší) či chuti (u sumce). Běžně užívaný jazyk tak příliš nerozlišuje, že někteří živočichové mohou mít dva druhy vousů – čidla, která jsou specificky zvířecí, a například delší srst kolem ústního otvoru připomínající vzhledem vousy lidské.¹¹

Řasy podobné lidským se vyskytují i u některých zvířat, jako je například kráva, kůň či velbloud. Označení je pro lidi i daná zvířata společné.¹² Zmínku o **obočí** u zvířat najdeme jen ojedinelé, například u opic, jde však spíše o význam ‘nadočnicové oblouky’.¹³

Specificky zvířecí je **ochlupení na ocase**. Přestože u řady zvířat může být nápadným znakem, v českém jazykovém obrazu světa důležité místo nezaujímá; výjimkou může být substantivum *žíně* (viz výše).

Protože většina „výrůstků“ kůže u zvířat, která mají srst, bývá označována jako *chlupy* či *srst*, není běžné, aby se u zvířat přenášelo označení typické pro ochlupení jisté části těla na ochlupení části jiné. Lze však sledovat některé **posuny mezi doménami ZVÍŘATA A LIDÉ** – například substantivum *hříva* lze užít i o lidech a bývá přitom spojeno s pozitivními konotacemi (např. *Se svou dlouhou a hustou, nádhernou hřívou vlasů obarvených do několika*

9 SSJČ ho vymezuje jako ‘ozdobu z peří, vlasů nebo žíní na hlavě nebo na pokrývce hlavy’.

10 Srovnej ještě označení člověka coby *vlasaté opice*, v němž jsou vlasy ztvárněny jako rys odlišující člověka od opice.

11 Zajímavá je *koží brada* (*bradka*), která se může vztahovat ke zvířeti a přeneseně i k člověku nebo k rostlině (*koží brada luční*).

12 Řasa může označovat i rostliny (*vodní, mořské řasy*), u nichž je jistá tvarová podobnost s řasami, vlasy atp., a také jistý typ záhybu materiálu (*kožní řasa*).

13 Například u šimpanze; viz <<https://www.stoplusjednicka.cz/schopnost-sebeuvedomneni-u-zvirat-vidim-se-tedy-jsem>>, cit. 25. 5. 2019.

odstínů by mohl konkurovat nejedné filmové celebritě; SYN2015). To jej odlišuje od většiny podobných posunů, neboť při nich vyjádření vzaté z domény zvířecí, do níž primárně náleží, získává při užití o člověku negativní konotace (srov. výrazy jako *žrát*, *chrochtat*, *chcípnout* užitě o lidech).

2.3 Další domény

O **vlesech**, **chlupech**, **vousech** či **řasách** hovoříme i v rámci dalších domén, jako jsou například ROSTLINY, HOUBY nebo NEŽIVÉ ENTITY.

V případě **rostlin** se zdá, že je s nimi *vlas* či *vlasatý* spojováno o něco „snáze“ než se zvířaty. Dané výrazy buď označují tvar celé rostliny, která připomíná vlasy (např. řasa *žabí vlas*), nebo se jimi označují výrůstky vlasům tvarově podobné, vyskytující se obvykle na koncích větví či lodyh, popřípadě u květů (např. *ruj vlasatá*) – květ rostliny je zde konceptualizován jako hlava.¹⁴ Domníváme se, že v případě rostlin není v jazyce tak silná potřeba odlišit je od člověka, protože jsou vnímány jako člověku méně podobné než zvířata.

Chlup a *chlupatý* se užívá pro označení rostlin (a hub), jejichž tělo nebo důležitá část (např. plod) jsou pokryty výrůstky podobnými chlupům (srov. odborné názvy *smladinec chlupatý*; *pevník chlupatý*, popř. lidové označení *chlupaté pomeranče* pro narančilu).¹⁵ Občasné je i označení *vousatý* či *bradatý*, a to obvykle v názvech rostlin, které mají jistý typ ochlupení na květech či v jejich blízkosti (např. *zvonek vousatý*; *hvozdík bradatý* či *vousatý*), srovnej opět paralelu květ–hlava.

U **neživých entit** je známým příkladem připisování **vlasů** kometám (*vlasatice*,¹⁶ *vlasatá kometa*).¹⁷ O vlasech či chlupech pak hovoříme také u některých „chlupatých“ materiálů a z nich vyrobených předmětů (koberců, látek, polštářů atp.). Korpusová sonda v SYN2015 (Křen et al. 2008) přitom naznačuje, že ze substantiv bývá preferováno *vlas*, a to v singulárovém tvaru (*koberec s dlouhým, krátkým, hustým... vlasem*),¹⁸ z adjektiv naopak *chlupatý* (*chlupaté deky, svetry*).¹⁹ U předmětů typu koberec přitom *vlas* obvykle neoznačuje „vlasy“ na vybrané části předmětu („hlavě“), ale blíží se spíše „chlupům“ či „srsti“, tj. pokrytí celé plochy. Preference substantiva *vlas* před *chlup* může být i v této doméně ovlivněna tím, že slovo *chlup* často není v případě lidí neutrální (viz výše). Adjektivum *chlupatý* vystupuje také v několika

14 Někdy si motivací nejsme jisti, například u rostliny *zlatý vlas* (kalisie voňavá).

15 Zajímavým příkladem odborného názvosloví je *len chlupatý olýsalý*.

16 Existuje i obec *Vlasatice* (viz <<https://www.vlasatice.cz/historie-a-soucasnost>>, cit. 20. 5. 2019).

17 Kometa souvisí s řeckým označením pro kšticí (*komé*), Machek (1957, s. 216) k ní uvádí „vlastně *vlasáč*“. Z jiné perspektivy může kometa mít *ohon*.

18 Často v kontextu popisu různého zboží.

19 Zdá se, že *vlasatý* se v tomto kontextu neužívá; v SYN2015 je doloženo *dlouhovlasý* (koberec).

ustálených spojeních, například *chlupaté knedlíky*²⁰ nebo *chlupatý jazyček*, *chlupatý jazyk*²¹.

U neživých entit existuje ustálené spojení *vousatý* (*fousatý*) *vtip* (ve významu 'stará anekdota', 'obecně známý vtip'; Čermák et al. 1988, s. 378) a SSJČ uvádí spojení (*psát*) *vousatě* ve významu 'starobyle'. Jinak se v této domněně označení *vousy* příliš neužívá.

3. Závěr

Různé druhy ochlupení jsou důležitým atributem těla, i když je asi nemůžeme pokládat za podobnou „část“ těla, jako jsou třeba končetiny. V současné češtině poukazují existující jazykové jednotky a jejich užívání v kontextu komunikace o lidech, zvířatech, rostlinách a neživých entitách k opozici MY versus TI DRUZÍ. Nápadné je především odlišení člověka od zvířat, které se mimo jiné projevuje ve způsobech označování vlasů u lidí a podobných útvarů na hlavě zvířat, ale také ve slovní zásobě označující chlupy na těle. Jako výrazně „lidské“ se jeví také obočí. Naopak u vousů hranice mezi lidmi a zvířaty zdůrazňována není. Zkoumané lexémy a jejich užívání v daných kontextech odkazují i k protikladu (opozici) ŽIVÉ ZVÍŘE versus SUROVINA z NĚJ. U lidí je pak odlišeno ochlupení na hlavě a na těle, přičemž chlupy jsou spojeny s jistým tabu. Co se týče obočí a řas, průzkum korpusových kolokací naznačuje, že jsou vnímány také jako komunikační prostředky; přitom se také ukazují rozdíly mezi jejich pojetím u žen a u mužů. Zkoumané jednotky jsou zajímavé i z hlediska užívání deminutiv, účasti ve frazémeh a vybraných konstrukcích či gramatického čísla. Těmito tématům se však podrobněji věnujeme při jiné příležitosti (Saicová Římalová, v tisku).

Prameny

Čermák, F. et al. (1988): *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Výrazy neslovesné. Praha: Academia.

Český národní korpus: SyD. Dostupné z WWW: <<https://syd.korpus.cz/>>.

Haller, J. (1969–1977): *Český slovník věcný a synonymický I–III*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

20 Knedlíky obsahující nastrohané syrové brambory, které v těstě tvoří vlákna (např. Čermák et al. 1988, s. 133).

21 Klégr (2007) vztahuje *chlupatý jazyček* k vybranému vkusu a *chlupatý jazyk* k mlsnosti; je zajímavé, že konstrukce (na rozdíl od jiných zdrojů, např. Čermák et al. 1988, s. 121) nepokládá za synonymní.

- Klégr, A. (2007): *Tezaurus jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Křen, M. – Cvrček, V. – Čapka, T. – Čermáková, A. – Hnátková, M. – Chlumská, L. – Jelínek, T. – Kovářiková, D. – Petkevič, V. – Procházka, P. – Skoumalová, H. – Škrabal, M. – Truneček, P. – Vondříčka, P. – Zasina, A. (2015): *SYN2015: reprezentativní korpus psané češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupné z WWW: <<http://www.korpus.cz>>. (SYN2015)
- Machek, V. (1957): *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Slovník spisovného jazyka českého* (1989). Praha: Academia. (SSJČ)

Literatura

- Pajdzińska, A. (2007): Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 27–44.
- Rychlík, M. (2018): *Dějiny vlasů*. Praha: Academia.
- Saicová Římalová, L. (v tisku): *Gramatika vlasů*.
- Šťastná, L. (2017): Opozice ČLOVĚK – ZVÍŘE v češtině. In: I. Vaňková – V. Vodrážková, – R. Zbořilová (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 156–164.

Křídla, pera a peří jako zvláštní části (nejen) ptačího těla

Lucie Šťastná

1. Úvodem: o částech zvířecího těla

Netrvalo to dlouho, přiletěly tři labutě, a proměnivše se v panny, začaly se svlékat a bílé roucha uložily blíže Libora. Ta nejkrásnější ale pověsila skvostný závoj zrovna nad jeho hlavou. Když slyšel Libor, že se ve vodě šplouchají, natáhl ruku a vzal závoj s větve dolů; ale listí zašustilo, panny se lekly, skočily na břeh, hodily přes sebe šat a závoje, a již šuměly labutí křídla v povětří. Ale ta nejkrásnější nebyla mezi nimi, ta běhala po břehu a hledala svůj závoj, bez něhož se v labuť proměnit nemohla.

(Božena Němcová: *Národní báchorky a pověsti II*, Zlatý vrch)

Jedním z významných projevů antropocentrismu¹ v jazyce je opozice ČLOVĚK–ZVÍŘE, respektive LIDSKÉ–ZVÍŘECÍ. Tuto opozici lze velmi dobře sledovat zejména na úrovni lexika a frazémů. V češtině můžeme narazit na velké množství frazeologických přirovnání vycházejících ze zvířecího světa: (o člověku) *mít krk jako žirafa, mít nohy jako pavouk, mít oči jako rys* (Mrh). Pajdzińska (2007, s. 28) mimo jiné upozorňuje na velké množství lexikálních jednotek, které mají ekvivalenty odlišené pouze v rámci opozice ČLOVĚK–ZVÍŘE. Sem řadí i paralelní označení pro stejné či podobné části těla u člověka a u zvířete, například: *nehty–drápy; ruka – tlapa, pařát; ústa – tlama, morda* aj. Užití primárně „zvířecích“ výrazů ve vztahu k lidskému tělu obvykle vnáší do vyjádření negativní hodnocení. Pokud kupříkladu *nehty* člověka označíme za *drápy*, upozorňujeme tím na jejich zanedbanost či přílišnou délku. To dokládá i SSČ, u hesla *dráp* tu lze najít přenesený význam 'nehet, zvl. dlouhý, ošklivý' a příklad *ostršíhej si ty drápy!* Podle Pajdzińskiej (2007, s. 28n) jsou právě tyto výrazy dokladem antropocentrismu přirozeného jazyka. Člověk vnímá své vlastní tělo jako lepší a hodnotnější než tělo

1 Podrobněji o antropocentrismu a obecnější opozici VLASTNÍ–CIZÍ srovnej například Pajdzińska (2007).

zvířete a sám sebe jako nejdůležitější součást světa, nadřazenou všem ostatním bytostem, tedy i (a vlastně prototypově) zvířatům.²

Při podrobnější analýze zvířecích somatismů lze však narazit i na takové, které nesou výrazně pozitivní konotace, ačkoliv jsou primárně spojeny právě se zvířaty. Jsou to *křídla* a s nimi velmi úzce spjaté *peří*. Za zamýšlení jistě stojí skutečnost, že člověk křídla nemá a nemá ani jinou část těla, jež by s křídly byla typicky srovnávána. Křídla jsou spojena se schopností letu, kterého samotné lidské tělo schopno není. Mají je především ptáci, ale i další živočichové: některé druhy hmyzu, netopýři, existují také takzvané létající ryby s výraznými prsními ploutvemi. Z mytologie či pohádek známe okřídlené bájně živočichy: létající koně, lvy, draky, gryfy a různé jiné nestvůry (např. létající kůň a okřídlený drak jsou v pohádce *Zlatá rybka a ohnivý drak*, Otčz). Křídla mají také andělé, jejichž tělo se právě jimi nejvýrazněji odlišuje od těla lidského.

Typická křídla (především křídla ptáků, ale i andělů a některých mytologických zvířat) jsou pokryta peřím, které udává dominantní barvu křídel, je však také důležité pro bezpečný a bezproblémový let. Vzpomeňme na bájněho Ikara, jemuž ve slunečním žáru z vyrobených křídel vypadala voskem přilepená pera, a on se tak zřítil do moře. Vypadaná či vyškubaná ptačí pera (peří) člověk využívá k různým účelům, jako výplň pokrývek (*peřin*) a oděvů (např. *peřová bunda*), k dekoraci, ale i jako součást nejrůznějších magických rituálů (např. Nádaská, 2013).

V následující kapitole bude pojednáno o těchto specifických zvířecích somatismech. Srovnána budou zejména data jazyková v užším slova smyslu (k tomu využijeme české výkladové, etymologické, frazeologické a jiné slovníky) s daty excerpovanými z folklorních textů, zejména pohádek, pověstí, staročeských exempel, ale i lidových písní. Následně budou stručně popsány obrazy křídel, per a peří v českém jazykově-kulturním prostředí. Zohledněna bude také symbolika křídel a peří, která je primárně spojena s ptáky a jejich schopností letu.³

2 Zvířecím somatismům (názvům částí zvířecího těla) byla věnována také studie *Králičí pacička a myši ocásek. Zvířecí části těla ve folkloru* (Štátná 2018, s. 125–136).

3 Stereotyp se chápe jako obraz předmětu zformovaný v určitém společenském zkušenostním rámci a ukotvený v jazyce (a také skrze jazyk dostupný). Ukazuje, jak v perspektivě daného společenství předmět vypadá, jaké má funkce, jak se projevuje a jaký k němu mají lidé vztah (slunce např. „vychází“ a „zapadá“, je „zlaté“, je zdrojem světla a tepla aj.). Symbol je pak takový obraz předmětu, který je reprezentantem jiného obrazu v rámci širšího systému znaků. (Slunce představuje v lidové kultuře tvář či oko Boha shlížejícího na svět, ztělesňuje sám život, dobro; na druhou stranu mohou slunce zastupovat/symbolizovat například vejce, had, dub, slunéčko sedmítepé, tedy představitelé některých jeho vlastností či funkcí. Srov. Bartmiński (ed.) (1996, s. 9); k stereotypu a symbolu slunce pak Bartmiński (2016, s. 90).

2. Symbolika

Symbolické významy spjaté s křídly a peřím jsou ve slovnících velmi těsně navázány na symboliku ptáka, respektive ptáků.⁴ Ta je sama o sobě rozmanitá a odráží různorodost ptačích druhů. Ptáci obecně byli v různých kulturách spojováni s nebeskou sférou, která je jejich přirozeným domovem. Stali se zpodobněním lidských duší i nebeských božských bytostí (Becker 2002, s. 234).⁵ Pro ptáky je významná právě schopnost letu, která úzce souvisí s jejich křídly. S vyobrazením ptáka jako lidské duše se setkáváme již ve starověkém Egyptě, v křesťanské symbolice jsou jako lidské duše zobrazováni především malí a rychlí ptáci, například vrabec, slavík či ledňáček (Royt-Šedinová 1998, s. 121), symbolem čisté a neposkvrněné duše (duše ve stavu rajske blaženosti) se stala bílá holubice⁶. Naopak tmavá holubice se jako symbol duše objevuje v Indii a u Germánů (Becker 2002, s. 82). V různých kulturách se rovněž setkáváme s částečně božskými tvory v podobě lidí s ptačími křídly; náleží k nim řecký bůh lásky Erós, bohyně pomsty Erínye (Lítice), andělé a jim podobné bytosti (cherub, seraf) atp.

Se symbolickou sférou slunce a nebes souvisí také symbolika ptačího peří, z něhož se v některých kulturách zhotovovaly například masky, ozdoby, oděvy či kultické předměty. Význam konkrétních per je velmi často navázán na symboliku původního ptačího majitele a jeho úlohu v daném mytologickém světě. „Peří určitých druhů ptáků se ve specifických kulturních oblastech připisovala zvláštní hodnota“ (Becker 2002, s. 215), jako příklad je uváděn význam orlích per u severoamerických indiánů či papouščího peří v Polynésii.

Také v našem prostředí se různá pera v minulosti používala ke zdobení oděvů, především mladí muži si pero, takzvaný *kosírek*, *kosířek*, *kosárek*, umísťovali na klobouky či beranice. „Pero symbolizovalo svobodný mládeňský stav, dospělost, mužnost a udatnost, bývala s ním spojována i poctivost nositele, ztotožňovaná s jeho panictvím“ (Navrátilová 2013, s. 91). Používala se především výrazně zbarvená ocasní pera z kohouta, krocana, jeřába, sojky, vzácné bylo pero z páva či pštrosa. Mládenci mohli pero získat v boji s jinými mladými muži, případně také darem od své dívky. Potrhání pera rozhněvanou dívkou představovalo pro mládence naopak značnou pohanu (tamtéž, s. 91). Pera různých ptačích druhů se používala k nejrozličnějším magickým rituálům, například soví pero vložené do postele novomanželů mělo mezi nimi způsobit neshody; to odpovídá „symbolické představě sovy jako

4 Becker (2002) hesla *křídlo* a *pták* slučuje.

5 Podobně také Letavajová: „Symbolika tohto obrazu je pochopiteľná, keďže okridlená bytosť ako vták predstavuje dušu a spojenie s horným svetom“ (2013, s. 105).

6 Jejím protikladem byl havran (Royt-Šedinová 1998, s. 121).

ambivalentního ptáka, který vedle moudrosti přináší i neštěstí, stísněnost a špatné zprávy“ (tamtéž, s. 96).⁷ Pera některých druhů ptáků byla využívána i v lidovém léčitelství, například pera kohoutů (stejně jako jiné části těla kohouta; Nádaská 2013, s. 190).

3. Křídla⁸

3.1 Jazyková data

Původ slova *křídlo* pravděpodobně souvisí s předpokládaným praslovanským slovesem *(s)kriti ve významu ‘létat’, původní význam tak nejspíše skutečně vycházel z účelu, k němuž křídla primárně slouží, tedy ‘to, čím se létá’ (Rejzek 2001, s. 318).

Pokud se zaměříme na data vztahující se ke zkoumanému výrazu ve výkladových slovnících češtiny, na prvním místě vždy najdeme význam ‘létací ústrojí ptáků a hmyzu’ (SSČ). Křídla jsou části těla, které pomáhají udržet tělo živočicha ve vzduchu, zdůrazněna je tak jejich funkce: umožňují létání. Následují významy sémanticky odvozené od základního významu. Na druhém místě uvádějí výkladové slovníky význam ‘část n. součást někt. věci, předmět připomínající (někdy zcela vzdáleně) ptačí křídlo’, například *křídlo letadla*, *křídlo dveří* (SSJČ). Třetím významem je ‘krajní, boční část něčeho’, například *křídlo budovy* (SSJČ), slovník k tomuto významu řadí i krajní umístění třeba ve sportu: například *hrát na pravém/levém křídle* (na místě krajního útočníka); čtvrtým pak ‘skupina lidí lišící se (názory) od celku’, například *opoziční křídlo* (SSČ).

Všechny slovníky uvádějí jako **základní význam ‘zvířecí část těla sloužící k letu’**, od něho je pak odvozen význam ‘to, co připomíná tuto část těla’; zbylé dva významy vycházejí z **umístění křídel na boční straně těla**, tj. ‘to, co je na boku, na kraji’, ať už se jedná o boční (necentrální) část budovy, nebo přeneseně o skupinu lidí s menšinovými (necentrálními) názory.

SSJČ navíc uvádí nářeční význam ‘klín’: *rozhazovat slepicím zrní z křídlá*. Tento význam lze najít také v PSJČ, zde také další význam spojený s lidským tělem: *Expr. ‘ruka’: Popadna paničku za křídlo, hnal jsem se s ní, nedbaje na bláto*.⁹ Oba tyto významy vycházejí z určitého srovnání lidského a zvíř-

7 Další příklad magického rituálu uvádí Grohmann: „Brk ze zad husy se usuší, pak jej na konci uchopí dva lidé a ten, kdo ulomí kratší kousek, zemře dřív“ (Gro2, s. 96).

8 Dle internetové encyklopedie *Wikipedie* je křídlo „povrch použitý k vyprodukovaní aerodynamické síly při cestování vzduchem nebo jiným plynným médiem pomocí letu. Původně se slovo používalo pro přední končetiny ptáků, jeho význam však zahrnuje i křídla hmyzu, netopýrů a pterosaurů; křídla mají i některé mytologické bytosti, například andělé“ (viz <<https://cs.wikipedia.org/wiki/K%C5%99%C3%ADdlo>>).

9 Gebauer ve Staročeském slovníku (1970) dále zaznamenává význam ‘část oděvu, rukáv’: *půstenník dosěže jedné deščky..., na téj biesta psána dva obrazy, obraz svatěj Mařie, ana nese*

řecího těla, které je pro tuto sémantickou oblast typické (tzn. *křídla-ruce; křídla-klín*). Lze však předpokládat, že ani jeden z uváděných významů není (a v minulosti ani nebyl) rozšířen natolik, abychom mohli hovořit o významnější významové dvojici odlišené v rámci opozice ČLOVĚK–ZVÍŘE, tak jak o nich mluví Pajdzińska (viz výše).

V PSJČ jsou samostatně uvedeny i významy vztahující se k duševním stavům či pocitům, jimž jsou v některých textech, zejména v poezii, připisována křídla: například *křídla fantazie, křídla lásky*. SSJČ tyto příklady zahrnuje pod hlavní význam jako frazém *letět na křídlech lásky, fantazie* ('rychle; být puzen těmito city'). V uvedených příkladech jsou tato „neviditelná křídla“ přeneseně spojena s vlastnostmi, které jsou připisovány létání obecně – s volností a svobodou. Člověk, jenž „letí na křídlech“ daného pocitu, mu dává volný průchod, svobodně se mu podvoluje.¹⁰

Na základě dlouhodobého pozorování zvířat (a přírody obecně) člověk vysledoval některé skutečnosti srovnatelné s lidským světem, což se týká i chování ptáků a toho, jak využívají svá křídla. Tyto skutečnosti mají svůj odraz i v jazyce. Frazémy, jejichž bázevým slovem je *křídlo*, popř. plurál *křídla*, vycházejí především ze dvou funkcí, které křídla mají nebo jsou jim všeobecně připisovány: 1) **křídla umožňují let (přeneseně rozlet)**, 2) **křídla poskytují ochranu slabším**.¹¹

Větší část frazémů vychází z první funkce křídel: křídla umožňují létání. Bezproblémového letu jsou schopni především dospělí (ptačí) jedinci s plně vyvinutými křídly. Pokud o někom řekneme, že mu *rostou (narůstají) křídla*, říkáme o něm, že nabývá odvahy a síly k rozletu, pokud mu naopak *ještě nenarostla křídla a už chce létat*, upozornujeme na jeho nezkušenost, na to, že se pouští do něčeho, na co ještě nemá kapacitu; v podobném významu srovnej také zastaralý frazém *létá prvé, než mu křídla dorostly*. Spojení *dalo mu to křídla* používáme ve významu 'popohnalo ho to',¹² *podrostla mu křídla* znamená, že dotyčný zpychl. Poškození křídel je naopak spojeno s nemožností rozletu, případně se ztrátou odvahy či svobody. V případě, že někomu *přistřihneme křídla* (srov. také *potřebuje trochu přistříhnout křídýlka*), omezíme tím jeho

svého syna; vzem tu deščku... i manu rukávem... i poda téj deščky tajně královně pod krzydlo jejie Kat. v. 651.

10 Z odvozených slov lze dále zmínit adjektivum *okřídlený*, u něhož jsou ve výkladových slovnících uváděny dva významy. Jednak je to hlavní význam 'mající křídla' (např. *okřídlený kůň*), jednak se adjektivum *okřídlený* používá ve významu 's oblibou užívaný n. obecně rozšířený' (SSČ) ve spojeních typu *okřídlená fráze, věta, okřídlené slovo, heslo* apod.

11 Uvedené frazémy jsou excerpovány ze slovníků F. Čermáka (2009) a J. Zaorálka (2009). Platí i pro část 4.1.

12 Tento frazém se stal v 90. letech minulého století součástí reklamního sloganu firmy Red Bull, vyrábějící energetické nápoje: *Red Bull vám dává křídla*. V kombinaci s animovanými televizními spoty, v nichž se doslovně naplňuje text daného frazému, se tento slogan stal velmi populárním.

vliv, moc, volnost atp. (podobně i spojení svázat někomu křídla). Spálit či popálit si křídla známe ve významu 'mít neúspěch, prožít zklamání'. Pokud někdo *svěsí (spustí) křídla*, pak dává najevo smutek z nezdaru či ztrátu odvahy.

Kromě letu křídla umožňují (především) ptákům chránit slabší jedince, zvláště mláďata, která se schovávají pod křídly svých rodičů – srovnej *být pod matčiným křídlem, být pod (něčím) ochranným křídlem, utíkat se pod něčí křídla, brát /vzít někoho pod svá (ochranná) křídla*. Jde o frazémy významem podobné; znamenají tedy 'být pod něčí ochranou', v posledním případě naopak 'chránit někoho'. Uvedené frazémy vycházejí z druhé funkce připisované křídílům, tj. křídla poskytují ochranu.

3.2 Folklorní data

Scény spojené s ptáky a potažmo i akcentace různých ptačích atributů nebo činností (let, zpěv, hledání druhu atp.) jsou výrazným rysem milostných lidových písní. Milenci jsou často připodobňováni k ptákům (bývají to především holub a holubička,¹³ ale také třeba křepelka a krahulíček či sokolíček),¹⁴ ptáci mohou také hrát roli poslů, kteří předávají milostné vzkazy.¹⁵ Podle Navrátilové „z ptačího světa čerpala milostná poezie nejvíce symboliky, neboť tento svět, nespoutaný prostorovou určeností, byl předurčen k připodobňování rozletu a bezhraničnosti milostných zájmů“ (2013, s. 92).

V milostných písních se objevuje motiv svázaných či poraněných křídel v souvislosti se ztrátou volnosti svobodného života, například: *Chytlas mia, má milá, chytlas mia na sidla, / nemožu uletět, svázalas mně křídla. // Svázalas mně křídla hedbávnů šnúrečků, / nemožu uletět za jinů děvečku* (KLP, Sušil 1916). Ztráta křídla a s ním i možnosti letu je zachycena i v písni Husička divoká: *Husička divoká! [Kačena divoká] / letěla s vysoka, / přišel na ni střelec, / střelil ji do boka. // Urazil jí křídlo / a pravou nožičku, / smutně zaplakala, / spadla na vodičku* (KLP, Erben, 1864). V následujícím textu je pak zmáčené křídlo holubice projevem dívčina vzdoru (a v souladu s kódem lidové erotiky zřejmě i morálního poklesku): *Kdes ty, holubka, kráčala, / keď ty křidelko, moje srdenko, zmáčala? // Kráčala sem já po poli, / svému milému na zdory, // Keď do izbičky kráčala, / zelený vjének, zlatý prstének strhala. // Tu ho, šohajko, tu ho máš, / a šak ty o to, srdenko moje, dávno hráš* (KLP, Sušil 1860).

13 *Vyletěl holoubek / na zelený doubek. // Vyletěl, zahoukal, / až se dub zahoupal. // Za ním holubička, / hledala samečka. // Sameček uletěl / za ten panskej jetel. // Za jetel na lesy: / „Ach, holoubku, kde jsi?“* (Kro, s. 143–144)

14 *Srovnej například Křepelila malá křepelka, / křepelila překrásná panenka. // Křepelil s nů malý krahulíček, / křepelil s nů překrásný Janíček* (KLP, Sušil 1860).

15 *Srovnej například Let, ty ptáčku, přes ty lesy, / pozdravuj tam mou milou, / aby na mne nečekala, / že já již mám zas jinou* (Kro, s. 52) nebo *V tom háječku při měšičku / zpíval tam slavíček: / že už více nemiluje / Andulku Jeníček* (KLP, Erben 1864).

V lidových písních s náboženskou tematikou se křídla objevují v souvislosti s anděly. Zde se jedná o křídla, která umožňují andělům létat a zároveň člověku, respektive lidské duši (v souladu s druhou funkcí připisovanou křídélům) poskytují ochranu: *Šla Maria do kláštera, / tam synáčka porodila. // Porodila i povila, / do jeslíček položila. // Lež tu, synu, lež tu, milý, / a já půjdu pro anděly. // Anděle proň přiletěli, pod své křídla syna vzali* (KLP, Sušil 1860). Podobně srovnej také v písni o osiřelé dívce, kterou týrá nevlastní matka: *A Anička leží / za pecem v kutečku. // Přišli dva anděle, / vzali ju pod křídla; // vyletěli nízko, / vzletěli vysoko. // Přišli dva ďablove, / popadli macochu; // vyletěli nízko, / sletěli hlyboko* (KLP, Sušil 1860).

V prozaickém folkloru jsou křídla akcentována především u bájných zvířat, případně u zvířat, která v reálném světě křídla nemají. *Starý velký had se proměňuje v draka, rostou mu nohy, křídla a další hlavy* (Luf, s. 204), jinde se objevují okřídlení lvi či koně.¹⁶ Na křídlech různých ptáků či jiných okřídlených tvorů se hrdina přesouvá v prostoru: *Kulhavá vrána oznámí, že tři sta mil daleko, v pěkném údolí, je zlatý vrch, na něm zlatý hrad a v něm zlá čarodějnice s třemi dcerami; ta baba prý jí jednou kamenem přerazila nohu. Myslivec vráně nařídí, aby Libora tam donesla na svých křídlech* (Til I, s. 236). Může také dojít k přeměně (metamorfóze) člověka v ptáka, člověku tak narostou křídla a získá schopnost létat.¹⁷

Motiv křídla jako části těla sloužící k ochraně slabšího jedince lze najít v pohádce *Jak se střízlík chtěl stát králem ptáků* (příp. v jejích variantách), v níž se však dobrý skutek obrací proti ochraniteli: *Ptáci uzavrou smlouvu o tom, že kdo vyletí nejvýše, stane se králem ptáků. Střízlík se schová orlovi pod křídlo a čeká, až doletí nejvýše. Potom střízlík vyletí výše než orel a stává se králem ptáků* (Otč1, s. 362).

3.3 Obraz křídel v českém prostředí

Na základě výše uvedených dat se nyní pokusíme o charakteristiku jazykově-kulturního obrazu KŘÍDEL – jakožto zvířecího somatického pojmu – v českém prostředí.

Jak už bylo řečeno, křídla jsou části těla, které umožňují létání. Mají je zejména ptáci, mohou je však mít i andělé a bájná či pohádková zvířata (drak, okřídlený kůň). Člověk je může získat jen za pomoci magie. Jsou spojována s **volností letu a svobodou pohybu**. Pokud jsou poškozena, let není možný (poničením křídel znamená také ztrátu svobody). Typicky se vyskytují **v páru** (pravé a levé křídlo) a jsou umístěna **po stranách těla**. Během dospívání postupně rostou, plně vzrostlá křídla znamenají vyspělost jedince. Ptáci pomocí křídel chrání svá mláďata.

16 Například: Hrdina má za úkol zkrotit koně. Čarodějův divoký létající kůň (Til I, s. 230).

17 Srovnej oddíl Dívky ptáci (Til I, s. 229).

Je zřejmé, že jazyková data v užším slova smyslu značně korespondují s daty získanými z folklorních textů. I ve folkloru vystupuje v obrazu křídel nejvýrazněji jejich **hlavní a nejdůležitější funkce: křídla slouží k létání**. V lidové poezii mají křídla ptáci, kteří létají mezi milenci a předávají jim milostné vzkazy. Podobu ptáků mívají i sami milenci. Poničená či svázaná křídla ptáků v milostné poezii symbolizují ztrátu svobody (mnohdy v souvislosti se vstupem do manželství). V prozaickém folkloru se křídla vyskytují u bájných zvířat (draci) a také u některých zvířat, která běžně křídla nemají (koně, lvi). Okřídlená zvířata mohou v pohádkách sloužit k přemístění hrdiny mezi vzdálenými lokacemi.

O něco méně je ve folklorních textech exponována druhá funkce křídel, tj. **ochrana slabších jedinců**. V poezii se objevuje zejména v textech s náboženskou tematikou, především jsou to křídla andělů, která ochraňují lidskou duši.

4. Pero a peří

Na první pohled lze předpokládat, že jazykově-kulturní obrazy křídel s obrazem pera a peří se budou do velké míry prolínat. Na rozdíl od křídel je peří v živočišné říši spojeno výhradně s ptáky,¹⁸ může však pokrývat také křídla andělů a dalších bájných bytostí. Peří jako pokrývka těla je složeno z jednotlivých per, pero je pak složeno z brku a praporce (SSJČ).

4.1 Jazyková data

Etymologie slova *pero* (*péro*) vychází nejspíše z praslovanského **pero*, které lze spojit například s litevským *sparnas* 'křídlo' či staroindickým *parṇā-* 'křídlo, pero, list', vše z indoevropského základu **per-* 'letět' (Rejzek 2001, s. 461). Od stejného základu je odvozen také knižní výraz pro ptačí křídlo *peruť* (tamtéž, s. 462). Etymologický základ substantiv *křídlo* a *pero*, případně kolektiva *peří*, je tedy významově podobný – 'to, co slouží k letu', v případě *pera* i 'to, co je na křídlech'.

U substantiva *pero* (variantně *péro*) uvádí SSČ na prvním místě 'útvary vyrůstající z pokožky ptáků, tvořené pružnou osou a plochým praporem a sloužící k ochraně těla', podle tohoto výkladu je tedy *pero* součástí pokrývky ptačího těla, tedy *peří*. Následně jsou uvedeny významy 'nástroj k psaní, kreslení', například *plnicí pero*, u něhož je jasná (metonymická) motivace (v minulosti se ptačí brk se seříznutou špičkou využíval k psaní), a dále 'pružná kovová součást zařízení', například *péra* v *pohovce*, zde jde pravděpodobně o metaforu motivovanou pružností a elasticitou ptačího pera (Rejzek 2001, s. 461).

18 To ovšem platí, jen pokud hovoříme o existujících, nevyhynulých zvířatech. Jinak se peří předpokládá také u některých druhů dinosaurů (např. dle Wikipedie).

U substantiva (kolektiva) *peří* jsou ve výkladových slovnících uvedeny dva významy. Prvním z nich je ‘vnější lehká pokrývka ptačího těla (tvořená pery a prachem)’, druhým ‘sedrané jemné části ptačích per (náplň do peřin ap.)’ (SSČ). Oba významy tedy podle výkladových slovníků souvisí s pokrývkou ptačího těla, ve druhém významu je akcentována část per (zejm. husích) již od ptačího těla oddělených, která je pro člověka hodnotná a využívá ji k vlastnímu užitku (*peřina, peřová bunda*).¹⁹

V základním významu se tedy *peří* ukazuje jako část ptačího těla, ve druhém významu je *peří* chápáno jako produkt.

Nejvýraznějšími vlastnostmi připisovanými (perům a) *peří* jsou zejména **lehkost** (*zvednout někoho/něco jako pírko*, tj. ‘lehce’; *být (lehký) jako pírko*; *život není peříčko*, ‘život není jednoduchý, lehký’), **jemnost a měkkost**: *dopadl jako do peří* (‘měkce’), *těsto/buchty/knedlíky jsou jako peříčko* (‘kypré, jemné, lehké, lehce stravitelné’), *už je dušička v peří* (‘už je všechno v pořádku, už mi je dobře, lehce’).²⁰

Ve frazeologii je rovněž akcentována **různorodost** *peří* u různých ptačích druhů. Husí *peří*, jež využívá člověk nejčastěji, je typicky bílé, *peří* různých druhů ptáků se však může lišit barvou, délkou, tvarem atp. Na rozdílnost ptačího *peří* odkazují frazémy *chlubit se cizím peřím*, tedy ‘něčím přivlastněným, cizími zásluhami’, a *pták se pozná po peří* či *poznat někoho po peří*, tj. ‘o člověku a jeho povaze se nejvíce dozvíš z jeho zevnějšku/projevu’.²¹

Kvalitní *peří* je znakem **dospělého jedince v dobré kondici**. Frazém *ještě mu peří nenarostlo* se používá ve významu ‘je ještě mladý, nezkušený’. Přeneseně může být růst *peří* srovnáván také s nabytím majetku: *narostlo mu peří* (buď ‘zpychl’, nebo také ‘zbohatl, má se lépe’), *peří mu opelichalo* (‘zchudl’), *neroste na mně peří* (‘nedostávám peníze zadarmo’).²²

Příznivé vlastnosti *peří* (lehkost, měkkost, tepelnou izolaci) člověk využívá pro výrobu *peřin* (*zalézt do peří*, tj. ‘jít spát’), oděvů apod. S tím v minulosti souvisela činnost **draní peří**, při níž především ženy (obvykle v zimních měsících) ručně oddělovaly jemnou část per od tuhé části střední. Dnes již málo známé pořekadlo *andělíčci derou peří* se používalo, když drobně padal sníh (zde hraje roli bílá barva a lehkost husího *peří* i sněhu). Spojení *drát*

19 *Peří* je dnes také hovorový výraz pro návykovou látku metamfetamin (pervitin). Kromě podobnosti slov je zde možná spojitost s bílou barvou látky a *peří* (*Neomat 3.0*).

20 SSČ uvádí spojení *peřová váha*, které se v minulosti užívalo ve sportu: ‘hmotnostní kategorie rohovníků (do 57 kg), vzpěračů (do 60 kg) a zápasníků (do 62 kg)’. To znamená *lehká váha*.

21 Srovnej přísloví, která uvádí Čelakovský (1940): ‘Ptáka poznáš po peří, vlka po srsti, a člověka po řeči, kroji a chodu. Po peří ptáka a po řeči člověka. Po peří poznáš ptáka, po náčiní řemeslníka, po řeči člověka. Podobného peří ptáci k sobě táhnou.’

22 S majetkem souvisí také přenesený význam slovesa *ošukbat* (někoho), to znamená ‘připravit o peníze, o majetek; obrát’ (SSČ).

peří se užívalo kromě primárního významu i metonymicky ve smyslu 'být uvězněný', neboť ve vězení se kdysi peří opravdu dralo.

4.2 Folklorní data

Podobně jako křídla se také pera a peří vyskytují ve folklorních textech především v souvislosti s ptáky (příp. s anděly). Zaměříme-li se nejprve na textovou složku lidových písní, výrazně jsou zde exponovány zejména **různé barvy** ptačího peří, respektive per, srovnej *Vystřelil tě na ni / jeden ze dvánácti, / vystřelil tě na ní / její bílé péro. // Aby se to péro / v pannu obrátilo! // Aby ta panenka / dostala mládence. // Aby ten mládenec / dostal její věnec* (KLP, Sušil 1860); *Na březovské věži / zlatá kula leží, / tam kohútek zpívá, / červené peří má* (KLP, Sušil 1860); *Lítej ptáčku, lítej, / máš zelené peří: / každá panna blázen, / která chlapcům věří* (KLP, Erben 1864).

Ptačí pera, která mládenci nosívali za kloboukem, se stávala také **součástí milostných metafor** (šlo často o paví pera): *Maloměščí jdó, už jsó za vodó, / každé sobě vede frajerenko své. // Ale ne všeci, jenom nekeří, / co majó za klobóčkem pávovo peří* (KLP, Sušil 1860); *Modrá fialička / co pávové peří: / každá holka blázen, / která chlapci věří* (KLP, Erben 1864); *Helelo, helelo, / ztratil šohaj péro, / a já sem ho našla, / jak sem husy pásla* (KLP, Sušil 1860). V rámci erotického kódu milostných písní jde nepochybně o spojení pera s mužským elementem, darování pera dívce či jeho nalezení dívkou symbolizuje tělesný vztah mezi mužem a ženou. Navrátilová uvádí, že „zoomorfnní motivy najdeme v erotických metaforách a popěvcích, v nichž symbolika sehrává důležitou úlohu ve snaze vyhnout se vulgárním výrazům a verbálním obscénnostem“ (2013, s. 94). To se týká například symbolů mužského pohlaví, které je v milostné poezii zastoupeno výrazy, jako je právě pero/péro či holoubek.²³

V prozaickém folkloru se jako významná (a symbolikou obdařená) ukazuje **barva ptačího peří**, zvláštní roli mají zejména ptáci s černým, bílým, zlatým a červeným peřím, takoví ptáci (příp. vejce těchto ptáků) mohou mít kouzelné vlastnosti.²⁴

Pero se objevuje v různých pověrách: *když někdo škube slepici a pírkem polechtá dívku, získá ji* (Gro2, s. 96); *kdyby někdo vytrhl huse z křídla nebo ocasu péro a spálil ho v peci, housata by se udusila* (Gro2, s. 167); *paví pera přitahují hrom* (Gro2, s. 97). Podobu pera procházejícího úzkou škvírou dveří může mít mūra, která tíží člověka ve spánku (Luf, s. 95). Pověrami bylo opředeno

23 Srovnej také *péro*, vulg. ve významu 'mužské přirození', podobně jako *pták* (SNČ).

24 Obvykle nepřímě: *Červený kohout. Zlaté slepice* (Gro1, s. 172). *Vejce černé slepice* (Luf, s. 65), tj. slepice s černým peřím. Souvisí se symbolikou barev obecně, v magickém obraze světa se uvedené barvy ukazují jako významné (např. červená je barva krve, zlatou barvu mají neobyčejně vzácná a cenná zvířata atd.).

i draní peří, činnost typická především pro ženy v zimních měsících roku, například *Všechny předměty, které přijdou při draní peří na stůl, musí být na konci vyčištěny a vyleštěny, aby se housata dobře vyvedla* (Gro2, s. 168).

V pohádkách se pero vyskytuje jako kouzelný předmět, například zlaté pero (Til II/2, s. 195), které hrdina získá a které může mít magické vlastnosti. Často zde také dochází k přeměně člověka v ptáka, a naopak ptáka v člověka: *Král se žene na ptáčka s mečem, Baruška obejmě ptáčka, ptáček se změní v prince v měňavém plášti, s modrými pery na hlavě* (Til II/2, s. 357); *Husy přiletí, svléknou peří, jsou to princezny. Honzíček vezme té nejmladší princezně pernatý šat, schová jej doma do truhly* (Til I, s. 232).²⁵

Následující dva příklady vycházejí ze zvířecích pohádek. V příběhu *Jak se luňák chlubil cizím peřím* se luňák (v jiné variantě havran) ozdobí nalezenými pavími pery a vypíná se nad ostatní ptáky; ti mu však oškubou i jeho vlastní peří a vyvrhnou ho ze svého středu (Otč1, s. 381). Lze říci, že tento příběh je variantou frazému *chlubit se cizím peřím*. V pohádce *Proč netopýr létá jen v noci* je vysvětleno i to, proč netopýr nemá peří. Ve válce proti čtvernožcům totiž netopýr ptáky zradí, ti mu vytrhají pera, vyvrhnou ho ze svého středu a určí, že smí létat jen v noci (Otč1, s. 365). Příběh tedy vysvětluje, jak si lidé vykládali podivnou podobu netopýra, jenž má sice křídla a může létat podobně jako ptáci, ale peří mu chybí.²⁶

4.3 Obraz pera a peří v českém prostředí

Peří je **pokrývkou těla ptáků** a podobně jako křídla souvisí s letem. Je **lehké a měkké**. Peří využívané člověkem na pokrývky či oděvy je typicky **bílé**. Měkké části se od zbytku oddělovaly **dráním peří**, které bylo v minulosti významnou činností žen v zimních měsících roku. **Pro člověka je peří užitečné**, představuje pro něj hodnotu (peřiny byly dříve považovány za důležitou součást nevěstina věna).²⁷ Peří roste a ztrácí se v průběhu života jedince (může být vyškubáno, vypadává stářím).

Jednotlivá pera **různých ptačích druhů mohou mít různou podobu** (liší se barvou, příp. i tvarem). Seříznutá pera se v minulosti využívala na psaní. Jsou pružná a mají ostrý hrot. Pera byla také **ozdobou za kloboukem mládenců a myslivců** (především pera pestrých barev). V této souvislosti

25 Variací této pohádky je i *Zlatý vrch* od Boženy Němcové, citovaný v úvodu kapitoly.

26 Viz také etymologie slova *netopýr*: pravděpodobně se jedná o starou složeninu, v jejíž první části je ie. slovo pro noc a ve druhé asi stejný základ jako u slova *pero*, tedy *per- 'letět' (Rejzek 2001, s. 461).

27 Vzpomeňme na *Babičku* Boženy Němcové: „Jestli leželo na cestě husí peříčko, babička hned na ně ukázala řkouc: ‚Shýbni se, Barunko!‘ Barunka byla mnohdy líná a říkala: ‚Ale babičko, copak je o jedno pírko?‘ Z toho ji babička ale hned kárala: ‚Musíš si myslet, holka, sejde se jedno k druhému, bude jich více; a to si pamatuj přísloví: Dobrá hospodyňka má pro pírko přes plot skočit“ (2012, s. 10).

byla také součástí milostné metaforiky, především v lidových písních se pera vyskytují ve spojení s mužskou sexualitou a tělesným vztahem mezi mužem a ženou (souvisí to také s vulgárním označením pro mužský pohlavní orgán). V pohádkách může mít pero kouzelné vlastnosti, zejména zlaté či jinak zvláště zbarvené pero (souvisí to se symbolikou barev obecně). Může být kouzelným předmětem, který hrdina získá a využije ke svému prospěchu.

5. Závěry

Mezi daty excerpovanými z českých jazykových slovníků a daty folklorními existuje jasná souvislost. V případě křídel a peří/per jsme mohli pozorovat, jak se oba typy dat vzájemně prolínají a doplňují. Vzhledem k tomu, že křídla i peří/pera spojujeme zejména s ptáky a jejich schopností letu (a ani jedno nemá výrazný ekvivalent v lidském světě), jedná se o zvířecí části těla, které vnímáme veskrze pozitivně. Obojí vztahujeme především ke svobodě a eleganci ptačího pohybu, křídla jsou spojována také s ochranou slabších, zatímco peří pro člověka představuje hodnotu jako produkt zvířecího těla chránící před chladem, využitelný pro náplň peřin a oděvů. Některé reálie spojené s využíváním ptačího peří však postupně zanikají (např. domácí draní peří, nošení pera za kloboukem – které mívalo v rámci lidové kultury různé funkce a symbolické významy).

Jako součást zvířecího těla se křídla a peří/pera objevují v nejrůznějších folklorních textech, především v milostných písních, kde nesou výraznou erotickou symboliku, ale i v pohádkách, pověstech a pověrách. Magické významy spojené s křídly a peřím/pery se uplatňují právě ve folklorních textech, a ty jsou tak důležitým dokladem různých aspektů magického obrazu světa.

Prameny

- Becker, U. (2002): *Slovník symbolů*. Praha: Portál.
- Čelakovský, F. L. – Krejčí, J. (ed.) (1940): *Mudrosloví národů slovanských*. Praha: Pavel Prokop.
- Čermák, F. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky I–IV*. Praha: Leda.
- Červená, V. (2006): *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia. (SSČ)
- Databáze excerpčního materiálu Neomat (2015) [online]. Verze 3.0. Praha: Oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR. Cit. 23. 1. 2020. Dostupné z WWW: <<http://neologismy.cz/>>.

- Gebauer, J. (1970): *Slovník staročeský* [online]. Cit. 23. 1. 2020. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>.
- Grohmann, J. V. (2009): *Pověsti z Čech*. Praha: PLOT. (Gro1)
- Grohmann, J. V. (2010): *Pověry a obyčeje v Čechách a na Moravě*. Praha: PLOT. (Gro2)
- Havránek, B. (ed.) (1989): *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia. (SSJČ)
- Hugo, J. (ed.) (2009): *Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov*. Praha: Maxdorf. (SNČ)
- Katalog lidové písně* [online]. Cit. 23. 1. 2020. Dostupné z WWW: <<http://folksong.eu/>>. (KLP)
- Krolmus, V. (2011): *Staročeské pověsti, zpěvy, hry, obyčeje, slavnosti a nápěvy. Díl I*. Praha: Plot. (Kro)
- Luffer, J. (2014): *Katalog českých démonologických pověstí*. Praha: Academia. (Luf)
- Mrhačová, E. (1999): *Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník I*. Ostrava: Ostravská univerzita. (Mrh)
- Němcová, B. (2012): *Babička* [online]. Praha: Městská knihovna v Praze. Dostupné z WWW: <<https://web2.mlp.cz/koweb/00/03/34/76/44/babicka.pdf>>.
- Němcová, B. (2012): *Národní báchorky a pověsti II* [online]. Praha: Městská knihovna v Praze. Dostupné z WWW: <https://web2.mlp.cz/koweb/00/03/34/76/55/narodni_bachorky_a_povesti_ii.pdf>.
- Otčenášek, J. (2019): *České lidové pohádky. Zvířecí pohádky a bajky*. Praha: Vyšehrad. (Otč1)
- Otčenášek, J. (2019): *České lidové pohádky. Kouzelné pohádky I*. Praha: Vyšehrad. (Otč2)
- Ouředník, P. (2016): *Šmírbuch jazyka českého: slovník nekonvenční češtiny 1945–1989*. Praha: Volvox Globator.
- Pala, K. – Všianský, J. (2000): *Slovník českých synonym*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Příruční slovník jazyka českého (1935–1957)*. Praha: Státní nakladatelství. (PSJČ)
- Rejzek, J. (2001): *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda.
- Royt, J. – Šedinová, H. (1998): *Slovník symbolů: kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*. Praha: Mladá fronta.
- Tille, V. (1929–1937): *Soupis českých pohádek. Díl I, II/1, 2*. Praha: Česká akademie věd a umění. (Til)
- Wikipedie, otevřená encyklopedie* [online]. Cit. 23. 1. 2020. Dostupné z WWW: <<http://wikipedia.org>>.
- Zaorálek, J. (2009): *Lidová rčení*. Praha: Levné knihy, a. s.

Literatura

- Bartmiński, J. (2016): *Jazyk v kontextu kultury*. Praha: Karolinum.
- Bartmiński, J. (ed.) (1996): *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

- Letavajová, S. (2013): Zoomorfné prvky v pohrebných zvykoch. In: P. Číhal – T. Bártová Pavelková (eds.), *Zoomorfní tematika v lidové tradici*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, s. 103–110.
- Pajdzińska, A. (2007): Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice „vlastní“ – „cizí“. In: L. Saicová Římalová (ed.), *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 27–44.
- Navrátilová, A. (2013): Zoomorfní symbolika v milostných vztazích. In: P. Číhal – T. Bártová Pavelková (eds.), *Zoomorfní tematika v lidové tradici*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, s. 90–102.
- Nádaská, K. (2013): Zvířata v poverových představách, mágií a ľudovom liečení. In: P. Číhal – T. Bártová Pavelková (eds.), *Zoomorfní tematika v lidové tradici*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum v Uherském Hradišti, s. 182–194.
- Propp, V. J. – Šmahelová, H. (ed.) (2008): *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany: H & H.
- Šťastná, L. (2018): Králičí pacička a myší ocásek. Zvířecí části těla ve folkloru. In: I. Vaňková – L. Šťastná (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky II. Metafor, stereotypy a kulturní rozrůzněnost jazyků jako obrazů světa*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 125–136.

Tělo ve slovníku

Ztvárnění tělesnosti ve slovníku: hledání křehké rovnováhy

Michaela Lišková – Martin Šemelík

1. Úvod

Člověk je ve světě konceptuálně ukotven skrze svou tělesnost. Naše tělesná a prostorová zkušenost je zásadní, projevuje se v myšlení i v jazyce. Toto téma je ústřední pro kognitivní lingvistiku (Vaňková et al. 2005).¹ V meta-lexikografii však byla podání tělesnosti ve slovnících dosud věnována spíše okrajová pozornost (Šemelík–Lišková 2019, tam i další literatura).

V tomto krátkém a snad poněkud heterogenním textu se zaměříme na vybrané – nutně dílčí – problémy lexikografického podání tělesnosti ve slovnících, a to zejména v *Akademickém slovníku současné češtiny* (dále ASSČ).² ASSČ konfrontujeme s dalšími českými i cizojazyčnými výkladovými slovníky, všeobecnými i speciálními, akademickými i komerčními. Konkrétně se zabýváme uchopením témat nadváha/obezita, sexualita a zažívání³ z hlediska výkladové perifráze, stylového značení a exemplifikace příslušných lexémů. Využíváme metod lexikografické analýzy, s přihlédnutím k metodologickému aparátu kulturní lingvistiky (zejm. k pojmu STEREOTYP, resp. PROTOTYP, srov. Vaňková 2017b, a k pojmu JAZYKOVÝ OBRAZ SVĚTA, srov. Vaňková 2017a).

2. Tělesnost pod mikroskopem – problémy a tendence

2.1 Nadváha a obezita

V průběhu času dochází ke změně norem i hodnot. V souvislosti s nadváhou, respektive obezitou o tom odlehčeně píše Vladislav Dudák:

- 1 Ke kontrastivní analýze frazeologických somatismů pro jazykový pár němčina/čeština viz Šichová (2013). K různým kulturním aspektům těla a tělesnosti v širším kontextu viz například Grebeníčková (1997) či statě ve sborníku Petrasová–Michalíková (2010).
- 2 ASSČ je připravován v oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český AV ČR od roku 2012. Dosud byla publikována hesla s náslovím (počátkem) *a-*, *b-* (2017, 2019) a hesla s náslovím *c-*, *č-* (2020); rozpracována jsou hesla z dalších úseků hesláře. Zpracovatelské zásady (Kochová–Opavská 2016) jsou průběžně modifikovány.
- 3 Těmito aspekty téma tělesnosti pochopitelně není vyčerpáno, omezený rozsah tohoto příspěvku však širší tematický záběr neumožňuje.

Čeština zná slova mazlivá i slova ostrá jako nůž. Jak hezky zní například slůvko *boubelka* a jak nepříjemně jeho protiklad *hubendíra*. Aby nedošlo k nedorozumění. Nezelehčuji zde snahu těch, kteří usilují, a mnohdy velmi těžce, o zhubnutí. Ostatně k nim sám patřím. Pouze chci zaoblit a uhladit ten tvrdě vyhraněný předsudek naší současné západní kultury, že krásné tělo musí být nutně štíhlé nebo hubené. Že tomu tak ještě nedávno nebyvalo, ba že tomu bývalo přímo naopak, vám doložím citací jednoho z mnoha typických meziválečných inzerátů: „Hubenost hyzdí muže i ženy. Nic jim nesluší, šaty na nich visí, stydějí se jít koupat, jít do společnosti, tančit atd.“ (Dudák 2018, s. 193)

2.1.1 Pragmatická významová složka Rys výkladu významu, příjemnost, respektive nepříjemnost nadváhy a tloušťky není ve slovnících z českého ani euroamerického kulturního okruhu podáván jednotně. Jedná se o pragmatickou informaci, jejíž začleňování do výkladových perifrází je obecně bezpochyby vítané, relevantní pro rodilé i nerodilé mluvčí, ale je nutné vždy dobře zvážit začleněnost této významové složky do lexikálního systému (Blatná 1995, s. 85).

Nejprve se podívejme na problém konzistence uvádění pragmatických informací. Přirovnání *tlustý jako prase/čuně/vepř/svině/bečka/sud/měch/koule/buřt* definuje *Slovník současné češtiny* u hesla **tlustý** jako ‘nadměrně, nepříjemně tlustý’. U jednotlivých frazémů, které jsou připojeny k odpovídajícím komparátům, se ale výklad různí. Pouze u třech z nich je konzistentně vyjádřena ‘nepříjemnost’, respektive ‘odpornost’. U zbývajících hesel jsou dané frazémy vyloženy bez evaluativní složky:

bečka: (tlustý) jako bečka = příliš, nepříjemně tlustý v pase a v bocích, nemotorný a těžký

čuně: tlustý jako čuně = velmi, odporně tlustý

vepř: tlustý jako vepř = nadměrně, nepříjemně tlustý

buřt: tlustý jako buřt = velmi tlustý

koule: být (tlustý) jako koule = být nadměrně tlustý

měch: být (tlustý) jako měch = být velmi tlustý (zvl. v oblasti břicha)⁴

prase: být tlustý jak prase = velmi

sud: (tlustý) jako sud = velmi tlustý; přejedený⁵

Lze oprávněně předpokládat, že v pragmatických rysech se budou slovníkové definice lišit více než v informacích encyklopedických (srov. lexikogra-

4 V korpusu syn v7 je přirovnání *tlustý jako měch* 1×, dále je 2× doloženo spojení *tlustý měch*. Ve všech třech případech jde o překladovou literaturu.

5 U hesla **svině** přirovnání *tlustý jako svině* absentuje.

fický problém vymezení stereotypu a prototypu, Blatná 1995, s. 82). Alespoň v rámci jednoho lexikonu však lze očekávat vyšší ambice na konzistenci dat.

Dále se zastavme u konkurence evaluace pomocí výkladového prvku a kvalifikátoru dané lexie (monosémní složky lexému). V ASSČ jsou hesla **baculatý**, **boubelatý** a **buclatý** vyložena pomocí fakultativně uplatnitelného adjektiva *příjemně* (zde zjednodušený layout):

baculatý (2. st. -tější) příd. expr.

(o tělesném vzhledu) mající (příjemně) kulaté, plné tvary, trochu obtloustlý; syn. buclatý, boubelatý: *baculaté ručičky, tvářičky; baculatý chlapeček; baculaté ženy s mírnou nadváhou; muž byl baculatější postavy*; přen. *baculatá dýně*

boubelatý (2. st. -tější) příd. expr.

(o tělesném vzhledu) mající (příjemně) kulaté, plné tvary, trochu obtloustlý; syn. baculatý, buclatý: *boubelatý andílek; děvčátko s boubelatými tvářičkami; šaty pěkně sedí i při boubelatější postavě*; přen. *boubelatý hrníček*

buclatý (2. st. -tější) příd. expr.

(o tělesném vzhledu) mající (příjemně) kulaté, plné tvary, trochu obtloustlý; syn. baculatý, boubelatý: *buclaté miminko; buclatý andělíček; buclaté ruce ověšené prsteny; mít buclaté tváře; mé dítě je buclatější než jiné*; přen. *buclatý hrnek*

V interním oponentním řízení před publikováním hesel s náslovím *b-* (2019) jsme obdrželi tento dotaz: *Nemýlí se ono příjemně s tím, že baculatý se používá dost často eufemisticky? Zvažil bych odstranění.* Dotčený významový rys je exemplifikován v příkladové části hesel (srov. zejm. exemplifikace s malými dětmi), navíc zmiňované dva aspekty nemusejí být v lexikografii chápány jako konkurenční – bez pozitivní konotace by výrazy jakožto případné eufemismy ani fungovat nemohly. Obecně se v ASSČ na typické meliorativní užití poukazuje prostřednictvím kvalifikátoru *zjem.*, doplňkově je možné tuto informaci vtělit do poznámky (tzv. *usage note*), eventuálně vyčlenit samostatný význam (podobně jako v *Cambridge Dictionary*, srov. dále).

V této souvislosti lze připomenout zpracování adjektiv *baculatý*, *buclatý* a *boubelatý* v *Příručním slovníku jazyka českého* (PSJČ), *Slovníku spisovného jazyka českého* (dále SSJČ) a dále v praxi anglickojazyčných slovníků. V PSJČ a SSJČ je příjemnost manifestována především výkladovými synonymy *kulaťoučký*, respektive *tlusťoučký* i výběrem exemplifikace.⁶ K eufemizaci

6 PSJČ: **buclatý** adj. *plných tváří n. tvarů vůbec, obtloustlý, zavalitý, kulaťoučký, kyprý*. Buclaté, košilaté děti kolem nich dováděly. Herb. Košílka se mu jenjen kolem buclatých, oprášených nohou házela. Rais. Z poličky ve zdi vyňal tři buclaté, bezuché hrnky a nalil čaje. Maj.

výrazů může docházet vlivem proměny mimojazykových i komunikačních norem. Srovnej též lexikografické zpracování hesla **plump**, anglického ekvivalentu diskutovaných adjektiv, ve čtyřech prestižních lexikonech. Rys přijemnosti, respektive nikoli neatraktivnosti je přítomen ve všech uvedených anglických definicích. Ve dvou slovnících se navíc objevuje upozornění na možné eufemistické užití.

Dictionary by Merriam-Webster: having a full rounded usually pleasing form

Chambers Dictionary: full, rounded or chubby; not unattractively fat

Macmillan Dictionary: slightly fat, in a pleasant way. This word is often used to avoid saying fat, which is not considered polite

Cambridge Dictionary: 1. having a pleasantly soft, rounded body or shape, 2. polite word for fat

2.1.2 Genderová asymetrie Slovníková exemplifikace by s ohledem na politickou korektnost neměla být bezdůvodně výrazně genderově disproporční (Moon 2014, Lišková 2017). Genderovou asymetrii nacházíme v ASSČ v příkladové části hesel **bokatý** a **břichatý**:

bokatý přídavné jméno, expr.

mající široké boky 2 (postranní části těla mezi pasem a kyčlí):

bokatá selka; Jsem po mamince bokatá.

břichatý (2. st. -těžší), přídavné jméno

1. mající velké břicho 1 (část těla), tlustý:

břichatý chlápek; břichatý tatík ve špinavých montérkách

Zatímco v hesle **bokatý** jsou exemplifikovány pouze ženy (selka, já-žena i maminka), v hesle **břichatý** 1. nacházíme v exemplifikaci naopak pouze mužské protagonisty (chlápek, tatík). Příklady jsou však nejen v souladu s obecně sdílenými stereotypy, ale zároveň i v souladu s realitou, tj. prototypicky odlišným usazováním tuku u žen a u mužů, a umělé genderové vyvažování zde tudíž nepovažujeme za účelné.

SSJČ: **baculatý** příd. mající plné, kulaté tvary; tlustý do oblých forem; *kulaťoučký, tlustoučký, boubelatý, buclatý*; b-é dítě; b-á tvář; b-é ruce; **boubelatý** příd. 1. který má zaoblené, plné tvary; *kulaťoučký, tlustoučký, baculatý, buclatý*; b-á tvář; b-é dítě 2. řidč. *kulovitý, kulatý, okrouhlý*; b. plod; b-é poupě.

2.2 Sexualita a zažívání

2.2.1 Exemplifikace V rámci lexikografického procesu existují tabuové mechanismy, jež ovlivňují výslednou podobu heslové statě (na příkladu slova *Fickerei* v německo-českém slovníku viz Šemelík–Lišková 2019). Právě exemplifikace přitom patří mezi oblasti, v nichž se tyto tabuové mechanismy projevují obzvláště nápadně. Z hlediska tematické domény ZAŽÍVÁNÍ je například zajímavý pohled do německého slovníku *Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache* (dále LGWDaF), který dokazuje, že jednotlivé projevy tělesnosti v rámci určitého kulturního okruhu podléhají tabuizaci v nestejně míře. Jistě není náhoda, že u hesel typu **rülpsen** (říhat), **Furz** (prd), **erbrechen** (zvracet) v LGWDaF exemplifikaci nenajdeme, zatímco hesla typu **niesen** (kýchat), **schnaufen** (funět) exemplifikována jsou.

V případě deskriptivních, empiricky založených slovníků může nastat případ, kdy korpusový materiál, na kterém je slovník vystavěn, poskytuje pouze příliš „naturalistické“ doklady, které u citlivějších jedinců mohou vyvolat nelibé pocity, srovnej například ASSČ **deflorovat**: *ve starém Egyptě byly panny deflorovány kulem obaleným kusem plátna*. Jindy může exemplifikace podobných slov působit snad až zábavně, srovnej například exemplifikaci ve slovníku *Lexico*, kde se v souvislosti s deflorováním v jednom z dokladů zmiňuje jméno herce G. Butlera, a to v kontextu, který lze chápat i jako v určitém smyslu dehonestující: **deflower** (...) *Gerard Butler is never a threat in any way, except maybe as a candidate to deflower Christine*.⁷ Stejně jako v mnoha jiných případech bude i zde potřeba ztvárnění exemplifikace opřít o vyvážený kompromis mezi územ a jakýmsi, obecně těžko exaktně definovatelným, průměrným „vkusem“. Konkrétní řešení by pro ASSČ pak mohlo vypadat takto: **deflorovat**: *deflorovat panny*. Jeho výhodou by byla menší drastičnost sugerovaného obrazu, zároveň by se jím podchytila jak typická kolokabilita, tak valence.

Výše zmíněné tabuové mechanismy mohou někdy vést k exemplifikaci, která je umírněná a působí snad až dojmem, že pochází z odborného kontextu, zároveň ale lze mít o její věcné správnosti, názornosti, respektive asociačním potenciálu pro běžného mluvčího jisté pochyby: *Slovník současného slovenského jazyka*, heslo **masturbovať**: *väčšinou sa potreba m. vracia, keď je človek unavený alebo v napätí*.

Velké množství výrazů z domén ZAŽÍVÁNÍ a SEXUALITA tvoří ve slovnících lexikální jednotky stylově příznakové (viz dále oddíl 2.2.2). Nijak vzácným jevem není v této souvislosti míšení stylů v exemplifikaci, srovnej například: ASSČ **blít**: *bylo mi na blítí, že měla něco s takovým člověkem, které je*

7 Patrně se zde jedná o odkaz na filmovou verzi muzikálu *Fantom opery*, v níž G. Butler ztvárnil hlavní roli.

patrně projevem mimo jiné toho, že i přes určité rozvolnění norem je pro mluvčí/pisatele (autora heslové statě, event. i autora korpusového textu) psaná forma jazyka stále natolik prestižní (ať už vědomě či nevědomě), že určité jazykové ztvárnění v jeho psané podobě považuje za méně přijatelné než míšení stylů (*je mi z tebe na blití, vypadni / je mi na blití z toho, jak furt lže* vs. příklad z ASSČ výše).

2.2.2 Styl Stylistické značení některých lexikálních jednotek z této oblasti je někdy konzervativní, ve vztahu k mladší generaci mluvčích neaktuální (srov. Šemelík–Lišková 2019, k typu *ségra*). Nejde přitom jenom o slovníky české proveniencce. Slovo *Furz* (odpovídá českému *prd*) najdeme v již zmíněném slovníku LGWDaF označené jako vulgární, tj. přínaležející k nejnižší stylistické rovině:

Furz *der*; -es, *Für*-ze; *vulg*; Gase, die (laut) aus dem Darm durch den After entweichen <einen Furz lassen> // hierzu **fur-zen** (*hat*) *Vi*; *vulg*.

Podobně je zpracováno české slovesné heslo *prdět* ve *Slovníku současné češtiny* (na portálu *nechybuj.te.cz*; zde zjednodušený layout):

prdět ned. (3. mn. -dí přech. přít. -dě; příd. prdicí)

1. (zhrub.) vypouštět střevní plyny

hlasitě prdět

2. (ob. expr.) být k něčemu, někomu naprosto lhostejný, nedbat, nevážit si někoho, něčeho

Prdím na tebe.

To však nesouzní s tím, jak by dnešní běžní mluvčí němčiny či češtiny tato slova pravděpodobně většinově hodnotili; jakkoli jsou přechody mezi jednotlivými kvalifikátory ne zcela ostré, mezi výrazy *Furz* a *furzen*, respektive *prd* a *prdět* na straně jedné a slovy typu *mrdat* na straně druhé je přece jen rozdíl. Nebyl by zde spíš namísto mírnější kvalifikátor?

V české heslové statí je navíc nápadná asymetrie mezi stylistickým hodnocením prvního a druhého významu. – Je první význam skutečně zhrubělý a druhý „jen“ expresivní s výskytem v obecné češtině? Posouzení stylistické platnosti je ovšem mnohdy obtížné a často i subjektivní, srovnej zhrubělý frazém *je mi (z toho/něj) na blití* uvedený v ASSČ u zhrubělého hesla **blít**. Opravdu jde jen o zhrubělý, nebo už vulgární frazém? Respektive, je tato distinkce vůbec nutná? Nestačilo by mít pro tuto část škály substandardu jen jeden kvalifikátor?

2.2.3 Výklad Výše zmiňované tabuové principy mívají vliv i na výkladovou perifrázi. (Auto)cenzura zde pak vede k výkladům, které sice nedráždí „pikantními“ detaily, ale uživateli, který se skutečně chce informovat o významu slova, a ne se jenom ujistit o tom, co už ve skutečnosti ví, příliš náporné nejsou. Srovnej *Nový akademický slovník cizích slov*: **felace** ‘forma sexuálního vzrušování muže’. Takové vymezení významu je nepřesné, neboť felaci nedostatečně ohraničuje vůči jiným podobným aktivitám.

2.2.4 Gender a sexus v oblasti frazeologie V souvislosti s tělesností v oblasti frazeologie lze mimo jiné zmínit rozvolňování genderových restrikcí. Některé z nich se stávají spíše preferencemi, viz například *mít koule (na něco)* (dnes též o ženách), *nasadit někomu parohy* (kdo komu na základě nevěry s kým – v rodově různě obsazených partnerských konfiguracích) (podrobně viz Šichová 2017).

V dosavadních slovnících není přechod od restrikcí k preferencím zpravidla zachycen, asi především ze dvou důvodů: 1. Lexikografický popis je oproti jazykové skutečnosti vždy nutně zpožděn (snad s výjimkou otevřených slovníků typu *Čeština 2.0*), a to nejen v případě slovníků tištěných, které ze své podstaty neumožňují snadnou změnu obsahu. 2. Také elektronické (webové) slovníky musejí řešit základní otázky typu: Od jaké frekvence výskytu by měl být přechod zachycen? Je (absolutní) frekvence v korpusu jediným faktorem? Jak další faktory, například známost, spolehlivě určit?

3. Závěr

Lexikografické zpracování slovní zásoby z tematické domény TĚLO a TĚLESNOST dokazuje, že v této oblasti obecně dochází oproti dřívějším komunikačním normám k určité liberalizaci, a to v souladu s celkově větší otevřeností současné společnosti, kterou lze označit za postmoderní. Zároveň ve společnosti dále působí různě vyprofilované tabuové mechanismy, které se projevují i v oblasti lexikografie. Nověji do hry vstupuje též politická korektnost. Liberalizace na jedné straně a nová tabu či požadavky na korektnost na straně druhé jsou činitele působící proti sobě.

Jazykový obraz světa se mění a s ním se nutně musí měnit i popis jazyka ve slovníku. „Koktejl“ různých vlivů a faktorů mnohdy staví lexikografy do složité situace; rovnováha mezi těmito vlivy je křehká a nalezení rozumného kompromisu obtížné. Právě určitý kompromis je však, zdá se, nevyhnutelným řešením – tím spíše, že slovník má hladce sloužit celému jazykovému společenství. Slovník nesmí podlehnout ani (auto)cenzuře založené na svatouškovském moralizování, ani perfidnímu lákání bulvárností. A to se týká i samotného užívání výrazů reflektujících lidskou tělesnost.

Prameny

- Akademický slovník současné češtiny [online]. Dostupné z WWW: <<http://www.slovníkcestiny.cz>>.
- Cambridge Dictionary [online]. Dostupné z WWW: <<https://dictionary.cambridge.org/>>.
- Český národní korpus [online]. Dostupné z WWW: <<https://www.korpus.cz/>>.
- Čeština 2.0 [online]. Dostupné z WWW: <<https://cestina20.cz/>>.
- Chambers Dictionary [online]. Dostupné z WWW: <<https://chambers.co.uk/>>.
- Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache (2010). Berlin et al.: Langenscheidt.
- Lexico [online]. Dostupné z WWW: <<https://www.lexico.com/>>.
- Dictionary by Merriam-Webster [online]. Dostupné z WWW: <<https://www.merriam-webster.com/>>.
- Macmillan Dictionary [online]. Dostupné z WWW: <<https://www.macmillandictionary.com/>>.
- Nový akademický slovník cizích slov (2005). Praha: Academia.
- Příruční slovník jazyka českého [online]. Dostupné z WWW: <<https://psjc.ujc.cas.cz/>>.
- Slovník současné češtiny [online]. Dostupné z WWW: <<https://www.nechybujte.cz/>>.
- Slovník současného jazyka českého [online]. Dostupné z WWW: <<https://ssjc.ujc.cas.cz/>>.
- Slovník současného slovenského jazyka [online]. Dostupné z WWW: <<https://slovník.juls.savba.sk/>>.

Literatura

- Blatná, R (1995): Metajazyk v lexikografii. In: F. Čermák – R. Blatná (eds.), *Manuál lexikografie*, s. 72–89.
- Dudák, V. (2018): Boubelka a hubendíra. In: *Skryto ve slovech*. Praha: Cattacan, s. 192–194.
- Grebeníčková, R. (1997): *Tělo a tělesnost v novověkém myšlení*. Praha: Prostor.
- Kochová, P. – Opavská, Z. (eds.) (2016): *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
- Lišková, M. (2017): *Výměna stárnoucí manželky za hezkou mladou kočku aneb K exemplifikaci v Akademickém slovníku současné češtiny*. *Naše řeč*, 100, 1, s. 28–36.
- Moon, R. (2014): Meanings, Ideologies, and Learners' Dictionaries. In: A. Abel – C. Vettori – N. Ralli (eds.), *Proceedings of the XVI EURALEX International Congress: The User in Focus*. Bolzano/Bozen: Institute for Specialised Communication and Multilingualism, s. 85–105. Cit. 21. 12. 2019. Dostupné z WWW: <<https://bit.ly/3oTuYO4>>.

- Nebeská, I. – Karlík, P. (2017): Kognitivní lingvistika. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Cit. 21. 12. 2019. Dostupné z WWW: <<https://www.czechency.org/slovník/KOGNITIVN%C3%8D%20LINGVISTIKA>>.
- Petrasová, T. – Michalíková, P. (eds.) (2010): *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století*. Praha: Academia.
- Šemelík, M. – Lišková, M. (2019): K lexikografickému zpracování tabuových slov. *Slovo a slovesnost*, roč. 80, č. 1, s. 39–57.
- Šichová, K. (2013): *Mit Händen und Füßen reden. Verbale Phraseme im deutsch-tschechischen Vergleich*. Tübingen: Julius Groos Verlag/Stauffenburg.
- Šichová, K. (2017): *Tak dlouho na ni dělal oči, až ho požádala o ruku?* K rodovým restrikcím a preferencím frazémů v češtině. In: L. Janovec – R. Kvapilová Brabcová – V. Skibina – Z. Wildová (eds.), *Svět v obrazech a ve frazeologii I*. Praha: PedF UK, s. 457–476.
- Vaňková, I. et al. (2005): *Co na srdci, to na jazyku: Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Vaňková, I. (2017a): Jazykový obraz světa. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Cit. 21. 12. 2019. Dostupné z WWW: <<https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOV%C3%9D%20OBRAZ%20SV%C4%9ATA>>.
- Vaňková, I. (2017b): Stereotyp. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Cit. 21. 12. 2019. Dostupné z WWW: <<https://www.czechency.org/slovník/STEREOTYP>>.

Kolekce a narace jako součást heslového zpracování somatického pojmu.

Na příkladu pojmu NOHA/NOHY

Veronika Vodrážková

1. Motivace a kontext výzkumu

Výzkum představený v následující kapitole tvoří celek s dalšími pracemi autorky (např. Vodrážková 2016, 2017a, 2017b) a vyvstává z téhož teoretického základu, tj. z lingvistiky kognitivně-kulturní, někdy též nazývané antropologická (více např. Vaňková 2012).¹ Toto odvětví připojuje k přístupu, který se zabývá jazykem především ve vztahu k mysli a člověku jako individu, další aspekt: aspekt kulturní. Zohledňuje totiž specifickou jazyka na základě jeho ukotvení v určité kultuře. Antropologická lingvistika se tak hlásí zvláště k polské etnolingvistice, jejím teoriím a metodám, zejména ke konceptu JAZYKOVÝ OBRAZ SVĚTA (obvykle zkracováno JOS; např. Bartmiński 2006, Pajdzińska-Tokarski 2010; český souhrn např. Vaňková et al. 2005, s. 46–59, Vaňková 2017).

S inspirací v koncepčních zásadách polského Slovníku lidových stereotypů a symbolů (*Słownik stereotypów i symboli ludowych*, dále SSSL, 1996; 1999; 2012; 2017)² je mezi českými lingvisty (v týmu, v jehož čele stojí Irena Vaňková) promýšlen a připravován slovník věnovaný názvům částí lidského těla, takzvaným somatismům.³

1 Srovnej s termínem označujícím počátky vývoje tohoto odvětví – pražská kognitivní škola (Nagy 2013, s. 44).

2 SSSL není však jediným naším inspiračním zdrojem, zmiňme ještě alespoň dva ruské pojmové slovníky, například Slované starožitnosti (*Slavjanskije drevnosti*; Tolstoj et al. 1995–2012) – slovník etnolingvisticky zaměřený a zohledňující kulturu z celého slovanského okruhu – nebo Ruský ideografický slovník (*Russkij ideografičeskij slovar*; Švedova et al. 2011).

3 Přehled přístupů k výzkumu somatismů v ruské lingvistice uvádí například Zanežina (2012). O somatismech a jejich výzkumu v českém prostředí pojednává v širším kontextu například Vaňková (2012). Obě studie byly vydány v knize *Tělo, smysly a emoce v jazyce a literatuře* (Vaňková–Wiendl 2012), ta obsahuje i další studie věnované somatickým pojmům.

Právě k zpracování pojmů spojených se somatismy polské lexikografické dílo dosud nedospělo,⁴ potřeba jejich zpracování je však v kognitivně orientované lingvistice nezanedbatelná. Stojí-li totiž člověk a jeho perspektiva za konstruováním významů, jsou-li jevy kolem nás tím, čím se nám jeví,⁵ tím, co můžeme poznávat díky našim smyslům, budou pak části těla zcela unikátní, neboť je můžeme cítit, vnímat, obsáhnout „zevnitř“, můžeme je chápat jako část naší podstaty, nás samých. Jevy netělesné musejí být zakoušeny tělesně, poznáváme je částmi těla, ale zároveň v procesu této interakce poznáváme i tyto tělesné části samotné. A unikátně se musí pak přistoupit také ke kognitivní definici pojmů, které částem lidského těla odpovídají.

1.1 Strukturace hesel ve Slovníku lidových stereotypů a symbolů

Lexikografický tým polského SSSL s postupně vycházejícími díly slovníku zároveň vydává také související metodologické studie, rozpracovává metodologii pro potřeby slovníku i pro další projekty věnované jazykově-kulturním portrétům pojmů. Těmto portrétům v slovníkovém zpracování odpovídá jedna ze dvou částí heslové stati, kterou autoři nazývají **explikací**. Jedná se v podstatě o velmi podrobně ztvárněnou kognitivní definici pojmu, která vyrůstá z druhé části stati, z takzvané **dokumentace** – z ustálených lidových textů a rituálů vztahujících se ke zkoumanému pojmu.

Strukturace hesla, respektive strukturace kognitivní definice, je do jisté míry pevná. Například heslo *slunce* má ve své explikaci uvedeny takzvané **komplexy** – tj. slunce jako součást komplexu nebe; **kolekce** – hlavní kolekci slunce jsou v lidovém obraze měsíc nebo hvězdy; dále pak **opozice** – byl-li v rámci kolekce chápán měsíc jako „spoluhráč“ slunce, pak v opozicích je jeho „protihráčem“, neboť se tentokráte nejedná například o symbolické zobrazení mladíka a dívky, nýbrž protikladné symbolické zobrazení noci a dne. Popsán je **vzhled** slunce, jeho **činnosti**, **původ** a další charakteristiky (viz Bartmiński 2016, s. 99nn.). Avšak i polští lingvisté respektují fakt, že pojmy nelze vždy uměle vměstnávat do předem daných univerzálních kategorií, a připouštějí odchylky od základní struktury. Jednotlivé „kolonky“ kognitivní definice mohou být tedy v závislosti na povaze pojmu naplněny různou měrou, případně se zcela proměňovat. Jak tomu je či může být v případě somatismů, pojednáváme níže.

4 SSSL volí „starozákonní“ uspořádání pojmů, tj. pořadí pojmů je v korespondenci s postupem biblického stvoření světa. V rámci jednotlivých dílů (rozdělených navíc ještě do dílčích částí) jsou postupně zpracovávány pojmy z okruhů vesmír, nebeská tělesa, nerosty atd. K pojmům spojeným s člověkem se tedy autoři postupně dostávají, poslední vydaný díl byl věnován rostlinám (srov. Bartmiński et al. 1996, 1999, 2012, 2017).

5 Filosofický základ tu lingvistická bádání nacházejí ve fenomenologii, například Vaňková et al. (2005, s. 24nn).

1.2 Profily

Heslová stať SSSL je uspořádána na základě takzvaných profilů.⁶ Profil je výsledkem profilování, procesu, při němž běžný uživatel jazyka v příslušné situaci a z určité perspektivy vybírá, respektive akcentuje určitou polohu pojmu (např. u pojmu *SLUNCE* může být v lidové polštině akcentováno, že je zlaté, svítí, hřeje, každé ráno pravidelně vychází a večer zapadá apod.; viz Bartmiński 2016). Souhrn a uspořádání těchto vlastností pak tvoří jednotlivé profily pojmu. A jak již bylo řečeno, profil může být sekundárně využit v slovníkové praxi jako opora pro strukturaci kognitivní definice, respektive heslové stati.

Určitá skupina souvisejících pojmů (sémantický okruh) se může vyznačovat tím, že pojmy v ní obsažené jsou v rámci daného jazyka a kultury profilovány podobně, tj. se zřetelem k týmž aspektům, jako je (nejčastěji) vzhled, funkce, projevy, místo, čas či podmínky výskytu apod. Například u sémantického okruhu zvířat je profilován (kromě jiného) aspekt vzhledu (černá barva u vrány, drobný vzrůst u myši apod.), ale kupříkladu u třídy emocí je tento aspekt bezpředmětný (ačkoli může dojít k profilování vzhledu toho, kdo danou emoci prožívá). Tyto rozdíly mezi jednotlivými třídami reflektuje i slovníkové zpracování pojmů.

1.3 Lexikon⁷ českých somatických pojmů, struktura hesla

Somatismy jakožto označení unikátních pojmů spojených s částmi těla vykazují i unikátní vlastnosti a struktura jejich hesel bude tedy také oproti jiným pojmům unikátní, specifická. Na rozdíl například od pojmů spojených se zvířaty není u částí těla třeba profilovat, jaké je jejich chování k člověku, naopak sledujeme, jak se člověk chová k nim; jak jich využívá, jak s nimi zachází a také jak je v různých situacích (např. v situaci bolesti) vnímá a cítí.

První kognitivně-kulturní výzkumy českých somatismů vedly k stanovení následujících čtyř profilů: **MANIFESTACE**, **LOKALIZACE**, **FUNKCE**, **GESTO**. Podrobně o jednotlivých profilech somatismů pojednávají již dřívější práce (Čurdová 2015, Vaňková 2018a, Vaňková-Čurdová 2014, Vaňková-Vitkovskaya 2014 a také několik prací bakalářských a diplomových), zde představme alespoň základní tázání, která jednotlivé profily pomáhají vymezit:

6 O profilech podrobněji Bartmiński (2016, 93nn.); Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska (2007). Využití teorie profilů v češtině (i v souvislosti se somatismy) popisuje například Čurdová (2015), Vaňková-Čurdová (2014), Vaňková-Vitkovskaya (2014), Vaňková (2018a, b).

7 Název díla respektuje terminologii navrhouanou J. Bartmińským, v níž je – zjednodušeně řečeno – slovník vyhrazen popisu slov, encyklopedie popisu „věcí“, denotátů a lexikon popis pojmů (Bartmiński 2018).

- **MANIFESTACE** – Ptáme se, jak subjekt danou část těla⁸ vnímá svými smysly, jak se člověku tato část manifestuje, především jaký má vzhled.⁹ V případě nohou je profilován zejména jejich tvar a velikost: *nohy jako sirky; mít nohy do O; synonymum nohou fajfky* apod.
- **LOKALIZACE** – Jaké je umístění dané části v rámci komplexu těla? Tvůrčí pár s jinou částí? Nohy (příp. jejich části) jsou umístěny dole a slouží i jako určitý orientátor a ukazatel kvantity: *nesahat někomu ani po kolena/kotníky; ležet někomu u nohou*.
- **FUNKCE** – K čemu člověku daná část těla slouží; k čemu ji užíváme? U nohou je typickou funkcí umožnění pohybu prostorem (*jít co noha nohu mine*) a ukotvení v něm (*stát na vlastních nohou*).
- **GESTO** – Vychází z takových jazykových dokladů obsahujících somatismy, které popisují určité znakové chování člověka (např. gesto verbalizované ve frazému *ťukat si na čelo*) nebo metonymicky poukazují na určitou emoci či tělesný stav, které sice vnímá jen proživatel, ale jejichž tělesné symptomy mají obecně znakovou povahu (např. *srdce mu buší (strachy), zakručelo mu v břiše*).¹⁰ Konkrétním příkladem pro pojem NOHA/NOHY je například frazém *roztřásl se mu nohy* nebo *nastavil mu nohu*.

Část heslové stati věnovaná věcně-pojmovým údajům zkoumaného fenoménu by měla být (v korespondenci s pilotními výzkumy) strukturována přibližně takto: čtyři základní **profily** (MANIFESTACE, LOKALIZACE, FUNKCE, GESTO); **komplexy, kolekcce**, případně **opozice** pojmu; **narativní struktury** s pojmem spojené (scénáře, scény), **konceptuální metafor**y a **představová schémata; symbolika**.

Výzkum představený v této kapitole se věnuje jen dvěma položkám výše uvedeného návrhu struktury hesla, a to kolekci a naracím, obojímu v souvislosti s pojmem NOHA/NOHY.¹¹ O konceptuálních metaforách a představo-

8 Dodejme, že *část těla* je termín chápáný v našem pojetí široce, řadí se pod něj nejen prototypické části jako ruka či noha, ale také vnitřní orgány, případně sekrety apod.

9 Vnímání částí těla pěticí smyslů je možné označit jako způsob postihnutí manifestace vnější. Vnitřní manifestací pak rozumíme výsledek vnímání pomocí prožitku dané části těla, tj. vnímání bolesti, svědění, brnění (např. *přesedět si nohu, pocít těžkých nohou*). Srovnej konceptualizaci bolesti v polštině (Waszakowa 2010).

10 Tento profil je doložen zejména somatickými frazeologismy, v německé lingvistice jsou nazývány kinogramy (na českém materiálu je ukazuje např. Bendíková 2017).

11 Pojem je v pracích autorky zapisován záměrně zároveň v singuláru i plurálu, neboť každé z těchto označení lišících se mluvnickým číslem přináleží určité v jistém smyslu samostat-

vých schématech (zejm. schématu CESTA), v nichž se tento pojem objevuje, pojednávají v širších souvislostech dřívější výzkumy autorky (Čurdová 2012, Čurdová 2014, Čurdová 2016, Vodrážková 2016, Vodrážková 2017a, Vodrážková 2017b).

1.4 Narativní aspekty významu

Bádání o jazykovém obrazu světa i přístupy vedoucí k rekonstrukci kognitivní definice dostaly nové impulzy s příchodem narativního pojetí jazyka a narativní teorie sémantiky (srov. Bartmiński 2014, Filar 2013, Filar 2014, Filar–Piekarczyk 2014 a další).

Ve druhé polovině 20. století dochází v humanitních vědách obecně k takzvanému narativnímu obratu.¹² Schopnost vytvářet narace je chápána jako přirozený nástroj lidské mysli sloužící k vnímání a uchopování světa. Světu a jednotlivým situacím a skutečnostem člověk rozumí v širších souvislostech prostorových, časových, a především kauzálních.¹³ V lingvistice se pro takovéto znalostní struktury uložené v mysli užívají různé (svým rozsahem nebo obsahem se často více či méně odlišující) termíny jako *rámec*, *idealizovaný kognitivní model*, *skript*, *scénář* nebo *scéna*.¹⁴

V našem výzkumu se pohybujeme především v souřadnicích teorie zastřešené termínem *jazykový obraz světa* (JOS). V polské lingvistice je za jeden z aspektů JOS považována právě jeho narativnost.¹⁵ Narativnost je zároveň mentálním procesem, který při interpretaci světa pomocí jazyka probíhá (srov. např. Filar 2014, s. 10). Sám jazyk je chápán jako takzvaná velká narace, obrazový příběh o světě v podobě, v jaké je intersubjektivně uchopen kulturním společenstvím (např. Filar 2013, s. 65). Velkou naraci jazyka tvoří narace malé, mikronarace, uplatňující se na úrovni sémantiky

né poloze pojmu. Tyto polohy vykazují nuance ve svém profilování i jiných oblastech. Pro ilustraci uvedme například tautologii *nohy jsou nohy*. Toto vyjádření do jisté míry implikuje kontext „Alternativní dopravní prostředek XY není špatný, ale chodit po vlastních nohou je zkrátka nenahraditelné“. Analogická tautologie *noha je noha* tuto implikaci nepřináší.

12 Podrobný přehled příklonu k naraci v různých disciplínách srovnej Filar (2013, 65nn).

13 Uchopování světa v příbězích je také hlavním tématem knihy *Literární mysl* od Marka Turnera: „narativní představivost – příběh – je základním nástrojem myšlení“ (Turner 2005, s. 13). Podle autora všichni od útlého dětství rozpoznáváme takzvané malé prostorové příběhy (např. *vítr žene mraky*, *dítě hází kamenem* apod.) a jsme se schopni parabolicky promítat do příběhů jiných (tamtéž, s. 24).

14 Mezi autory využívající některé z těchto termínů patří především Ch. Fillmore, G. Lakoff, R. Langacker nebo R. Schank a R. Abelson.

15 Narativnosti v jazyce je věnován jeden ze sborníků polských autorů s názvem *Narracyjność języka i kultury* (Filar–Piekarczyk 2014); zaměřuje se i na narativní aspekty kognitivní definice (Bartmiński 2014).

jednotlivých lexikálních jednotek.¹⁶ V naší práci používáme termín *narativní struktury*, případně *narace*, právě pro tyto malé, komorní příběhy (srov. i pozn. 13). V našem pojetí mají charakter scénářů a scén. **Scénářem** rozumíme v souladu s polskou lingvistikou i v korespondenci s teorií George Lakoffa (1987/2006, s. 279) komplexní strukturu definovanou nutně přítomnými temporálními a kauzálními vztahy a posloupností událostí z určitého východiska až ke koncovému stavu, a to za přítomnosti aktérů scénáře, jakými jsou osoby, věci apod.¹⁷ **Scéna** je dílčí součástí scénáře, může odpovídat jen jedné z jeho fází, nemusí mít například závěrečné vyústění. Hranice mezi scénářem a scénou je však neostrá, většinou i dílčí scénu vnímá člověk v určité kompletnosti, uzavřenosti.¹⁸

Jak již bylo naznačeno, narativní struktury se pro nás stávají především principem uchopení, interpretace situace „kolem pojmu“, tj. i principem možného uspořádání kognitivní definice,¹⁹ jinými slovy ztvárnění jednotlivých aspektů daného stereotypu, respektive jazykového obrazu zkoumaného fenoménu.

Dodejme, že ve scénářích, popřípadě scénách, které se týkají pojmů označených somatismy, se mohou objevovat nejen samy části těla (např. *skrčit nohu*) a být tak často jedinými účastníky *narace*, ale může také docházet ke kooperaci části těla a jevu netělesného (např. *kopnout nohou do míče*).

Kromě narativních struktur se v předkládaném výzkumu věnujeme také takzvaným **kolekcím** (úzkou souvislost kolekcí a *narací* uvádíme níže, v závěrech výzkumu). Kolekce představují skupinu pojmů, které se v jazykovém obrazu vyskytují společně za určitých zastřešujících okolností (v určité situaci) a jejich souvýskyt je signifikantní (např. *RUCE–NOHY*). Jak bude ukázáno níže, může se jednat o pojmy ve vztahu odpovídajícím kohyponymií, ale i o pojmy ve vztahu část těla – artefakt částí těla nebo pro část těla užívaný (*NOHY–BOTY*), část těla suplující (např. *NOHA–PROTÉZA*) apod.

16 A. Pajdzińska v této souvislosti hovoří o takzvaných „svinutých“ *naracích*, které se „rozbalují“ právě při sémantickém popisu. O její nepublikované přednášce na toto téma více Filar (2014, s. 5).

17 Aktéři scénáře i scény jsou v jazyce (resp. ve výzkumem vyhledaných výkladech významu) reprezentováni syntaktickými aktanty; druhy rolí pak můžeme terminologicky sladit s názvy aktantů v korespondenci například s funkčním generativním popisem (např. Panevová et al. 2014).

18 Tento princip domýšlení součástí scénáře na základě již zažitého a v mysli uloženého schématu odpovídá principu takzvaného komplementujícího myšlení (Vodrážková 2017a).

19 Jerzy Bartmiński uvádí, že k strukturaci kognitivní definice by měla sloužit časová posloupnost odpovídající lidovým příběhům, například v definici matky je nejdříve uvedeno, že rodí děti, následuje, že pečuje o děti, vychovává děti, vdává dceru atd. (2006, s. 48). Poznávání skrze příběhovost je přirozeným a univerzálním mechanismem, který je v sémantickém popisu upřednostňován například před taxonomickou hierarchií (viz i Filar 2013, s. 78).

2. Cíl a metoda výzkumu

Představovaný výzkum si klade za cíl přispět ke zpracování pojmu NOHA/NOHY v *Lexikou českých somatických pojmů*, doplnit jeho kognitivní definici o výše zmíněné kolekce a narativní struktury. Dílčí výzkumný záměr lze tedy shrnout v podobě dvou, lépe řečeno tří základních otázek:

- (A) Jaké jsou kolekce spojené s pojmem NOHA/NOHY?
- (B) V jakých narativních strukturách nohy figurují?
Připojit lze i otázku položenou už v dřívějších výzkumech (Vodrážková 2016, Vodrážková 2017a, Vodrážková 2017b):
- (C) Lze shromáždit patřičný jazykový materiál, na jehož základě by bylo možné odpovědět na otázky (A) a (B) i jinou než více či méně intuitivní metodou?

2.1 Metoda signálních slov - výzkum z roku 2017

Již dříve byla v tomto ohledu navržena metoda takzvaných signálních slov (Vodrážková 2017). Jako signální jsou chápána taková slova, která mohou být v jazykových vyjádřeních potenciálním signálem přítomnosti konceptuální metafory vycházející z určitého představového schématu,²⁰ v našem případě ze schématu CESTA, respektive POHYB PO CESTĚ PROSTŘEDNICTVÍM NOHOU.²¹ Metoda byla zatím vyvíjena a testována právě pro schéma CESTA, tj. schéma definované a charakteristické dynamičností a specifickou pohybovostí (probíhající lineárně, kupředu atd.). Základ metody tedy vychází z předpokladu, že signálem pohybového schématu CESTA mohou v jazykových vyjádřeních být jen ta slova, v jejichž sémantice je nějakým způsobem tato specifická pohybovost obsažena.

Jak ale repertoár slov s pohybovou sémantikou stanovit? O jaká slova se jedná? Pracovali jsme s hypotézou, že slova s pohybovou sémantikou budou obsahovat pohybovost i v lexikografickém výkladu, který se vztahuje k jejich významu. Tuto hypotézu podporuje i skutečnost vyplývající ze samotné povahy výkladového slovníku a z jeho koncepce, tedy fakt, že lexikografové se snaží o přesné vymezení podstatných významových rysů a o co nejobjasnější formulaci (Procházková et al. 2005–2020); ani rys pohybovosti tedy nebývá ve výkladu opomenut (je tomu tak však v případě výkladových slovníků využívajících především plný, ne pouze synonymický výklad vý-

20 Příklad teorie konceptuálních metafor a představových schémat nacházíme v dvou již kanonických dílech: *Metafory, kterými žijeme* (Lakoff–Johnson 1980/2014) a *The Body in the Mind* (Johnson 1987).

21 Ačkoli mnohdy užíváme pouze zápisu zkráceného, tj. CESTA, myšleno je právě komplexní představové schéma POHYB PO CESTĚ PROSTŘEDNICTVÍM NOHOU se všemi jeho aspekty a kauzalitami (srov. Čurdová 2016).

znamu). Vzhledem k této skutečnosti byl pro aplikaci metody vyhledávání signálních slov zvolen *Slovník spisovného jazyka českého* (SSJČ 1989).²²

Pro automatické vyhledávání ve výkladech hesel SSJČ jsme postupně vyvíjeli algoritmus,²³ který je rekurzivní, to znamená, že výstupní data (heslová slova, v jejichž lemmatizované definici je obsažen řetězec *pohyb*)²⁴ se stávají znovu daty vstupními. V dalším cyklu vyhledávání pak získáváme ta hesla, jejichž výklady významu obsahovaly původní výstupní data. Pro upřesnění uveďme příklad:

pohyb

→ **dospět** 'pohybem se octnout na vytčeném místě' (1. stupeň)

dospět

→ **dosáhnout** 'chůzí, jízdou dospět' (2. stupeň)

dosáhnout

→ **cíl** 'konečné místo, jehož se někdo snaží dosáhnout' (3. stupeň)

Výstupní data prvního cyklu vyhledávání nazýváme signálními slovy prvního stupně; ta vstupují do cyklu druhého, jehož výstupem jsou signální slova druhého stupně atd.²⁵ Všechna výstupní data (stupeň závisí na počtech zvolených cyklů vyhledávání) pak tvoří množinu slov obsahujících sémantiku pohybu, ať už „prvostupňově“, přímo, nebo zprostředkovaně.

Jako první vstup je voleno slovo *pohyb*, respektive řetězec *pohyb*, který je pak vyhledáván v lemmatizovaných definicích, tj. uvnitř lemmatu *pohyb* i lemmat všech jeho možných derivátů jako *pohybový*, *pohybovat se* apod. Na začátku algoritmu stojí axiom, že pohybová sémantika je nejkryštalitější obsažena právě v repertoáru slov zastřešených formálním řetězcem *pohyb*.

22 Tento slovník existuje i v elektronické podobě a je možné na něm automatizované strojové metody uplatnit, nadto má ideální, střední rozsah (cca 192 000 hesel) a lze předpokládat, že neobsahuje příliš specializovaných nebo méně frekventovaných slov.

23 Algoritmus je implementován v programovacím jazyku Python, verze 3 (Van Rossum 1995).

24 Definice ze SSJČ jsou v algoritmu předem lemmatizovány a otagovány nástrojem UDPipe (Straka–Straková 2017).

25 Na základě testování a experimentů je algoritmus postupně vyladován. Do dalších cyklů vyhledávání například nevstupují prefixoidy (pro vstup *pohyb* např. *moto-* 'první část složených slov spojující část druhou s významem lat. slova *motus* pohyb'). Na základě kvalifikátorů by mohla být z dalšího vyhledávání vyloučena například slova silně příznaková nebo úzce specializovaná bez potenciálu vyskytovat se jako opěrný prvek v dalších výkladech významu (pro vstup *noha* např. *akromegalie* med. 'nadměrný růst periferních částí těla (rukou, nohou, nosu, čelistí); *čapa* nář. 'noha, ruka'; *odbočno* těl. 'pohyb přes nářadí, při kt. jsou trup a nohy v jedné přímce'; *placírka* sport. slang. '(v kopané) přízemní kop vnitřní plochou částí nohy'). Tohoto efektu lze dosáhnout i pomocí schopnosti algoritmu ukazovat u vyhledaných hesel i počet dalších hesel, která by jejich prostřednictvím byla nalezena.

Souvislost mimojazykové reality pohybu a významu těchto slov považujeme za nejpřímější.

Algoritmus spuštěný „od pohybu“ vytěžil z dat SSJČ 1186 hesel prvního stupně, jednalo se o základ výzkumu z roku 2017.²⁶ Nalezena byla například heslová slova: *jít, přicházet, odcházet, předstihnout, zabloudit, nést, kráčet, krok, směr, postup, nazpět, přímočaře, silnice, bota* a další.

2.2 Metoda signálních slov – výzkum z roku 2019

I aktuální výzkum využívá základního principu metody, tj. kaskádového vyhledávání slov ve slovníku. Materiálovým zdrojem je opět SSJČ, nástrojem výše popsaný algoritmus, v jehož vstupu je však užito řetězce znaků *noha*. Poněkud se odlišuje i zastřešující cíl výzkumu, vyhledávána tentokrát nejsou slova, která by byla potenciálním signálem konceptuální metafory se zdrojovou oblastí POHYB PO CESTĚ PROSTŘEDNICTVÍM NOHOU, nýbrž slova, která souvisejí s pojmem NOHA/NOHY, tedy i s jeho nejpřímější jazykovou reprezentací – lemmatem *noha*. Jeho volba jako vstupu pro algoritmus je tedy logickým důsledkem. Pro doložení postupu výzkumu uvedme jednu z kaskád vyhledávání „od nohy“:

noha (lemma)

→ **obuv** ‘výrobek z kůže, gumy, plsti aj., sloužící k ochraně nohou’ (1. stupeň)

obuv

→ **bačkora** ‘měkká domácí obuv’ (2. stupeň)

Repertoár slovní zásoby spjaté s nohou může být základem pro sběr jazykových dokladů pro dokumentační část kognitivní definice v *Lexikonu českých somatických pojmů* i základem stanovení kolekcí a narativních struktur daného pojmu. Jsme přesvědčeni, že lexikografické teorie, které stály i za pracemi na SSJČ, totiž nezáměrně korespondují s konceptem, který je v jiných teoriích později nazván termínem *jazykový obraz světa*. Slovníkáři se snaží právě o zachycení typických situací, v nichž je denotát označený heslovým slovem užíván, i o výčet jevů, s nimiž přichází denotát do kontaktu, případně s nimiž se ve světě spoluvyskytuje. Platí jakési nepsané pravidlo, že například v definici *bouřky* by neměl chybět *blesk*. Slovníkové výklady tedy mají zcela přirozenou tendenci obsahovat právě kolekce pojmů a narace s pojmy spojené, respektive odpovídat jazykovému obrazu situace, jež reprezentuje heslové slovo.

26 Předneseno jako referát na konferenci *Dny kulturní lingvistiky* v květnu 2017 (Vodrážková 2017b).

3. Výsledky aktuálního výzkumu

Po aplikaci algoritmu se vstupem *noha* na materiál SSJČ bylo získáno 346 signálních slov²⁷ prvního stupně, například *naboso*, *nadkolení*, *nakročiti*, *nánožník*, *napadati*, *našlápnouti*, *noháč*, *nohatý*, *obouti*.²⁸ Pro účely aktuálního výzkumu nebyla dále generována slova druhého stupně, neboť nám jde především o experiment s hlavní motivací v nalezení možných kolokací a narací.

Suma 346 slov byla dále ručně tříděna do několika kategorií různého typu. Odfiltrována byla nejprve ta vyhledaná heslová slova, v jejichž definicích se objevuje *noha* nebo *nohy* ve smyslu polysémie, nejčastěji *nohy* zvířecí, případně *nohy* nábytku. *Nohy* ve významu jiném, než je význam *nohou* lidských, jsou výkladovým slovem:

- (a) heslových slov s výrazem *noha/nohy* synonymních (např. *běhák*, *veslo*, *stoják* apod.),
- (b) heslových slov označujících pouze části *nohou* – obvykle zvířecích (např. *dráp*, *blána*, *ostruha* apod.) nebo
- (c) heslových slov označujících „nositele“ *nohou* (např. *čáp*, *chrt*, *kuna*, *ibis*, *sekáč*,²⁹ *stejnonožka*; *stůl*, *třínožka*, *kozlík* apod.).

Jednotlivé podtřídy vyhledaných hesel (označené výše písmeny a–c) jsou, jak je patrné, určeny významovým vztahem heslového slova k lemmatu *noha*, vyskytujícímu se ve výkladu. Tento princip třídění je možné aplikovat i v případě, že se ve výkladu objevuje označení *nohou* lidských:

- (A) Opět se objevovala heslová slova, k *noze/nohám* synonymní, například *hnát*, *pazour*, *tlapa*; *jedenáctka*, *pravačka*, *levička* apod.
- (B) Dále heslová slova značící část lidských *nohou*, například *holeň*, *bérec*, *pata*, *koleno*, *nadkolení*, *podkolení*, *chodidlo*, *ploska* apod.
- (C) Méně jsou doloženi typičtí nositelé *nohou* (často vykazujících určité vlastnosti), například *noháč*, *nohatý*, *křivonožka*, *křivonohý*, *dlouhonožý* apod.

27 Termín *signální slovo* užíváme i v aktuálním výzkumu, ačkoli se nejedná o signály případných konceptuálních metafor jako v případě prvního výzkumu. I v druhém výzkumu však můžeme vyhledaná slova považovat za signály určitého potenciálu, tentokrát potenciálu být součástí kognitivní definice pojmu.

28 SSJČ zapisuje slovesná hesla jako infinitivy zakončené na *-ti*. V našem pojednání infinitivy zjednodušujeme na podobu zakončenou *-t*.

29 Ve výkladu významu hesla *sekáč* se objevuje doplňující závorka předkládající určitou drobnou naraci, mikropříběh, který je pro člověka z jeho antropologické perspektivy při interakci s daným zvířetem významný: ‘členovec příbuzný pavouku s dlouhýma nohama (kt. i po odtržení sebou šhubají)’.

Dosud jsme se ptali na vzájemný vztah heslového slova a nohy/nohou. Na nalezené doklady, tj. heslová slova a jejich definice obsahující lemma *noha*, lze ale pohlížet i z jiné perspektivy – lze se ptát, co se z heslového slova, a tím pádem i z jeho celkového významu, který je reprezentován výkladem, o noze/nohách dozvídáme. Toto tážení po vztahu nohy/nohou a jiných prvků ve výkladu nás tak více přibližuje k hlavnímu účelu výzkumu – ke kolekcím NOHY/NOHOU a ke scénám, případně scénářům, naracím, v nichž pojem figuruje. Neoddělitelně s tím výklady informují o tom, jak se nohy člověku manifestují, jaké je jejich umístění na těle nebo k čemu slouží, tj. co je v jazykovém obrazu NOHY/NOHOU vyzdvíženo, vyprofilováno.

3.1 Jazyková data dokládající profily pojmu NOHA/NOHY

V jazykových datech získaných metodou signálních slov se vstupem *noha*, přesněji v komplexech tvořených výklady významu nalezených heslových slov, je profilováno především, jak nohy mohou **vypadat**, jaký mohou mít tvar či velikost: křivé (u *křivonožka*, *křivonohý*), dlouhé (u *dlouhonohý*, *nohatý* ‘mající dlouhé nohy’, *noháč* ‘kdo má dlouhé nohy’), tenké (u hesla *tenkonohý*) apod.

Doložena je i vlastnost nohou vyskytovat se přirozeně v souměrném **páru** a v **počtu** dvě, například *obounož*, *střídnonož* ‘tak, že střídavě cvičí jedna noha a druhá’.

K tomu, co znamená „normalita“ ve vzhledu, výskytu nebo počtu nohou, poukazují mimo jiné také hesla o abnormalitách nebo defektech, například *beznohý* ‘nemající nohu n. nohy’, *platfus* ‘plochá noha’ (podobně viz níže v naracích o narušené funkčnosti nohou).

Nohy může člověk vnímat také jako určitý **orientátor**, na jehož základě je konceptualizován (a slovotvorně motivován) jiný jev; ten pak bývá v slovníkovém hesle pomocí nohy/nohou vyložen, například *podnoží* ‘místo pod nohama nebo u nohou’.

3.2 Jazyková data dokládající kolekce pojmu NOHA/NOHY

Zopakujme, že kolekci chápeme jako skupinu pojmů, které se v jazykovém obrazu vyskytují společně za určitých zastřešujících okolností a jejichž souvškyt je signifikantní. V automaticky nalezených jazykových datech můžeme o kolekcích NOHY/NOHOU uvažovat na základě dvou formálních jevů:

- (1a) Ve výkladu významu je přímo uveden výčet, v němž noha figuruje / nohy figurují; oba pojmy z kolekce, respektive jejich označení, fungují jako kohyponyma a může být uvedeno i jejich společné hyperonymum. Například *akromegalie* ‘nadměrný růst periferních částí těla (rukou, nohou, nosu, čelistí)’. (1b) Ve výkladu není uveden výčet, ale noha nebo nohy se stávají „spoluhráčem“ jiného pojmu v situaci ur-

číté kooperace, respektive určitého – podle Turnera (2005) malého prostorového – příběhu, například *zout* ‘svléci, stáhnout z nohou (boty apod.)’.

- (2) Kolekci s nohou/nohama tvoří pojem označený heslovým slovem; zastřešující okolnosti fungování obou pojmů jsou popsány ve výkladu významu. Tyto okolnosti opět tvoří základ narace spojené s oběma pojmy (více viz níže), například *chůda* ‘tyč s vyvýšeným výstupkem pro nohu, sloužící jako prodloužení nohy k chůzi’.

Z uvedených příkladů jsou patrné rozdíly nejen z hlediska formálního, tj. (1) v kolekci jsou jednotlivé části výkladu (např. *ruka* a *noha* ve výkladu slova *akromegalie*) versus (2) v kolekci je slovo z výkladu a slovo heslové (např. *noha* a *chůda* v případě hesla *chůda*), ale i rozdíl sémantický, daný zkušeností s danými jevy, respektive znalostí zastřešujícího příběhu, v němž oba kooperují. Ruka a noha jako části těla představují zcela jiný sémantický typ kolekce než noha a bota nebo noha a chůda. V posledních dvou příkladech hovoříme o takzvaných **artefaktech** spojených s pojmem. V případě nohou se jedná o různé prostředky napomáhající pohybu a dopravování se (např. *chůda*, *koloběžka* apod.); o různé pomůcky (např. *bandáž*, *pedál*, *startovní blok* ‘pomůcka, o kterou se běžec při startu opírá nohama’, *kláda* ‘mučidlo ze dvou trámů s otvory pro nohy’ apod.); o druhy nábytku (např. *podnožka*) nebo o součásti oděvu (např. *kalhoty*, *punčocha*, *nánožník* apod.).

3.3 Jazyková data dokládající narace, do nichž pojem NOHA/NOHY vstupuje

Jak je uvedeno výše, mezi hlavní rysy narativních struktur patří především časová a kauzativní provázanost určité sekvence drobných či rozsáhlejších událostí. Typickým formálním reprezentantem časové posloupnosti v jazyce jsou pro svou dynamičnost slovesa. Narativní charakter tedy vykazují především ty z vyhledaných výkladů významů, které obsahují verbální komponent (slovesa a slovesné deriváty). Ten je ve výkladu přítomen přímo (*rozkročovat* ‘jít s nohama rozkročenýma’; *kopanec* ‘udeření nohou’) nebo latentně (*pěšky* ‘po vlastních nohou’ – cítíme elipsu verbálního komponentu pro činnost, která je daným způsobem vykonávána). Vzhledem k tomu, že nás zajímají narace „antropologické“, zaměřujeme se ve výzkumu na ty verbální komponenty, v nichž je vykonavatelem ztvárněné činnosti člověk.

Jedny z nejtypičtějších narativních struktur spojených s nohou/nohama jsou dle zjištěných dat scénáře a scény týkající se chůze a kopání. Vyhledaná hesla lze dokonce roztrždit na základě jejich „role“ ve scénáři – může se jednat například o dopad činnosti: *kročej* ‘stoupnutí nohou’; *šlápěj* ‘otisk nohy, chodidla po šlápnutí’; *dupity* ‘označuje zvuk úderů nohou, kopytem apod.

o zem'; *cap* 'označuje zvuk kroků (zvl. při plném našlapování bosou nohou) n. krůčků dětských'.³⁰

Kromě komplikovanějších scénářů byla uvedenou metodou vyhledána také hesla rozehrávající drobné pohybové scény, hojně především z oblasti sportu a tělocviku: *pirueta* 'rychlé otočení (zprav. na špičce nohy) při tanci n. při bruslení'; *unožiti* 'vykonat napjatou nohou pohyb stranou'; *střížmo* 'pohybem, při kt. se poloha nohou překřížením vymění'.

Jeden doklad lze považovat za příběh *par excellence*: *Prokrustes* '(v řec. mytol.) obr. kt. přepadal pocestné, kratší natahoval na míru svého lože a delší zkracoval usekáváním nohou'.

Speciální polohou narativní struktury je „narace o nefungování“, při níž dochází k odchylce od zažitého stereotypního příběhu. Může se jednat o defekty mající vliv například na naraci spojenou s běžnou podobou chůze: *napadat, kulhat* 'chodit tak, že váha těla se nepřenáší stejnoměrně na obě nohy, napadat na nohu' apod.³¹

5. Závěry a přesahy

Výše představená metoda vyhledávání takzvaných signálních slov, vyvinutá především pro sběr jazykových dokladů představového schématu CESTA, byla v nastíněném výzkumu aplikována i jako pomůcka pro sběr slovní zásoby spojené s konkrétním somatismem označujícím pojem NOHA/NOHY. Ukázalo se, že nalezená slovní zásoba není v rozporu s jazykovou intuicí, s přirozeným jazykovým povědomím; vyhledané doklady většinou nepřekvapují, ačkoli některé z nich pocítujeme jako typičtější (např. *kráčet, pata*) a jiné jako periferní (např. *startovní blok* 'pomůcka, o kterou se běžec při startu opírá nohama'). Metoda svým způsobem vzdává hold SSJČ, neboť ukazuje, jak precizně jsou výklady v něm pojaty, jak korespondují s věcně-pojmovou provázaností denotátů.

Algoritmus ke sběru dat je postupně vylepšován, testována je například povaha vstupních dat. V pilotní verzi algoritmu je totiž na počátku vyhledávání využito řetězce znaků, v našem případě vázaného k substantivu *noha*. Algoritmem tedy nejsou identifikovány ty z výkladů významu, v nichž se vyskytuje například derivát *nožní*. Tento nedostatek je částečně vyřešen, pokud je algoritmus opakován v cyklech, tedy pokud jsou vyhledávána sig-

30 Dodejme, že heslové slovo *cap* implikuje několik modifikací narace kráčení, jedna je obecnou chůzí člověka ('označuje zvuk kroků'), druhá je specifitější a vyzdvihuje způsob našlapování a absenci obuvi ('zvl. při plném našlapování bosou nohou'), ve třetí je vykonavatelem činnosti dítě ('n. krůčků dětských').

31 S naracemi o nefungování úzce souvisejí narace o nehodě, příběh tentokrát neukazuje defektní činnost, ale situaci, v níž k poškození dané části těla došlo: například *vyvrtnout* 'vyčylit, vyvrátit (v kloubu) z pův. polohy (ruku, nohu apod.)'.

nální slova vyšších stupňů, tj. (1) vstup = *noha* → (2) signální slovo prvního stupně = *nožní* (obsahuje vstup *noha* ve výkladu) → (3) signální slova druhého stupně (obsahují řetězec *nožní* ve výkladu).

Pominout nelze ani možnost rozšířit vyhledávání na celou slovníkovou exemplifikaci, která může obsahovat i další kolekce pojmu nebo uvádět typické obsazení jednotlivých účastníků narací. Například exemplifikace hesla *kopat* informuje o typických aktorech činnosti (drobná narace kopajícího koně nebo dítěte), o jevech činností zasažených (narace kopání do míče) apod.: *kopat* 'způsobovat, dávat rány úderem nohy, dávat údery nohou' s exemplifikací *kůň kope; kopat souseda v lavici; dítě leží na zádech a kope nohama ve vzduchu; kopat do stolu; kopat do míče*.

Přestože byl výzkum zatím představen pouze v nárysu (jen s ohledem na signální slova prvního stupně, bez vyhledávání v exemplifikacích), je možné říci, že pro sběr slovní zásoby je předložená metoda dobře využitelná a v bádáních věnovaných sémantické struktuře kognitivních definic somatických pojmů má své místo. Zatím jsme poukázali pouze na profily pojmu *НОГА/НОГЫ*, dále na jeho kolekce a také na narace, v nichž vystupuje. Ačkoli jsme tyto tři oblasti rozdělili do samostatných kapitol, považujeme je za silně provázané. Kolekce pojmu totiž nejsou statickými uskupeními, souvýskyt jednotlivých složek kolekce a jejich kooperace jsou v jazyce zastřešeny narací a také jsou jako narace vnímány, například narace zouvání obsahující kolekci *НОГА-БОТА*: *zout* 'svléci, stáhnout z nohou (boty apod.)'.

Kolekce a narace tedy představují dynamický komplex provázaný s určitým profilem pojmu. U somatických pojmů je spojen zejména s profilem *FUNKCE*.³² Typická funkce nohou umožňovat člověku chůzi je (kromě funkcí dalších) reflektována v četných scénářích a scénách, které náš výzkum zachytil ve výkladech významu hesel sémanticky spojených s nohou/nohama. Kolekce, narace i profily tak neoddělitelně a ve vzájemné součinnosti vytvářejí celek jazykového obrazu zkoumané skutečnosti, v našem případě části těla, která je spojena se somatismem *noha/nohy*.

Prameny

- Bartmiński, J. (ed.) (1996, 1999, 2012, 2017): *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Slovník spisovného jazyka českého* (1989). Praha: Academia. Dostupné z WWW: <<http://sjc.ujc.cas.cz>>.

³² Narativnost lze však vnímat i za statickými vlastnostmi pojmu, jakými je například vzhled, podrobněji na příkladu lexému *čáp* ukazuje Bartmiński (2014).

- Švedova, N. J. (ed.) (2011): *Russkij ideografičeskij slovar'*. Moskva: Institut ruskogo jazyka. Dostupné z WWW: <<http://slovari.ru/default.aspx?s=o&p=5485>>.
- Tolstoj, N. I. (ed.) (1995–2012): *Slavjanskije drevnosti: etnolingvističeskij slovar' v pjati tomach*. Moskva: Meždunarodnyje otnošenija.

Literatura

- Bartmiński, J. (2018): Czym różni się Leksykon aksjologiczny od słownika językowego i encyklopedii? In: S. Niebrzegowska-Bartmińska – J. Szadura – B. Żywicka (eds.), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, 4, *Słownik językowy – leksykon – encyklopedia w programie badań porównawczych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 9–23.
- Bartmiński, J. (2014): Narracyjny aspekt definicji kognitywnej. In: D. Filar, – D. Piekarczyk (eds.), *Narracyjność języka i kultury*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 99–116.
- Bartmiński, J. (2016): *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Bartmiński, J. (2006): *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bartmiński, J. – Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2007): Profily a subjektová interpretace světa. *Slovo a smysl*, 6, 8, s. 310–321.
- Bendíková, B. (2017): Kinegramy – (ne)verbální komunikace v české somatické frazeologii. In: I. Vaňková – V. Vodrážková – R. Zbořilová (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 57–64.
- Čurdová, V. (2012): Pohyb po nohou jako zdrojová oblast metafor v odborných textech (Představové schéma cesta v češtině). In: I. Vaňková – J. Wiendl (eds.), *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 88–96.
- Čurdová, V. (2014): Pohyb po cestě prostřednictvím nohou jako zdrojová oblast metafor času v češtině, *Prace Filologiczne*, LXIV, 2, Varšava, s. 55–68.
- Čurdová, V. (2015): Teorie významových profilů a výzkum somatismů v češtině. *Jazykovědné aktuality*, 52, 1–2, s. 4–13.
- Čurdová, V. (2016): Cesta jako primární představové schéma pro konceptualizaci procesů trvajících v čase (Na příkladu sloves s předponou do- ve sportovní publicistice). In: M. Veselka – D. Nowicka – N. Czemplik – C. Neumann (eds.), *Vícejazyčnost: Český, polský a německý jazyk, literatura a kultura v komparaci*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 107–119.
- Filar, D. (2013): *Narracyjne aspekty językowego obrazu świata. Interpretacja marzenia we współczesnej polszczyźnie*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Filar, D. (2014): Teoria narracyjności w semantyce: „wielkie” i „małe” narracje językowe a językowy obraz świata. A. Piasecka – I. Blumental (eds.), *W kręgu zagadnień semantyki i stylistyki tekstu*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego,

- s. 35–46. Cit. 18. 2. 2020. Dostupné z WWW: <<http://dspace.uni.lodz.pl:8080/xmlui/handle/11089/27527>>.
- Filar, D. – Piekarczyk, D. (eds.) (2014): *Narracyjność języka i kultury*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Johnson, M. (1987): *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G. – Johnson, M. (1980/2014): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Lakoff, G. (1987/2006): *Ženy oheň a nebezpečné věci. Co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda.
- Nagy, M. (2013): Lexikální význam, nebo encyklopedické heslo: Metodologické úvahy. In: M. Martinková – O. Uličný (eds.), *Studie k moderní mluvnici češtiny 4. Dynamika českého lexika a lexikologie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 24–51.
- Pajdzińska, A. – Tokarski, R. (2010): Jazykový obraz světa a kreativní text. *Slovo a slovesnost*, 71, 4, s. 288–297.
- Panevová, J. (ed.) (2014): *Mluvnice současné češtiny. Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*. Praha: Karolinum.
- Procházková, B. (ed.) (2005–2020): *Lexiko – webové hnízdo o novodobé české zásobě a výkladových slovnících* [online]. Cit. 18. 2. 2020. Dostupné z WWW: <<https://lexiko.ujc.cas.cz/index.php?page=3>>.
- Straka, M. – Straková, J. (2017): Tokenizing, POS Tagging, Lemmatizing and Parsing UD 2.0 with UDPipe. In: J. Hajič – D. Zeman (eds.), *Proceedings of the CoNLL 2017 Shared Task: Multilingual Parsing from Raw Text to Universal Dependencies*. Vancouver, Canada. Cit. 18. 2. 2020. Dostupné z WWW: <<https://www.aclweb.org/anthology/volumes/K17-3/>>
- Turner, M. (2005): *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*. Brno: Host.
- Van Rossum, G. (1995): *Python tutorial, Technical Report CS-R9526*. Amsterdam: Centrum voor Wiskunde en Informatica (CWI).
- Vaňková, I. (2012): Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky. In: I. Vaňková – J. Wiendl (eds.), *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 63–77.
- Vaňková, I. (2017): Jazykový obraz světa. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online]. Cit. 18. 2. 2020. Dostupné z WWW: <<https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOV%C3%9D%20OBRAZ%20SV%C4%9ATA>>.
- Vaňková, I. (2018a): „Dyt se nosí i do kostela“. Stereotyp a představová schémata spojená s jednou tabuizovanou částí těla. In: I. Vaňková – L. Šťastná (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky II. Metafory, stereotypy a kulturní rozrůzněnost jazyků jako obrazů světa*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 95–123.
- Vaňková I. (2018b): Ježíšek jako pojmový konstrukt a klíčové slovo české kultury. *Etnolingvistická studie. Jazykovedný časopis*, 69, 1, s. 51–77. Dostupné z WWW: <<https://www.juls.savba.sk/ediela/jc/2018/1/jc18-01.pdf>>.

- Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J. (2005): *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Vaňková, I. – Wiendl, J. (eds.) (2012): *Tělo, smysly, emoce v jazyce a literatuře*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Vaňková, I. – Čurdová, V. (2014): Čelem k teorii pojmových profilů: nové možnosti slovníkového výkladu somatismů. *Didaktické studie*, 6, 1, s. 66–78.
- Vaňková, I. – Vitkovskaya, V. (2014): Hlava: profily, subprofily, konceptuální schémata (Český somatismus v částečném porovnání s ruštinou). *Didaktické studie*, 6, 1, s. 79–88.
- Vodrážková, V. (2016): Jazykové realizace konceptuální metafory ŽIVOT JE CESTA v češtině (se zaměřením na vzpomínkové texty). In: L. Saicová Římalová – I. Vaňková (eds.), *Lidský život a každodennost v jazyce*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 51–60.
- Vodrážková, V. (2017a): Představové schéma CESTA v české somatické frazeologii. In: I. Vaňková – V. Vodrážková – R. Zbořilová (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 19–27.
- Vodrážková, V. (2017b): Schéma CESTA a jeho metaforické realizace v uměleckém textu (Obyčejný život Karla Čapka). Příspěvek přednesený na konferenci *Dny kulturní lingvistiky*. Praha 24. 5. 2017.
- Waszakowa, K. (2010): Konceptualizace bolesti v polštině: příspěvek ke srovnávacímu výzkumu. *Slovo a slovesnost*, 71, 4, s. 298–309.
- Zaněgina, N. (2012): Výzkum somatismů v ruské lingvistice (Přístupy a problémy). In: I. Vaňková – J. Wiendl (eds.), *Tělo, smysly a emoce v jazyce a literatuře*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 78–87.

Horizont a horizonty

„Horizont jako takový“: VIZUÁLNÍ ORIENTACE V PROSTORU jako zdrojová oblast metafor a pojem ABSOLUTNÍ HORIZONT u Václava Havla

Irena Vaňková

[...] Ale tak, jako za jakkoli se proměňujícím (a eventuálně se i skrývajícím) konkrétním horizontem poutníkovým zůstává vždy a trvale přítomen (či tušen?) jakýsi (pomyslný?) „horizont jako takový“, „horizont o sobě“ (není přece krajiny bez horizontu) – silueta obzoru se skrývá i otevírá a všelijak se mění, ale obzor zůstává a trvá nezávisle na tomto skrývání a těchto proměnách – tak i za oním konkrétním existenciálním horizontem (momentálně zakrytým zdí, ale tím živěji vnitřně zakoušeným) se skrývá ještě jakýsi další – vlastně „třetí“ – horizont: je nejpomyslnější, nejabstraktnější, nejskrytější a nejtíž uchopitelný, zároveň ale paradoxně jaksí nejjistější (trvá, i když všechno konkrétní se zhroutí) a nejtrvalejší, poslední a absolutní (jako absolutní obzor všech životních relativit) – a to je [...] ten horizont, který – jakožto metafyzický úběžník života, vymezující jeho smysl – zažívají mnozí jakožto Boha.

Václav Havel

Učinit z horizontu něco jasně daného nelze, vždy ho začne obklopot novým nejasně daným horizontem. Tematizace horizontu je však podmínkou plného pochopení světa.

Jiří Olšovský

Úvodem

Náš pohled jako pohled individuální lidské bytosti¹ obsáhne jen určitou část okolního prostoru. Představme si obraz, jež spatří poutník, když obhlédne krajinu. Jako *horizont* je označen jednak prostor, který se před ním – metaforicky řečeno – *otevívá*, prostor specificky ohraničený, jednak – a to snad, jak uvidíme dále, častěji – pomyslná hranice tohoto prostoru. „Není přece krajiny bez horizontu“, píše se v úryvku z Havlova textu stojícího v záhlaví tohoto zamyšlení. Pro označení takto jedinečného (celkového, a přitom nepřilíh jasně vymezeného a v závislosti na perspektivě proměnlivého) obrazu krajiny existuje i původem český výraz *obzor*.

Na počátku úvah – snad i se zřetelem k názvu této knihy – stojí tyto otázky: Na jakém základě fungují v češtině metaforicky spojené s horizontem (a horizonty)? Co disponuje primárně prostorový (resp. vizuálně-prostorový) pojem *HORIZONT* k tomu, aby figuroval v podobných (intelektuálních, filosofických, duchovních) kontextech, jako je tomu v knize Václava Havla *Dopisy Olze*, kde má zásadní postavení i specifický dvouslovný termín *absolutní horizont*? A k jakým skutečnostem tento pojem metaforicky poukazuje? K otevření podobných otázek podněcuje i výše uvedený úryvek z *Dopisů Olze* Václava Havla, který takovouto metaforu či parabolu sám nastoluje a současně vykládá. Pokusme se k ní – a k metaforizačním potenciům pojmu spojeného s horizontem „jako takovým“ – připojit malý komentář.

1. Horizont jako pojem a slovo

V předchozích kapitolách zaznělo mnohokrát, že v lidské kognici, a tedy i v jazyce hraje zásadní roli tělesná zkušenost a *eo ipso* zkušenost s prostorem. Právě od ní jsou odvozena i představová schémata, tedy obecné prožit-

1 Vzhledem k tématu tohoto textu, spojenému s vizualitou a prostorovostí, upřesněme, že jde o ten význam substantiva **pohled**, který je v SSJČ charakterizován jako ‘obraz věci, jež vnímáme očima; podívaná’ (celkový p. na město; spáleniště skýtá smutný p.; p. z ptací perspektivy) a uveden jako třetí v pořadí. Význam prezentovaný jako primární je charakterizován takto: ‘činnost očí zprostředkující vidění vnějšího světa; pohledění’ (pátravý, plachý, pronikavý, nepřátelský p.; upřít p. na někoho p.). Uvedené dvě významové charakteristiky lze pokládat za komplementární, k sobě náležející – za specifikaci dvou profilů téhož fenoménu (a významu), tedy „činnosti očí“ a výseku skutečnosti, která je touto činností zasažena. V SSJČ jsou oba významy uvedeny logičtěji za sebou a jako první dva: 1. ‘upření zraku’ (pronikavý pohled) a 2. ‘obraz předmětu vnímaný zrakem, podívaná’. Upozorníme i na metaforický význam uvedený v SSJČ jako druhý (a v SSČ vhodněji jako třetí): ‘způsob posuzování; názor’ (nový, správný p. na literární dílo, na minulost). Tam je totiž základní význam vizuální (resp. vizuálně-prostorový) metaforicky transponován do oblasti intelektuality – jak o tom bude řeč dále v souvislosti s lexémem *horizont*.

kové vzorce stojící v základě metaforických konceptualizací, které jsou spojeny s abstraktními pojmy.²

Já čerpá ve svém imaginativním myšlení ze zkušenosti pohybu v prostoru (srov. zejm. schéma CESTA)³, a současně ze zkušeností daných smysly, hlavně zrakem (ten bývá charakterizován jako smysl distanční – oproti hmatu či chuti – a také spolu se sluchem jako smysl kognitivní). Kráčející poutník se na určitém místě zastaví, rozhlédne se po okolí a spatří určitý obraz krajiny. Tento typický „malý prostorový příběh“ (Turner 1995) či „malá narace“ (Filar 2014), navázané na základní význam výrazu *horizont* (srov. dále),⁴ jsou souvztažné se zdrojovou oblastí určitého typu metafor (podle Lakoffa a Johnsona 2002), respektive – chápáno dynamičtěji a s ohledem na lidské příběhové myšlení – parabol (podle Turnera 1995).⁵ Svědčí o tom výše uvedený úryvek i další příklady z Havlových filosofických textů – a nejen z nich. Ukazuje se tu, jak je metaforika spjatá s cestou (srov. konvenční metafory ŽIVOT JE CESTA, PROCES POZNÁVÁNÍ JE CESTA apod., viz Vaňková 2016; Vodrážková 2016, 2017) propojena s metaforikou vycházející z pobývání v určitém (uzavřeném či otevřeném) prostoru (srov. ŽIVOT JE BYTÍ ZDE, často v konfrontaci s BYTÍM JINDE, Vaňková 2016), v jehož prožitku je více či méně implikována také aktivita zraku, tedy vizualita a vidění.

2 Co se týče pojmových, respektive představových schémat (*conceptual schemas, image schemas*), zejména v pojetí Marka Johnsona (1987) a navazujících badatelů, odkazujeme na naši první kolektivní monografii, jež má v názvu výraz *horizonty* (Vaňková–Vodrážková–Zbořilová (eds.) 2017); tam je jim totiž věnována zvláštní pozornost (srov. i její podtitul *Schéματα a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*).

3 Schématu CESTA se soustavně věnuje Veronika Vodrážková (srov. Vodrážková 2016, 2017 aj.).

4 Vedle „poutníka v krajině“ může být činitelem tohoto příběhu, respektive malé narace (typičtější v přímořských zemích) i ten, kdo spatřuje poněkud jinou podobu horizontu (pomyslnou vzdálenou linii mezi mořem a nebem) při plavbě na lodi – viz dále. V tom tkví kulturní specifická jazyka, jehož součástí ten či onen pojem – a malá narace s ním spojená – je (viz pozn. 5).

5 Příběh (resp. „malý prostorový příběh“) je v tomto kontextu produktem lidské kognitivní aktivity a představuje „komplexní dynamický celek složený z předmětů, událostí a činitelů“ (Turner 1995, s. 20), který v sobě integruje určité „metonymické asociace“ (tamtéž) a jež máme potenci promítat do jiných příběhů v rámci kognitivního mechanismu paraboly (Turner 1995, *passim*). Dorota Filar spojuje takový příběh (resp. podle ní „malou naráci“) silněji než s pojmem se slovem a lexikálním významem – a ukotvuje ho do jazyka (jazykového obrazu světa) jakožto velké, komplexní, mnohohrstevnaté, kolektivně vytvořené a kulturně specifické narace (Filar 2014 aj.).

1.1 Horizont – prostorovost a vizualita: viděný prostor a jeho hranice jako základ pojmu (a lexikálního významu)

Výraz *horizont* – z řeckého *horizōn* (gen. *horizontos*), od *horizō* ‘ohraničuji’ a to z *hóros* ‘hranice’ (srov. Rejzek 2001) – znamená primárně právě ‘obzor’ (SSJČ, SSČ), respektive ‘část zemského povrchu viditelnou z určitého stanoviště; její krajní mez’ (ACSC),⁶ jak je tomu například ve vyjádřeních *slunce vystoupilo nad horizont* či *obhlédnout z rozhledny celý horizont* (SSJČ). Jde tedy o (ohraničený) prostor, jež jsme schopni – v jedinečné perspektivě svého já – obsáhnout zrakem z místa, kde se právě nacházíme – a/nebo o samu hranici tohoto prostoru: obě polohy významu jsou metonymicky spojeny a tvoří dva jeho profily.⁷

Ve starších slovnících je do okruhu významu spojovaného s horizontem explicitně zahrnuta vedle viditelné části zemského povrchu i odpovídající část oblohy, „půlnebe“ (Jungmann 1835), srov. ‘povrch země a oblohy, který s nějakého stanoviska přehlížíme’ (PSJČ). Do reflexe speciálnějších (terminologických) významů připisovaných výrazu *horizont* různými disciplínami se tu nelze pouštět, je však patrné, že výkladové slovníky nemohou v definici základního významu k některým nepřihlížet (např. k těm z oblasti astronomie).⁸

Jako základní sémantické složky lexému *horizont* i jeho českého ekvivalentu *obzor* figurují, jak už bylo řečeno, **prostorovost** a **vizualita**, respektive přesněji prožitek vizuálně vnímané ohraničenosti prostoru z perspektivy subjektu (konkrétního já). Subjekt vnímá ohraničený prostor, jež je schopen z bodu, kde stojí, „obežřit“. V etymologii řeckého výrazu je přitom motivačně zdůrazněno ono ohraničení, respektive hranice (*hóros*, *horizō*), zatímco v paralelním českém (*ob-zor*) vystupuje do popředí vedle významu ‘pohyb kolem’ (*ob-*)⁹ především aktivita zraku (*-zor*). Tyto sémantické prvky, vztažené k horizontu (i k obzoru) ve významu vizuálně chápáné prostoro-

6 Vycházíme z definice uvedené v tomto slovníku. Celé významové heslo z ASCS i další hesla z českých výkladových slovníků viz Příloha II.

7 PSJČ ovšem polohu ‘hranice, linie’ vůbec nezmiňuje (srov. ‘povrch země a oblohy, který s nějakého stanoviska přehlížíme’). Definice Wikislovníku se naopak omezuje pouze na významovou polohu ‘hranice’, respektive ‘linie’, srov. charakteristiku horizontu jako „linie na rozhraní krajiny a nebe“ (viz <<https://cs.wiktionary.org/wiki/horizont>>).

8 Obecněji aspoň tolik, že autoři příslušného hesla na Wikipedii uvádějí, že „obzor (též horizont) [...] je optická hraniční čára mezi viditelným povrchem planety Země a oblohou“; akcentují tedy význam ‘hraniční čáry’, linie (ne celého ohraničeného prostoru zorného pole). Rozlišují astronomický horizont (‘vodorovná rovina, protínající oko pozorovatele’), viditelný horizont (tvořený např. horami, stavbami, či lesy) a konečně pravý horizont (tvořený ideálním povrchem Země, např. na moři). Srov. <<https://cs.wikipedia.org/wiki/Obzor>>.

9 Prefix *o/ob(e)-* vyjadřuje u sloves (a deverbativ) se sémantickým rysem pohybu ‘směřování děje kolem objektu’ (Karlík–Nekula–Rusínová 1995, s. 200).

vosti, konstruuji zdrojovou oblast metafory a mohou se specificky promítat do určitých oblastí cílových.

Byla-li řeč o hranici, linii jako subprofilu základního významu (srov. pozn. 7), zdá se, že je pro vymezení horizontu signifikantnější nežli význam spojený s (celým) zorným polem jako výsekem prostoru. Význam linie totiž zaznívá i v derivovaném adjektivu *horizontální* 'rovnoběžný s vodní hladinou, vodorovný' (ASCS) a v substantivu *horizontála* 'vodorovná, horizontální čára, přímka' a (v geografii) 'čára spojující body stejné nadmořské výšky' (srov. i terminologické významy, k nimž poukazuje pozn. 8). Význam horizontu jako linie je bohatě doložen i v ČNK, srov. *Uviděla tenký, obrovský, krvavě červený pruh nad linií horizontu. (...) Bylo jasné, že za koncem světa se rodí měsíc nebo inspiruje mne čistá jednoduchost linie horizontu, kde se moře dotýká nebe* (ČNK).¹⁰

Slovníky (zejm. PSJČ a ASJČ), jak bylo připomenuto, aspoň částečně zachycují i speciální významy terminologické – z oblasti astronomie či geometrie, ale i geologie a zemědělství (*půdní horizont*), hornictví (*důlní patro*) a také divadla: tam znamená horizont 'jednobarevnou (zprav. látkovou) plochu v pozadí jeviště znázorňující oblohu n. neutrální pozadí' (SSJČ). Jde ve směr o metaforicky tvořené významy spojené s konkréty a evokující – opět zdůrazněme – sémantiku linie či vrstvy (v divadelnictví výjimečně i viditelného pozadí).

Abstraktní charakter má ovšem metaforický význam filosofický v pojmu *hermeneutický horizont* (ASJČ). Ten se svým založením i co do kontextu výskytu blíží pojetí horizontu v textech Václava Havla, jak o tom bude řeč dále. S podobně konstruovaným abstraktním metaforickým významem (jejž u výrazu *horizont* uvádějí takřka všechny výkladové slovníky) se setkáme později v samostatném pojednání o intelektualitě jako cílové oblasti metafory (1.3), srov. například *duševní horizont* (příp. *duševní obzor* či snad i *rozhled*), viz *mít úzký horizont*, *studium mu otevřelo nové horizonty* apod. Předtím se však zaměříme na temporální metaforiku spojenou s výrazem *horizont* (a pojmem *HORIZONT*).

1.2 Horizont – časovost: BUDOUCÍ UDÁLOST JE (NEJASNĚ VIDITELNÁ) VĚC V PROSTORU PŘED NÁMI

Podle údajů Českého národního korpusu (ČNK) je dnes v češtině zdaleka nejfrekventovanější užití výrazu *horizont* ve významu temporálním (časový,

¹⁰ Hojně je doložen i prostorový význam vzdálené hranice či meze, k níž se něco – v perspektivě konceptualizátora – blíží či od níž něco přichází (např. *loď se začala pohybovat k horizontu*, *od horizontu přicházela mléčná záře* apod., ale i za níž něco mizí – obvykle slunce, srov. *poslední kousek slunce mizí za horizontem*).

střednědobý, dlouhodobý horizont).¹¹ V dosavadních českých výkladových slovnících ovšem temporální význam chybí.¹²

Sémém spojený s časovostí se však objevuje v neologických slovnících z 90. let (Martincová 1998, Poštolková–Sochová 1994) a také v databázi *Neomat*. Tam temporální význam substantiva *horizont* mezi doklady naprosto převažuje (jiný než časový význam mají pouze čtyři výskyty z pětaticeti).¹³

Vladimír Just výraz *horizont* v časovém významu (např. *střednědobý horizont*) zahrnuje mezi takzvané floskule a jeho používání hodnotí negativně. Jde podle něho o módní výraz, zneužívaný hlavně tehdy, kdy politik nechce odpovědět jednoznačně a přesně na otázku po termínu splnění slibu či uskutečnění plánovaného projektu. Zvýšené užívání výrazu *horizont* po Listopadu spojuje Just (podobně jako v případě slova *smysluplný*) s vlivem veřejných promluv Václava Havla. Ten podle něho proslul „například svými tajuplnými ‚horizonty bytí‘, přesahováním ‚horizontů dneška‘ – tedy v úplně jiném, ne-li opačném smyslu, než jak potom chudák horizont zplaněl“ (Just 2009, s. 135). Takto „zplanělý“ *horizont* chápe Just jako rozmlženou náhražku jednoznačného výrazu *termín*, respektive *časový limit*.

Ať tak či onak, po Listopadu 89 byl *horizont* používán takřka výhradně jako zbanalizovaná metaforická náhražka pojmu „termín“: značí velmi vágně, tudíž alibisticky, „časový limit“, lhůtu, ale na rozdíl od těchto pojmů vypadá mnohem korektněji, vznešeněji, sofistikovaněji. *Horizont* je zvláště fikaná metafora. Je to něco, co nelze nahmatat, prokázat, čeho se nelze dotknout, co je pořád, navzdory slibům, na obzoru stejně vzdálené, ba co před námi jako-by neustále uniká. Čím víc se k němu přibližujeme, tím víc se nám vzdaluje (Just 2009, s. 135).

Lze snad s Vladimírem Justem připustit, že v uvedených kontextech (např. v projevu premiéra o důchodové reformě) mohl být výraz *horizont* opravdu „zneužit“. Co je však – snad – méně vhodné například v praktické politice, je ve filosofických kontextech či i v promluvě o státnické vizi zcela

11 Srov. Příloha II/7. Výskyt lexému v časovém významu je zachycen v textech z různých komunikačních sfér, zvláště z oblasti politiky, ekonomie, managementu, obchodu ap. Nepoměrně převažuje nad významy ostatními. Co do frekvence jsou na dalších místech kolokace terminologické, zejména z geologie a zemědělství (*půdní, humusový horizont*). Výraz *horizont* (příp. v pl. *horizonty*) figuruje často také v názvech projektů, publicistických pořadů v médiích ap. (rozvojový projekt EU *Horizont 2020*, *Evropské horizonty Zdeňka Velíška*, *Horizont ČT 24*), srov. <<https://www.korpus.cz/slovo-v-kostce/search/cs/horizont?lemma=&pos=>>>.

12 Až na (*mutatis mutandis*) poslední významový okruh uvedený v PSJČ s charakteristikou „výhled do budoucnosti“ (s jediným dokladem *změna děje se dle toho, jak politický horizont vypadá*).

13 Databáze excerpního materiálu *Neomat*, verze 3.0, srov. <http://www.neologismy.cz/index.php?retezec=horizont&button=Hledat&prijimam=1&heslar=1&heslar_detail=horizont>>.

namísto, nehledě na další okruhy projevů, v nichž se výraz *horizont* v časovém významu (záměrně s odstínem přibližného vymezení budoucí události, resp. – někdy i kvalifikovaného – odhadu z perspektivy současnosti) už dávno etabloval (příklady viz níže). Podle svědectví *Neomatu* (viz výše) i ČNK se vyskytuje hojně a v různých komunikačních sférách.¹⁴

I obecně je metaforická extenze prostorového významu do časové polohy běžná v mnoha (ne-li ve všech) jazycích. Metaforu ČAS JE PROSTOR, zde hlavně v konkretizaci BUDOUCNOST JE VPŘEDU,¹⁵ a její „antropologicko-kognitivní“ přirozenost (Cassirer 1996, s. 174 n.) lze dobře pochopit i v tomto případě.

Pro vysvětlení časovosti jako cílové oblasti prostoru je dobré vzít do hry ještě konkrétní konotace spojené s příslušnými „malými prostorovými příběhy“ (k těm zkoumaným zde viz výše a pozn. 4). První z nich se odvíjí od faktu, že se horizont „otevřít“ a stále nově aktualizuje v průběhu (a ve směru) cesty jakožto pohybu vpřed: je před námi, blížíme se k němu. Podobně konceptualizujeme i budoucnost či budoucí událost, srov. typické metaforické konceptualizace času, který se pohybuje – nebo jímž se pohybujeme – „zezadu dopředu“: minulost necháváme za sebou a míříme do budoucnosti. Explicitně to ukazují tyto dva doklady z ČNK. Budoucnost či budoucí událost je v nich pojata jako úběžník, hranice, k níž se konceptualizátor plynutím času (řeceno několika metaforami) postupně přibližuje. Ve druhém případě je to explicitně spojeno s očekáváním.

- (1) V posledních týdnech čas ubíhal příliš rychle. Sekundy vystřelovaly směrem k trvalému úběžníku, který má člověk stále před očima, ale nikdy ne na dosah, a říká mu buď horizont, nebo budoucnost.
- (2) Dospělost byla naším horizontem, naším ideálem. Dětství se řídilo přísnými pravidly; po ta dlouhá léta jsme žili jako vězňové očekávající propuštění.

Druhá konotace se týká přibližnosti, nejasnosti či odhadu předpokládané časové hranice. Budoucnost není z perspektivy okamžiku promluvy zcela jasná a přesně viditelná (řeceno opět v poloze metafor, tentokrát vizuálních): vidíme ji rozmlženě a v průběhu času se její obraz více či méně mění, podobně jako je rozmlžený, nejasný, pohyblivý či unikavý také horizont vi-

14 Srov. ČNK <<https://www.korpus.cz/slovo-v-kostce/search/cs/horizont>>. Podobně frekvencovaný je v časovém významu i v angličtině (jako *horizon*). Srov. <<https://www.korpus.cz/slovo-v-kostce/translate/cs--en/horizont>>.

15 Ke konceptualizaci času – podstatně právě s ohledem na metaforiku spojenou s prostorem – srov. například Evans (2007), Lakoff-Johnson (2002, s. 55n.), se zřetelem ke kulturním konceptualizacím srov. Szadura (2017, *passim*).

děný v prostoru před námi, o němž lze pouze spekulovat (srov. i „budoucnostní“ významy vizuálních výrazů *výhled/výhledy* nebo *vize*).

- (3) Ano, je jistě normální nemyslet při stavbě jen v horizontu jedné generace. Do ještě vzdálenější budoucnosti, než je život dvou generací, bychom se však ve svých úvahách pouštět neměli. Za sto roků bude mít větší cenu pozemek než onen starý dům, který na něm bude stát.

Následující kontexty (z marketingové nebo správní komunikace) dokládají u časového významu substantiva *horizont* navíc i ohled na uvážlivé plánování budoucích aktivit (finančních i technických), tj. se zahrnutím možnosti rizika či nepředvídatelných komplikací.

- (4) Vždy si ujasněte, jaký je váš cíl, jakou míru rizika jste ochotni podstoupit a jaký má být investiční horizont.¹⁶
- (5) Investice do vlastní čistírny odpadních vod se vrátí v horizontu dvou až tří let.
- (6) Zvolit lze také délku časového horizontu pojištění, například pojistit se pouze v rámci pracovní doby, nebo naopak sjednat krytí úrazů jen ve volném čase.
- (7) Návazně bude rozhodnuto o způsobu a rozsahu prezentace zbytků mostu veřejnosti. Jedná se o technicky náročnou operaci, proto lze jen orientačně odhadnout, že práce budou dokončeny v horizontu dvou let.

V některých dokladech je exponováno přibližné vymezení s důrazem na časový průběh akce (*dělalo se pět drinků v časovém horizontu sedmi minut*), jinde se prostřednictvím výrazu referuje k hypotetické „dohledné době“ (*kdybychom nájem nesnížili, pravděpodobně nájemce v nějakém horizontu skončí*). Horizont by jistě mohl být konkretizován například určením „v horizontu dvou až tří let“, jako je tomu v typičtějším případech doložených výše.

1.3 Horizont – intelektualita: HRANICE POZNANÉHO JE HRANICE VIDĚNÉHO

Mluvíme-li o *duševním horizontu* nebo *obzoru* (či ‘rozhledu’, jak je v SSJČ charakterizován sekundární význam lexému *horizont*), nejde také přirozeně o aktivitu zraku. Významový prvek prostorové ohraničenosti se transfor-

¹⁶ Srov. terminologickou povahu kolokací jako *investiční horizont*, (*časový*) *horizont pojištění* aj.

muje a – což je patrné i ve výrazech *rozhled* či *přehled* – namísto sémantického prvku zrakové aktivity vstupuje do hry sém kognitivity. Odpovídá to jedné ze základních konceptuálních metafor VĚDĚNÍ JE VIDĚNÍ. Její zdrojová oblast – aktivita očí, zraková orientace v prostoru, rozhled jako ‘rozhlížení se’ ap. – je projektována do cílové oblasti intelektu, orientace ve světě na základě znalostí (a „rozhledu“ či „přehledu“ ve smyslu ‘poznání’ či ‘rozumění’). V češtině najdeme mnoho podobných výrazů dokládajících metaforu označitelnou přibližně jako INTELEKTUALITA/POZNÁNÍ JE VIZUÁLNÍ ORIENTACE V PROSTORU: motivaci vizuálně-prostorovou zkušeností lze nalézt například i v „intelektuálních“ významech substantiv *obzor*, *názor*, *pohled*, *vhled*, *náhled*, *hledisko* a snad i (se zřetelem k budoucnosti, a tedy k další metaforické konceptualizaci) i *vize*.¹⁷

Podobně jako zorné pole¹⁸ (a obzor či rozhled vizuálně-prostorový) mohou být (v metaforickém významu často i v plurálu) i horizonty konceptualizovány jako široké nebo úzké, mohou se rozšiřovat, otevírat ap. Ve významu primárním, konkrétním, prostorovém (i krajina se otevírá) i abstraktním (intelektuálním, zkušenostním) je tedy horizont konceptualizován na základě schématu NÁDOBA.¹⁹

V dokladech k této sémantické oblasti bývá výraz *horizont* spojen jak s hranicí dosavadního poznání (či vůbec zkušenosti), tak s celým pomyslným ohraničeným prostorem, a to v různém smyslu slova:

- (8) Někdy na vás může mít dopad rozšířit si horizonty cestováním.
- (9) Také chuť lanýžů a francouzské cukrářství přispělo k objevení horizontu mých chuťových pohárků.
- (10) Hrál jsem proti jednomu z nejlepších šachistů dvacátého století. Po sedmnáctém tahu jsem začal cítit, že se mi začíná odkrývat horizont něčeho neuvěřitelného.

17 O metaforách vidění ve spojení s intelektem, rozuměním apod. a vůbec o široké škále mentálních činností spjatých v (českém) jazykovém obrazu světa s viděním srov. Nebeská (2005). K metaforám pozorování, pohledu a vidění, ale i zaměřování pozornosti v teorii klasika jazykového relativismu Benjaminu Lee Whorfa srov. Bohunická (2018), tam i o širším kontextu metaforiky vizuální percepce v kognitivně- a relativisticky zaměřených lingvistických pracích (srov. např. pojmy *FIGURA* a *POZADÍ*).

18 O pojmu zorného pole mluví zakladatelé teorie konceptuální metafor jako o příkladu metaforiky spojené s nádobou (Lakoff-Johnson 2002, s. 44); ve srovnání s horizontem je třeba podotknout, že v sémantice výrazu *zorné pole* není akcentována hranice, ohraničenost či krajní mez spatřovaného obrazu (třebaže je v ní implicitně jistě přítomna).

19 Na obzoru či horizontu se také může něco objevit, být spatřeno apod. – díky předložce *na* tak může být aktivizováno i schéma *POVRCH* (srov. *na horizontu byly vidět desítky teček kajaků a člunů*).

- (11) Vyrůstal jsem v dobách, jež nazývám „dlouhým odpolednem zaostalosti“. Indie udržovala plánované hospodářství a soukromé podnikání držela zkrátka. I z toho důvodu se město příliš nerozšiřovalo. Zmíněné faktory formovaly náš horizont. Má generace žila v trapném nadšení z nedosažitelného zboží běžného na Západě a trpěla fatálním nedostatkem ctižádostivosti.

Jak bylo naznačeno výše, specifický význam má pojem HORIZONT ve filosofii – v hermeneutice (*hermeneutický horizont*, viz výše) a ve fenomenologii. U Edmunda Husserla jde o „základní strukturní určení skutečnosti“ (jak to právě těmito slovy reflektuje ve vymezení významu i ASCS) a podobně je tomu i u Jana Patočky, v jehož pojetí je prostorovost, topologie (a tedy také horizont) základním určením přirozeného světa.

O tom, že se zde horizont (podobně jako kontext) podstatně spojuje s celkem světa, respektive s jeho pochopením, informuje i heslo *horizont* ve *Slovníku filosofických pojmů současnosti* Jiřího Olšovského (zaměřeném především na existenciální, fenomenologickou a hermeneutickou filosofii 20. století).²⁰ Vyjímáme alespoň část hesla:

Učinit z horizontu něco jasně daného nelze, vždy ho začne obklopovat nový nejasně daný horizont. Tematizace horizontu je však podmínkou plného pochopení světa. Právě svět je takovým neustále ustupujícím horizontem, bez něhož se ale nemůže obejít tematizace žádného jsoucna. Naivně přirozený postoj si neuvědomuje horizontovou stránku jsoucen, jejich pozadí; tuto stránku si je schopen uvědomovat transcendentálně fenomenologický postoj. H. je tak reálné východisko poznání, v němž se v jednotě nacházejí poznané i nepoznané významy; neustále se jeho hranice pohybuje, a to s rostoucím lidským poznáním. Každý aktuální zážitek je předznamenán určitou zkušeností, tj. určitým horizontem, který nemůže být něčím úplně jasně daným. Fenomenologickému vědomí je dána horizontovost jako jeho základní kvalita (Olšovský 2005, s. 75–76).²¹

Prototypovou naraci spojenou s horizontem jako viditelnou, avšak nedosažitelnou, *kamsi prchající* hranicí známého, konkrétně vykresleného prostoru krajiny spojené s domovem nacházíme v textu Radima Palouše. Jde o stu-

20 Předjímá tak podstatně (svou interpretací pojmu v perspektivě Husserlově, Heideggerově a snad i Patočkově) i druhou část této kapitoly – totiž pojetí horizontu (resp. i absolutního horizontu) u Václava Havla, který byl tímto směrem uvažování podstatně ovlivněn.

21 V tomto úryvku srov. i deriváty výrazu *horizont* (*horizontový*, *horizontovost*), dokládající zásadní význam tohoto pojmu, projevující se mimo jiné i potřebou při jeho výkladu odvozené výrazy použít (*horizontová stránka jsoucen*, *horizontovost* jako základní kvalita *fenomenologického vědomí*).

dii pojednávající (v návaznosti na Patočku) o krizi moderního (i postmoderního) člověka – tedy člověka, který už nežije v přirozeném světě. Je-li (či byl-li) centrem přirozeného světa domov, kdysi jediná vskutku známá a hluboká zkušenost jedné krajinné lokality, byl tento svět obkroužen horizontem jako určitou hranicí – ve smyslu hranice viditelného a dosažitelného, ale i myslitelného a „žitelného“. Byla to hranice unikavá, ale ne iluzorní, hranice naznačující směřování za okruh vezdejší existence – hranice, která je člověku odnepaměti přirozeně dána.²²

Ještě nedávno žili naši předkové především, ne-li jen, ve své lokalitě, byli někde usedlí, zakořenění, svázaní a přivázaní, totiž „doma“. Hospodář a jeho blízcí znali své sídlo, zahradu za chalupou, důvěrně znali i pole, která obdělávali – a také nejbližší okolí, les, kam chodili na dřevo a na houby. Kol dokola obzor, ohraničený unikavým horizontem. Zvláštní: je přece viditelnou skutečností, není iluzí – a přesto je nedosažitelný, vždy prchá kamsi za hranice vezdežnosti – jako horizont celé té události od stvoření až k poslednímu soudu (Palouš 2007).

Ve fenoménu horizontu (a potažmo i v korespondujícím pojmu a slově) je člověku (jako bytosti tělesně-prostorové, vidoucí a schopné imaginace) dán poukaz k celku světa. Hranice jím naznačená je nedosažitelná, během pohybu v krajině proměnlivá a stále se vzdalující. Je však, jak píše Palouš, *viditelnou skutečností*, součástí přirozeného světa – a doplňme, že se to specifickými způsoby vepisuje i do jazyka.

2. Horizont v textech Václava Havla

Svébytný význam dává výrazu *horizont* Václav Havel.²³ Horizont významně tematizuje především v *Dopisech Olze*, které jsou jeho dílem nejsilněji filosoficky zaměřeným a zároveň nejosobnějším. V dopise č. 40 popisuje – v návaznosti na předchozí úvahy o proměně svého vztahu k domovu během věz-

22 V duchu Paloušovy stati (resp. jeho výkladu textů Patočkových, Husserlových a Komenského) dodejme, že je v dnešní době takto charakterizovaný životní horizont (a přirozený svět) k neprospěchu člověka relativizován, ba jistým způsobem „zrušen“ – a právě v tom spočívá ona krize, krize, o níž stať pojednává. (srov. její titul *Patočkovy KRINEIN*).

23 Tato část kapitoly navazuje na studii o pojmu domov v díle V. Havla (Vaňková, v ed. přípravě). Ta – v rámci výzkumu Havlových klíčových pojmů – ukázala podvojnost vnímání domova jako ontické i ontologické kategorie a v souvislosti s tím i několikrát způsob jeho konceptualizace. Domov je totiž pro Havla fenomén spojený jednak s reálným prostorem, se specificky „zaldněným“ a specificky prožívaným prostředím, jednak je reflektován jako zasazený do dimenze bytí (jakožto transcendentní kategorie). V tomto směru se prožitek domova otevírá v odstupňování různých poloh (srov. *soustředné kruhy domova*), v rámci horizontů různé konkrétnosti a relativity, až k takzvanému horizontu absolutnímu.

nění – vrcholnou etapu této proměny a odlišuje při tom „konkrétní horizont svého pobývání“ (souvztažný s konkrétním domovem), vrstvicí se do několika – postupně poznávaných – horizontů dalších, a vztažený nakonec k „horizontu absolutnímu“.

Má rodina, přátelé, známí, spoluvěžňové, neznámá meteoroložka, spulucestující v tramvaji, dopravní podnik, diváci mých her, veřejnost, má vlast i státní moc; bezpočet vztahů, napětí, lásek, závislostí, konfrontací, atmosfér, prostředí, prožitků, činů, zálib, cílů a věcí, jimiž jsem s nimi volněji či těsněji spojen – to všechno tvoří „konkrétní horizont“ mého vztahování, protože to vše je můj svět, svět jako můj domov, svět, v němž jsem spleť zakotven, k němuž se nepřetržitě vztahuji, na jehož pozadí se vymezuji, skrze nějž prostě jsem. Je to svět mého pobývání, takový, jak se mi podává i otevírá, jak ho zabydľuji, jak se mi skrze mé zkušenosti konstituuje a jak ho – tak či onak – osmysľuji. Mé „já“ tvoří tedy tento svět a tento svět tvoří mé „já“.

A přece můj pobyt v tomto světě a mé vztahování k mému „konkrétnímu horizontu“ nejsou [...] vysvětleny nějakým jednoznačným a bezvýhradným ulpíváním na nich [...], ale odvisí od něčeho jiného: od míry a způsobu, v jaké a jakým svůj pobyt orientuji k bytí; nikoli ovšem k bytí jako k něčemu, co je mimo tento svět a čeho lze dosíci jen nějakým jeho „přeskočením“ či nedbáním, ale naopak jako k tomu, co je v „něm“ dokonce jaksi radikálnější než vše, čím se na první pohled ohlašuje a nabízí: totiž k jeho bytí, tj. k samotnému bytí tohoto světa. Neznamená to nic jiného, než že svým životem, zkušenostmi a životními zkouškami pronikám zvolna za různé horizonty svého „konkrétního horizontu“, snažím se je rozšířit, překročit, nahlédnout za ně, dobrat se toho, co je za nimi – až se posléze vzpínám až kamsi k jejich poslední myslitelné mezi, k „horizontu všech horizontů“, k tomu, čemu říkám „absolutní horizont“ svého vztahování (Havel 1999, 140, 7. 8. 1982).

Vězeňská zkušenost se promítá do hlubší diferenciaci poloh prožívání domova a prostoru – i „prostoru“ (zejm. ve vazbě na absolutní horizont).

V centru pozornosti jistě zůstává ten domov, jež tvoří, v Havlově perspektivě, má rodina, přátelé, známí, spoluvěžňové, neznámá meteoroložka, spulucestující v tramvaji, dopravní podnik, diváci mých her, veřejnost, má vlast i státní moc; bezpočet vztahů, napětí, lásek, závislostí, konfrontací, atmosfér, prostředí, prožitků, činů, zálib, cílů atd. Vedle tohoto „konkrétního horizontu“, udomácňujícího každého člověka v četných kontextech vlastního světa a spolutvořícího jeho identitu, má ovšem domov i další dimenze. Ta zásadní je dána „mírou a způsobem“ toho – jak říká Havel – jakým svůj pobyt orientuji k bytí, jak svým životem, zkušenostmi a životními zkouškami pronikám zvolna za různé horizonty svého „konkrétního horizontu“, snažím se je rozšířit, překročit, nahlédnout za ně, dobrat se toho, co je za nimi – až se posléze vzpínám až kamsi

k jejich poslední myslitelné mezi, k „horizontu všech horizontů“, k tomu, čemu říkáme „absolutní horizont“ svého vztahování“ (viz výše).

Nelze si tu nepovšimnout „prostorové“ a „vizuální“ slovní zásoby, která se podílí na konstruování sémantické oblasti intelektuálně-existenciální: pronikat za horizonty, rozšířit je, překročit, nahlédnout za ně, vzpínat se k poslední myslitelné mezi aj. Mezi užitými výrazy, evokujícími schémata jako CESTA či VERTIKALITA, zaujímá přední místo substantivum *horizont* – jak s ohledem na vrstvení jednotlivých prostorově-existenciálních životních poloh (*horizontů*), tak ve vazbě na „ultimátní“ a zastřešující vyjádření *horizont všech horizontů*, respektive *absolutní horizont* (příp. *bytí*).

Vrstevnatost horizontů (i domovů) je v jiném textu dokumentována ještě přesněji – to když vězeň odlišuje „horizont prostředí, do něhož je momentálně vržen“, tedy svou velmi konkrétní vězeňskou celu, „obezděný prostůrek“ svého tady a teď (i ten je mu ovšem specifickým domovem, resp. pseudodomovem), od vzdáleného, neviditelného, ale skutečného, a i přes aktuální nepřítomnost velmi konkrétního domova, k němuž se stále niterně vztahuje. Ani ten, jak víme, není ovšem horizontem posledním a opravdu absolutním, tedy tím, který – jakožto metafyzický úběžník života, vymezující jeho smysl – zažívají mnozí jakožto Boha (Havel 1999, 53, 1. 11. 1980).

Jak je patrné z tohoto i dalších dopisů, absolutní horizont je svorníkem všech Havlových klíčových pojmů. Prostupuje se s domovem i s celkem světa – někdy je s nimi (s jejich polohami v modu bytí) v jistém směru ztotožněn, jindy je vzhledem k nim (jako ke konkrétním prostorům) viděn spíše v opozici. Je zdrojem naděje a smyslu; jen s ohledem na něj se aktivizuje svědomí. Pouze se zřetelem k němu lze adekvátně pochopit také pojem odpovědnosti.

Absolutní horizont je u Havla chápán jako souvztažný s (filosoficky zatíženým) pojmem *BYTÍ* – ať už jako jeho prazákladní předpoklad, anebo jako úběžník, který se k němu vztahuje. V některých formulacích bývá s bytím i ztotožněn.

V jiných polohách má absolutní horizont (což je ovšem extenze – i s ohledem na výše uvedené sémantické analýzy výrazu *horizont* – nesnadno pochopitelná) atributy živé bytosti, jako například paměť či hlas. Je dokonce *tajemným partnerem*, s nímž lze vést dialog a diskutovat o svých selháních. Podle autora tento princip *zažívají mnozí jakožto Boha*. Přestože jemu samému na obecně přijímaném konceptu Boha vadí mimo jiné jeho antropomorfnost, neváhá pod vlivem potřeby co nejadekvátnějšího vystižení intenzivní zkušenosti připsat antropomorfní rysy (nastavení k dialogu s člověkem či specifickou pamětí) i absolutními horizontu, respektive bytí.²⁴

24 K Havlově spiritualitě a k pojmu Boha v *Dopisech Olze* (a v debatách o nich) komplexně a v širokých souvislostech pojednává Martin C. Putna (2012, s. 206 n.). Srov. také rozho-

Absolutní horizont tvoří základní osu Havlova duchovního vesmíru a je patrné, že metaforické polohy s pojmem HORIZONT spojené se z podstatné části (snad s výjimkou zmíněné personifikační metaforu) podobají těm již uvedeným, vycházejícím zejména z metaforu HRANICE POZNANÉHO JE HRANICE VIDĚNÉHO (ono viděné, a ještě spíše poznané by však snad bylo vhodnější psát v uvozovkách).²⁵ Specifický je důraz na opozici relativního (konkrétního a ke konkrétnímu tak či onak vztaženého) a absolutního. Absolutní horizont je v tomto smyslu *absolutním obzorem všech životních relativity* nebo také metaforicky *tabulí, na níž se vše pomíjívé zakresluje* (podobně jako když se ve filosofii – i u Havla – mluví o bytí jako předpokladu všeho a o jednotlivých jsoucnech). Představuje „řád bytí“, nejširší a nejobecnější souvislosti, do nichž je každý jev zakotven a které mu propůjčují smysl.

Jakmile si začneme vážněji klást otázku smyslu života a bytí, tu se obvykle začne dříve nebo později vynořovat z šera našeho nevědomí pocitový předpoklad tohoto „absolutního horizontu“, této „tabule“, na níž se vše pomíjívé zakresluje, tohoto pevného bodu, z něhož vyrůstá celý řád bytí a který tento řád vůbec dělá řádem. Řekl bych, že smysl jakéhokoliv jevu je jakýmsi jeho zakotvením v něčem mimo něj, že to je tedy včlenění do nějaké vyšší či širší souvislosti; osvětlení v nějaké globálnější perspektivě; „zavěšení“ v systému vyššího řádu; umístění na pozadí nějakého horizontu (Havel 1999, 129, 22. 5. 1982).

O podstatě principu, jež Havel označuje jako *absolutní horizont*, víme jen velmi nejasně, pouze jako o *pocitovém předpokladu*, který se vynořuje z šera našeho nevědomí, pokládáme-li si otázku po smyslu života. I toto postupné vynořování a nejasnost jsou vlastnosti spojené s vizuálně-prostorovým pojetím horizontu, s obrazem unikavého a proměnlivého obzoru krajiny, která se jeví právě tak a jinak v individuálně dané perspektivě našeho (fyzického) já. I filosofické, existenciálně zaměřené přemýšlení je spojeno s jedinečnou perspektivou subjektu, a konečně i s přesvědčením, že přes

vor Jiřího Zajíce s Václavem Havlem na toto téma: *Kdy jste si tak poprvé začal uvědomovat toho svého decentního, a přitom stále přítomného partnera, kterému říkáte absolutní horizont? [...] Tuto zkušenost jsem [...] vlastně měl vždycky, a nikoliv jenom já, ale má ji každý člověk [...] a v těch svých dopisech z vězení jsem se pokusil nějak systematictěji popsat, analyzovat, sám sobě osvětlit cosi, co jsem životně, existenciálně zakoušel vlastně vždycky. A že jsem [...] například užíval toho pojmu absolutní horizont, to se nesmí brát zas tak příliš vážně. [...] Nemluvil jsem o Bohu a vysvětloval jsem dokonce, proč o něm nemluví. [...] Ono to vede k takové jakési antropomorfi-zaci a může to svádět k zmaterializování té instance a tím k jejímu zkreslení, protože ona je do té míry záhadná, že je vždycky nebezpečné přisuzovat jí nějaké lidské vlastnosti (Zajíc 1992).*

25 Snad bychom mohli uvažovat o doplňující specifikaci metafore NEJASNÉ VĚDĚNÍ JE NEJASNÉ VIDĚNÍ.

onu „unikavost“, malou verifikovatelnost či „neobjektivnost“ je tu cosi, co je (spíše než v jasných konturách spatřováno) na „linii horizontu“ alespoň zahlédáno – a ve specifické podobě i individuálně zakoušeno.

3. Závěrem

Bylo už několikrát řečeno, že prožitek prostoru, místa, v němž se jako fyzické bytosti nacházíme a jímž se pohybujeme, je základem lidského vztahu ke světu, zkušenosti, kognitivitě i jazyka. Horizont v tomto ohledu spojuje se zkušeností subjektivně prožívané tělesnosti v prostoru i kategorií blízkosti i dálky, otevřenosti, cesty jako přechodu z jednoho místa do druhého, orientačních ukazatelů, perspektivy, hranice viditelného aj. Stává se tak základem pro konceptualizaci podstatných lidských prožitků nefyzické povahy a vůbec lidské existenciality. Týká se to myšlenek na budoucnost („vizi“), ale také (hranic) poznání, intuice, tušení i dalších ne zcela jasných fenoménů, jež spojujeme s intelektualitou a spiritualitou.

I jevy trans-cendentní, meta-fyzické (sic!) tedy konceptualizujeme na základě strategií spojených s vnímáním prostoru: jako něco, co se vrství „za“ nebo případně „nad“ či (v souvislosti s budoucností i) „před“ prostorem fyzickým (uchopitelným, dosažitelným a viditelným). Co jen tušíme, lze formulovat velmi nesnadno, a pokud to lze, tedy nejpřirozeněji za pomoci vyjádření „prostorově-tělesných“ a „vizuálních“ a metafor na ně navázaných. Platí to i o horizontu a horizontech, včetně absolutního horizontu v pojetí Václava Havla.

A platí to také o názvu (a intenci) společné knihy, právě těmito řádky zakončované. Horizont je totiž spojen nejen s tělesností a prostorem (i tím nedosažitelným). Jak bylo uvedeno, výraz *horizont* se metaforicky uplatňuje jak v souvislosti s poznáváním, tak – dnes frekventovaněji – hlavně v extenzi časové, vázané k budoucnosti – a často k vizi, tedy k tomu, co není viditelné (a „viditelné“) zcela jasně, co se na cestě, respektive v jejím průběhu (v intencích metafor PROCES POZNÁVÁNÍ JE CESTA a BUDOUCNOST JE VPŘEDU) postupně vynořuje. Proměnlivý, nejasně konturovaný, a dokonce pohyblivý je totiž nejen horizont krajiny, horizont jako takový, ale i to, co je s ním prostřednictvím metafor spojováno.

Prameny

- Databáze excerpčního materiálu *Neomat*, verze 3.0 [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z WWW: <<http://www.neologismy.cz/index.php>>.
- Havel, V. (1999): *Spisy 5: Dopisy Olze*. Praha: Torst.
- Jungmann, J. (1835): *Slovník česko-německý, Díl I., A–J*. Praha.
- Just, V. (2009): *Velký slovník floskulí*. Praha: Leda.
- Kraus, J. et al. (1995): *Akademický slovník cizích slov* [online]. Internetová jazyková příručka. Slovníková část. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z WWW: <<https://prirucka.ujc.cas.cz/>>. (ASCS)
- Křen, M. – Cvrček, V. – Čapka, T. – Čermáková, A. – Hnátková, M. – Chlumská, L. – Jelínek, T. – Kovářiková, D. – Petkevič, V. – Procházka, P. – Skoumalová, H. – Škrabal, M. – Truneček, P. – Vondříčka, P. – Zasina, A.: *SYN2015: reprezentativní korpus psané češtiny*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2015. Dostupné z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- Martincová, O. et al. (1998): *Nová slova v češtině II*. Praha: Academia.
- Palouš, R. (2007): Patočkovo KRINEIN. In: I. Navrátil – T. Hermann (eds.), *Jan Patočka, české dějiny a Evropa. Z Českého ráje a Podkrkonoší*. Supplementum, 12, s. 90–94.
- Příruční slovník jazyka českého (1935–1957)* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Dostupné z WWW: <<https://bara.ujc.cas.cz/psjc/>>. (PSJČ)
- Rejzek, J. (2001): *Český etymologický slovník*. Praha: Leda.
- Sochová, Z. – Poštolková, B. (1994): *Co v slovnících nenajdete: novinky v současné slovní zásobě*. Praha: Portál.
- Slovník českých synonym a antonym* (2012). Brno: Lingea. (SČSA)
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (1994) [online]. Internetová jazyková příručka. Slovníková část. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z WWW: <<https://ssjc.ujc.cas.cz/>>. (SSČ)
- Slovník spisovného jazyka českého (1960–1971)* [online]. Internetová jazyková příručka. Slovníková část. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné z WWW: <<https://ssjc.ujc.cas.cz/>>. (SSJČ)
- Wikipedie, otevřená encyklopedie: Obzor* [online] c2020. Cit. 17. 1. 2021. Dostupné WWW: <<https://cs.wikipedia.org/w/index.php?title=Obzor&oldid=19062313>>.
- Wikislovník, otevřený slovník: horizont* [online] c2019. Cit. 17. 1. 2021. Dostupný z WWW: <<https://cs.wiktionary.org/w/index.php?title=horizont&oldid=987206>>.

Literatura

- Bohunická, A. (2017): Metaforika jazykového relativizmu. K pojmu vzorec v pracích Benjamína Lee Whorfa. In: I. Vaňková, – L. Šťastná (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky II. Metaforý, stereotypy a kulturní rozrůzněnost jazyků jako obrazů světa*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 15–23.

- Cassirer, E. (1996): *Filosofie symbolických forem I – Jazyk*. Praha: OIKOYMENH.
- Evans, V. (2007): How We Conceptualise Time: Language, Meaning and Temporal Cognition. In: V. Evans, – B. Bergen – J. Zinken (eds.), *The Cognitive Linguistics Reader*. London: Equinox.
- Filar, D. (2014): Teoria narracyjności w semantyce: „wielkie“ i „małe“ narracje językowe a językowy obraz świata, In: I. Blumental – A. Piasecka (eds.), *W kręgu zagadnień semantyki i stylistyki tekstu*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 35–46.
- Johnson, M. (1987): *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (eds.) (1995): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Lakoff, G. – Johnson, M. (2002): *Metaforý, kterými žijeme*. Praha: Host.
- Nebeská, I. (2005): Zrak. In: Vaňková, I. et al. *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, s. 131–141.
- Olšovský, J. (2005): *Slovník filosofických pojmů současnosti*. Praha: Academia.
- Putna, M. C. (2012): *Václav Havel. Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*. Praha: Knihovna Václava Havla.
- Szadura, J. (2017): *Czas jako kategoria językowo-kulturowa w polszczyźnie*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Turner, M. (2005): *Literární mysl. O původu myšlení a jazyka*. Brno: Host.
- Vaňková, I. (2016): Lidský život v perspektivě lingvofenomenologie: prostor, projev, prožitek. In: L. Saicová Římalová – I. Vaňková (eds.), *Lidský život a každodennost v jazyce*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 37–50.
- Vaňková, I. (v ediční přípravě): Domov / Home, Homeland. In: D. S. Danaher – K. Williams (eds.), *Václav Havel's Meanings: His Key Words in Context and Their Legacy*. Praha: Karolinum.
- Vaňková, I. – Vodrážková, V. – Zbořilová, R. (eds.) (2017): *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Vodrážková, V. (2016): Jazykové realizace konceptuální metaforý ŽIVOT JE CESTA v češtině (se zaměřením na vzpomínkové texty). In: L. Saicová Římalová – I. Vaňková (eds.), *Lidský život a každodennost v jazyce*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 51–60.
- Vodrážková, V. (2017): Schéma CESTA v české somatické frazeologii. In: I. Vaňková, – V. Vodrážková, – R. Zbořilová (eds.), *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích* Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s.19–27.
- Zajíc, J. (1992): Absolutní horizont Václava Havla. Rozhovor s Václavem Havlem. *Christnet*. Dostupné z WWW: <http://www.christnet.eu/clanky/5184/absolutni_horizont_vaclava_havla.url>.

Příloha I

Pohled – slovníková hesla

(1) SSJČ

pohled, -u m. (6. j. -u)

1. činnost očí zprostředkující vidění vnějšího světa; *pohledění*: pátravý, plachý, pronikavý, nepřátelský p.; upřít p. na někoho; vrhat zamilované p-y, přejít něco letmým p-em; neuznal ho za hodna p-u; ♦ na první p. 'ihned'; láska na první p. 'při prvním setkání'; visí na něm p-em 'upíná k němu napjatou pozornost'; na p. (ps. též napohled) 'zdánlivě, naoko'; byl na p. klidný; med. vyšetřování zevním pozorováním

2. způsob posuzování; *názor*: nový, správný p. na literární dílo, na minulost; dialektický p. na svět

3. obraz věcí, jež vnímáme očima; *podívaná*: celkový p. na město; spáleniště skýtá smutný p.; p. z ptací perspektivy 'z výšky', přen. 'letmý, stručný, shrnující'; geom., tech. náskres předmětu tak, jak se jeví při pozorování v jednom směru: p. zpredu nárys; p. shora půdorys; p. ze strany bokorys

4. ob. *pohlednice*: posílat z výletu p-y **15.** *vzezření, vzhled*: postavy nabývaly příšerného p-u (Podl.)

(2) SSČ

pohled, -u m

1. upření zraku: pronikavý pohled

2. obraz předmětu vnímaný zrakem, *podívaná* 1: pohled z mostu, na město

3. způsob posuzování, *názor* 1: materialistický pohled na vznik světa

4. *pohlednice*: dostat pohled ♦ láska na první pohled 'vzniklá při prvním setkání'; (být klidný jen) na pohled (i napohled) zdánlivě; (poznat) na první pohled 'ihned, okamžitě'

Příloha II

Horizont – slovníková hesla

(1) Josef Jungmann. Slovník česko-německý, Díl I., A-J. Praha, 1835.

horizont, u, m.

okolek obezření, púlnebe, obhled, der Gesichtskreis. V roce 1617 mezi paterým zatměním měli sme na našem horizontu jedno viditedlné (Partl kal. předml.).

(2) PSJČ

horizont, -u m.

povrch země a oblohy, který s nějakého stanoviska přehlížíme, obzor. Slunce stoupající výš a výše na horizontu. **Her.** Naposled člověk už neví, co je hora a co lehký oblak nahoře v horizontu. **Mach.** Za zdí a sloupořadím je viděti palestýnskou krajinu s velkým horizontem. **Zey.** Přen. Hálek snažil se otevřít poesii naší nové krajinné horizonty. **Mach.** Geol. vrstva hornin charakterisovaná přesně jistými zkamenělinami. Geom. v perspektivním zobrazování průsečík vodorovné roviny jdoucí okem se svislou rovinou obrazu. Geod. malá zrcadlicí plocha k stanovení vodorovné roviny. Horizont umělý zrcadlo opatřené stavěcími šrouby a vodováhou. Horizont rtuťový zařízení, při němž se využívá vodorovné zrcadlicí hladiny rtuťi k stanovení vodorovné roviny. Horn. patro. Div. kulisy uzavírající pohled do hloubky jeviště. Kruhový horizont. **D** souhrn, soustava vědomostí a názorů, duševní obzor, duševní rozhled. Úředníci jsou lidé s náramně úzkým horizontem. **Štech.** No, no, mladíku, nesmíte hned ztratit horizont 'pozbyti rozvahy'. **Herrm.** Jak velký horizont obepjat byl zde [u Sv. Čecha] diktátem tvůrčí vůle souvěrní! **Vrch. D** výhled do budoucnosti. Změna děje se dle toho, jak politický horizont vypadá. **Čas.**

(3) SSJČ

horizont, -u m. (6. j. -u, -ě) (z řec.)

1. obzor: slunce stoupá od h-u; obhlédnout z rozhledny dokola celý h.; přen. otevřít básnickově činnosti nové h-y; omezený člověk má úzký h. 'duševní obzor'; politický h. 'rozhled'

2. geom. průsečnice nákresny s vodorovnou rovinou vedenou středem promítání (okem)

3. div. jednobarevná (zprav. látková) plocha v pozadí jeviště znázorňující oblohu n. neutrální pozadí; prospekt: kruhový h. látka zavěšená do půlkruhu n. kruhové úseče pro docílení větší plastičnosti

4. horn. patro

(4) SSČ

horizont, -u m <ř>

1. *obzor* 1: slunce vystoupilo nad horizont; přen. mít široký, úzký horizont
2. *pozadí jeviště*

(5) ASCS

horizont, -u m <ř>

1. *část zemského povrchu viditelná z urč. stanoviště; její krajní mez, obzor*: slunce vystoupilo nad h.; přen. *duševní obzor, rozhled*: má úzký h.; politický h.; geod. skutečný h. *soustředná kulová plocha procházející daným bodem*; *zdánlivý h. tečná rovina kolmá na směr zemské tíže v daném bodě*; *nulový h. kulová plocha nahrazující nulovou hladinovou plochu, geoid*; *umělý h. vodorovná zrcadlící plocha (např. rtuti v misce)*
2. *geol. poloha n. vrstva lišící se něj. znakem*: h. *podzemní vody* vrstva vody vyplňující póry v zemině nad nepropustným podložím; *zeměd. půdní h. vrstva půdního profilu se stejnými fyz., fyzikálněchem., chem. a biol. vlastnostmi vznikajícími během půdotvorných pochodů*; *horn. oddíl ložiska ve svislém směru, důlní patro*
3. *div. souvislý výkryt pozadí a boků jeviště, ateliéru n. studia*
4. *filoz. (ve fenomenologii E. Husserla) základní strukturní určení skutečnosti*

(6) SČSA

horizont

1. *obzor*
2. *přen. rozhled, obzor (duševní), přehled*
3. *div. prospekt*
4. *horn. patro (důlní)*

(7) Český národní korpus (syn2015) – Slovo v kostce

horizont

Frekvence: 3,45 v milionu slov

Nejčastější kolokace seřazeny podle frekvence: *časový, střednědobý, dlouhodobý, Velíšek, krátkodobý, Cauchyho, humusový, půdní, horizont, 2020*

<<https://www.korpus.cz/slovo-v-kostce/search/cs/horizont?pos=N&lemma=horizont>>.

O autorech

Jerzy Bartmiński

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej Lublin, Polsko

<jerzy.bartminski@poczta.umcs.lublin.pl>

Emeritní profesor Univerzity M. Curie Skłodowské v Lublinu, zakladatel kognitivní etnolingvistiky jako specifického přístupu k jazyku, přední představitel polské a slovanské lingvistiky, vedoucí mezinárodního projektu EUROJOS (Axiologický slovník Slovanů a jejich sousedů). Inspiroval a odborně vedl řadu etnolingvistických projektů, zejména velký *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (1996–; dosud vyšlo osm svazků). České odborné veřejnosti představuje prof. Bartmińského výbor statí *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky* (2016).

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej Lublin, Polsko

<stanisława.niebrzegowska-bartminska@poczta.umcs.lublin.pl>

Profesorka Univerzity M. Curie Skłodowské v Lublinu. Mezi její vědecké zájmy patří textologie, genologie a etnolingvistika. Je autorkou více než 320 položek včetně knih *Polski sennik ludowy* (1996), *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej* (2007), *Tekstologia* (s J. Bartmińským, 2009), *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce* (2020). Je šéfredaktorkou časopisu *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*.

Blíže viz <<https://www.umcs.pl/pl/adres-book-employee,1933,pl.html>>.

Hana Bednářová

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

<hana.bednarova@ff.cuni.cz>

Absolvovala magisterské studium bohemistiky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, v současnosti se na téže fakultě věnuje doktorskému studiu českého jazyka. Soustřeďuje se zejména problematiku textu a hypertextu, v disertační práci se v tomto ohledu zaměřuje na dílo Karla Čapka.

Anna Christou

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

<a.christou@ujc.cas.cz>

Absolvovala doktorské studium českého jazyka na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Zaměřuje se na etnolingvisticky orientovaný výzkum (monografie *Žena v českém tradičním obrazu světa. Etnolingvistická studie*, 2020). Pracuje v lexikografickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., podílí se na připravovaném *Akademickém slovníku současné češtiny*. Jako vyučující a metodička se věnuje se také češtině jako cizímu jazyku.

Tereza Nakaya

Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

<tereza.nakaya@upol.cz>

Absolvovala japonskou a ukrajinskou filologii na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. Na téže univerzitě dokončila doktorské studium v oboru Obecná jazykověda a teorie komunikace. V disertaci se věnuje rekonstrukci jazykového obrazu japonského pojmu *kokoro*. Vyučuje na Katedře asijských studií FF UP, odborně se zaměřuje na japonské lexikum a japonské koncepty, k nimž přistupuje v perspektivě kognitivně-kulturní lingvistiky.

Michaela Lišková

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

<liskova@ujc.cas.cz>

Absolvovala doktorské studium českého jazyka na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Zabývá se především (novou) slovní zásobou a jejím slovníkovým zpracováním. V disertační práci se věnovala neologismům v odborném, běžném a mediálním obrazu světa. Od roku 2004 pracuje v Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Jako členka hlavní redakce se podílí na přípravě *Akademického slovníku současné češtiny*.

Lenka Okrouhlíková

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

<lenka.okrouhlikova@ff.cuni.cz>

Působí jako odborná asistentka v Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Vystudovala obor Učitelství všeobecně vzdělávacích předmětů – francouzština a dějepis na Pedagogické fakultě Technické univerzity v Liberci a obor Čeština v komunikaci neslyšících na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Doktorské studium absolvovala v oboru Speciální pedagogika na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy. Zaměřuje se zejména na historii znakových jazyků (mj. na studium motivace znaků), ale také na problematiku spjatou s notací, korpusy a lexicografií znakových jazyků.

Blíže viz <<https://ujkn.ff.cuni.cz/cs/lide/zamestnanci/mgr-lenka-okrouhlikova-ph-d/>>.

Ekaterina Rycheva

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

<ekaterina.rycheva@ff.cuni.cz>

Absolvovala doktorské studium v oboru Teorie jazyka na Jižní federální univerzitě v Rusku a poté v oboru Slovanská filologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Jejím domovským pracovištěm je Ústav východoevropských studií FF UK. Věnuje se studiu politického a mediálního diskursu, pragmatolinguistice, otázkám frazeologie a také výuce ruštiny jako cizího jazyka.

Lucie Saicová Římalová

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

<lucie.rimalova@ff.cuni.cz>

Působí jako docentka v Ústavu českého jazyka a teorie komunikace Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Vystudovala obory Český jazyk a literatura a Anglistika a amerikanistika, doktorské studium a habilitační řízení absolvovala v oboru Český jazyk. Zabývá se kognitivně a kulturně orientovaným přístupem k jazyku, osvojováním jazyka u česky hovořících dětí a pragmaticko-stylistickou analýzou textu.

Blíže viz <<https://ucjtk.ff.cuni.cz/ustav/lide/zamestnanci/doc-phdr-lucie-saicova-rimalova-ph-d/>>.

Martin Šemelík

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

<semelik@ujc.cas.cz>

Absolvoval obor Německý jazyk a literatura na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. V disertační práci se věnoval zachycení slovotvorby v překladovém slovníku. Pracuje v Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Jako člen hlavní redakce se podílí na přípravě *Akademického slovníku současné češtiny*.

Lucie Štastná

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

<lucie-stastna@seznam.cz>

Absolvovala bakalářské a magisterské studium oboru Český jazyk a literatura na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, v současnosti se věnuje doktorskému studiu českého jazyka tamtéž. Dlouhodobě se zabývá zkoumáním kategorií a stereotypů v přirozeném jazyce, zejména s ohledem na zvířata. Tématem její disertační práce je opozice ČLOVĚK-ZVÍŘE v jazyce a zvířata v českém jazykově-kulturním obrazu světa.

Irena Vaňková

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

<irena.vankova@ff.cuni.cz>

Působí jako docentka v Ústavu jazyků a komunikace neslyšících Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Vystudovala český jazyk a literaturu na FF UK a filosofii na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy. Zabývá se kognitivní a kulturní lingvistikou, etnolingvistikou, interpretací uměleckého textu v intencích kognitivní poetiky a fenomenologicky založenou filosofií jazyka. V posledních letech se věnuje i kognitivně a kulturně orientovanému studiu českého znakového jazyka.

Bližší viz <<https://ujkn.ff.cuni.cz/cs/lide/zamestnanci/doc-phdr-irena-vankova-csc-ph-d/>>.

Veronika Vodrážková

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

<veru.curdova@gmail.com>

Absolvovala magisterské studium bohemistiky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, v současnosti se věnuje doktorskému studiu oboru český jazyk tamtéž. Zabývá se výzkumem představových schémat a konceptuálních metafor v češtině, zejména ve vztahu k somatismům. Zároveň působí v lexikografickém týmu Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., a podílí se na připravovaném *Akademickém slovníku současné češtiny*.

Všichni autoři jsou členy uskupení **Antropolingva**.

Blíže viz <www.antropolingva.eu>.

Jmenný rejstřík

- Abel, A. 186
Abelson, R. 193
Adamowski, J. 113, 121
Apresjan, J. D. 24, 27
Arendtová, H. 10, 32, 57
- Baňko, M. 26, 27
Bartmiński, J. 9, 10, 19, 23, 27, 53, 93–96, 98,
99, 102, 104, 105, 110, 112–114, 164, 175,
189–191, 193, 194, 202, 203, 229
Bártová Pavelková, T. 176
Barvínková, M. 120
Becker, U. 165, 174
Bednářová, H. 11, 31, 45, 79, 229
Bendíková, B. 52, 57, 143, 150, 153, 192, 203
Béraudová, E. 128
Bergen, B. 225
Bernárdez, E. 20, 27
Bielawski, L. 104, 112, 114
Bittnerová, B. 116, 120, 121
Blatná, R. 180, 181, 186
Blažek, V. 48, 57
Blumental, I. 203, 225
Bobíková, L. 116, 121
Bohunická, A. 217, 224
Borys, W. 20, 25, 100, 111, 112
Burešová, J. 121
Burzyńska-Kamieniecka, A. 113
Bystroň, J. S. 94, 95, 113
- Cassirer, E. 215, 225
Civjan, T. V. 27
Cvrček, V. 162, 224
Czech, F. H. 126, 127, 138
Czemplik, N. 203
Czernik, S. 94, 113
- Čapek, J. 82, 83, 88
Čapek, K. 11, 12, 45, 79–88, 205, 229
Čapka, T. 162, 224,
Čelakovský, F. L. 51, 52, 56, 171, 174
Čermák, F. 56, 120, 121, 141, 154, 161, 167, 174, 186
Čermáková, A. 162, 224
Červená, V. 120, 174
- Červenka, M. 54, 57
Číhal, P. 121, 176
Čmejková, S. 48, 57
Čurdová, V. 49, 57, 58, 191, 193, 195, 203, 205
- Danaher, D. S. 27, 225
Dołęga-Chodakowski, Z. 101, 112
Dubisz, S. 113, 164, 168
Dudák, V. 179, 180, 186
Dvořák, K. 138
- Eismann, W. 154
Ekman, K. 47, 48, 57
Emirova, A. M. 141, 154
Erban, V. 48, 52, 57
Erben, K. J. 31, 56, 117, 120, 121, 168, 172
Evans, V. 215, 225
- Facová, V. 10
Faltínová, R. 138, 139
Fantys, P. 19
Filar, D. 193, 194, 203, 204, 211, 225
Fillmore, Ch. 193
Flajšhans, V. 116, 120, 121
Florenskij, P. A. 26
Freud, Z. 96, 113
Fritz, M. 128
- Gabrielová, D. 127, 135, 138
Galasiński, D. 110
Gąsiorowski, J. 112
Gebauer, J. 166, 175
Grebeníčková, R. 179, 186
Grohmann, J. V. 166, 175
- Hajič, J. 204
Haller, J. 120, 121, 156, 161
Hampe, B. 55, 57
Hartl, P. 36, 56
Hartlová, H. 36, 56
Hata, K. 68, 69, 73, 75, 77
Hausenblas, K. 53, 57
Havel, V. 14, 15, 45, 46, 56, 62, 63, 209–211, 213,
214, 218–225

- Havránek, B. 120, 121, 175
 Heidegger, M. 218
 Hermann, T. 224
 Hernas, C. 102, 104–106, 108, 112
 Hnátková, M. 162, 224
 Hodrová, D. 82, 84, 88
 Holan, V. 47, 56
 Homolková, A. 128
 Horáková, J. 79, 81, 82, 85, 88
 Hronek, J. 120, 121
 Hudáková, A. 16
 Hudson Kam, C. 137, 139
 Hugo, J. 175
 Huleš, K. 125, 138
 Husserl, E. 218, 219, 228
 Hynková Dingová, N. 31, 45, 58, 81, 89
- Chlumská, L.** 162, 224
 Christou, A. 12, 115, 127, 230
- Ikegami, Y. 70, 72–74, 77
 Ikezoe, H. 71, 72, 77
- Jakobson, R. O. 19, 27
 Janovec, L. 187
 Jasiewicz, Z.
 Jelínek, T. 162, 224
 Jeník z Bratřic, J. 118, 120, 121
 Jiráková, K. 128
 Johnson, M. 8, 34, 48, 55, 57, 195, 204, 211, 225
 Jung, C. G. 36
 Jungmann, J. 33, 40, 41, 56, 116, 117, 120, 121, 212, 224, 227
 Jurewicz, J. 40, 58
 Just, V. 214, 224
- Kageki, N. 83, 88
 Karaš, H. 89
 Karlík, P. 187, 204, 212, 225
 Kitahara, J. 77
 Klégr, A. 156, 161, 162
 Kloučková, S. 128
 Kochová, P. 179, 186
 Kořalkowski, L. 25, 27
 Kolberg, O. 94, 98, 99, 101–103, 105, 107–110, 112
 Komenský, J. A. 7, 9, 15, 33, 78, 219
 Kopiczková, J. 121
 Koskina, E. V. 33, 57
 Kotula, F. 98, 112
- Kováříková, D. 162, 224
 Kraus, J. 56, 80, 88, 224
 Krawczyk-Tyrpa, A. 102, 117, 121
 Krolmus, V. 168, 175
 Krouský, I. 67, 77
 Krzeszowski, T. 34, 35, 50, 57
 Krzyżaniak, B. 102, 103, 105, 106, 108, 112
 Krzyżanowski, J. 113
 Křen, M. 155, 157, 160, 162, 224
 Kuchařová, L. 139
 Kundera, M. 48, 49, 56
 Kuž'min, I. V. 141, 154
 Kvapilová Brabcová, R. 187
- Lakoff, G. 8, 32, 34, 48, 57, 193–195, 204, 211, 215, 217, 225
 Langacker, R. 193
 Langer, J. 127, 128, 138
 Lee Whorf, B. 217, 224
 Lenderová, M. 115, 121
 Letavajová, S. 165, 176
 Lévinas, E. 48
 Levinson, S. C. 48
 Lisakowski, J. 112
 Lišková, M. 14, 179, 182, 184, 186, 187, 230
 Lokšová, J. 128
 Łozowski, P. 27
 Luffer, J. 169, 172, 175
- Maćkiewicz, J.** 32, 33, 46, 48, 50–52, 55, 57
 Macurová, A. 16
 Maeda, T. 77, 78
 Mácha, K. H. 31, 53, 56, 59
 Machač, J. 120, 121
 Macháčková, K. 16
 Machek, V. 39, 56, 160, 162
 Majer-Baranowska, U. 100
 Makarcev, M. M. 27
 Maksymiuk-Pacek, B. 114
 Martinová, O. 214, 224
 Martinková, M. 204
 Mašlanka, J. 112
 Maślowska, E. 40, 57, 58
 Maur, E. 121
 Merleau-Ponty, M. 10, 32, 33, 58
 Michalíková, P. 187
 Mijadžić, A. 69, 72, 73, 77
 Miller, E. 112
 Mioduchowska, A. 112, 114
 Mistrová, V. 27, 111

- Mojžíš, R. 120
 Mokienko V. M. 120, 121
 Moon, R. 182, 186
 Mori, M. 83, 88
 Morimoto, T. 70, 73, 77
 Moszyński, K. 24, 27, 95, 113
 Mrhačová, E. 39, 41, 43, 50, 51, 56, 143, 154, 163, 175
 Nádaská, K. 164, 166, 176
 Nagy, M. 189, 204
 Nakaniši, S. 70, 77
 Nakaya, T. 11, 31, 33, 36, 39, 58, 67, 75, 77, 230
 Nakonečný, M. 79, 86–88
 Narita, J. 73, 78
 Navrátil, I. 224
 Navrátilová, A. 165, 168, 172, 176
 Nebeská, I. 16, 58, 187, 205, 217, 225
 Nedbalová, Ž. 135, 139
 Nekula, M. 187, 204, 225
 Němcová, B. 41, 47, 51, 53, 56, 163, 173, 175
 Neumann, C. 203
 Niebrzegowska-Bartmińska, S. 9, 12, 16, 23, 27, 93, 94, 96, 100, 111, 113, 121, 191, 203, 229
 Nikitina, S. J. 25–27
 Nöth, W. 48, 54, 58
 Nowicka, D. 203
 Nycz, R. 27
 Okrouhlíková, L. 13, 125, 127, 129, 137, 139, 231
 Olšovský, J. 209, 218, 225
 Ong, W. 19, 20, 27
 Óno, S. 78
 Opavská, Z. 186
 Otčenášek, J. 175
 Ouředník, P. 49, 50, 56, 175
 Ožegov, S. I. 147, 154
 Pačesová, I. 128
 Pajdzińska, A. 155, 162, 163, 167, 176, 189, 194, 204
 Pala, K. 175
 Palouš, R. 219, 224
 Panevová, J. 194, 204
 Patočka, J. 47, 58, 218, 219, 224
 Paur, J. 138
 Pavelčík, J. 118, 120, 121
 Pawlak, A. 112
 Pazio-Wlazłowska, D. 40, 57, 58
 Petkevič, V. 162, 224
 Petr, J. 120, 121
 Petrasová, T. 179, 187
 Piasecka, A. 203, 225
 Piekarczyk, D. 203, 204
 Peirce, Ch. S. 48
 Pleskalová, J. 187, 204
 Pokorná, K. 34, 58
 Poštolková, B. 214, 224
 Procházka, P. 162, 224
 Procházková, B. 195, 204
 Propp, V. J. 176
 Prorok, K. 94, 96, 100, 114
 Przyboś, J. 106, 112
 Ptáček, V. 138
 Putin, V. V. 144–153
 Putna, M. C. 221, 225
 Pyers, J. E. 129, 130, 134, 135, 139
 Rak, M. 94, 95, 104, 113
 Ralli, N. 186
 Rejzek, J. 20, 38, 56, 166, 170, 173, 175, 212, 224
 Royt, J. 165, 175
 Rusínová, Z. 225
 Rycheva, E. 13, 141, 142, 154, 231
 Rychlík, M. 155, 162
 Sagara, T. 70, 72, 73, 78
 Saicová Římalová, L. 13, 58, 155, 157, 161, 162, 176, 205, 225, 231
 Satake, A. 73, 78
 Sedakova, I. A. 27
 Seifert, J. 31, 56
 Sharifian, F. 8, 77
 Schank, R. 193
 Schindler, F. 120, 121
 Skibina, V. 187
 Sknarjov, D. S. 142, 154
 Skorupka, S. 27
 Skoumalová, H. 162, 224
 Skrukwa, A. 112
 Slaměnicková, T. 71, 78
 Sławski, F. 100
 Soesman, A. 10
 Sochová, Z. 224
 Sokol, J. 48, 58
 Součková Linhartová 16, 111
 Součková, L. 16
 Stankiewicz, L. 106, 112
 Steiner, R. 10

- Stěpanova, L. 120, 121
 Straka, M. 196, 204
 Straková, J. 196, 204
 Sušil, F. 168, 169, 172
 Szadura, J. 203, 215, 225
 Szymańska, J. 93, 114

Š
 Šedinová, H. 175
 Šemelík, M. 14, 179, 183, 184, 187, 232
 Šichová, K. 179, 185, 187
 Šilar, F. 77
 Širakawa, Š. 77
 Škanderová, A. 43, 58
 Škrabal, M. 162, 224
 Šlédrová, J. 58, 205
 Šmahelová, H. 176
 Šmilauer, V. 120, 121
 Šťastná, L. 8, 13, 16, 58, 156, 158, 162–164, 176, 204, 224, 232
 Švarcová, Z. 10, 70, 78
 Švedova, N. J. 189, 203

T
 Tacukawa, Š. 68, 78
 Takahaši, T. 75, 78
 Tille, V. 175
 Tkachman, O. 137, 139
 Tógó, J. 68, 78
 Tokarski, R. 204
 Tolstaja, S. M. 23, 24, 28
 Tolstoj, N. I. 189, 203
 Tomaszewski, W. 106, 112
 Traxler, J. 120, 121
 Trnka, R. 48, 57
 Truneček, P. 162, 224
 Turner, M. 193, 200, 204, 211, 225
 Turowiczówna, J. 110

U
 Uher, D. 71, 78
 Uličný, O. 204
 Uryson, J. V. 24, 28

Van Rossum, G. 196, 204

Vaňková, I. 8, 10, 11, 14, 15, 27, 31, 33, 34, 38–40, 45, 49, 50, 53, 54, 57–59, 68, 77, 78, 81, 89, 95, 139, 141, 153, 154, 162, 176, 179, 187, 189–191, 203–205, 209, 211, 219, 224, 225, 232
 Velíšek, Z. 214
 Veselka, M. 203
 Vettori, C. 186
 Vilímeček, V. 118, 121
 Vitkovskaya, V. 205
 Vodrážková, V. 8, 14, 57–59, 77, 139, 153, 162, 189, 193–195, 197, 203, 205, 211, 225, 232
 Vondříčka, P. 162, 224
 Všianský, J. 175

Waszakowa, K. 192, 205
 Wężowicz-Ziółkowska, D. 93, 96–98, 102, 106, 114
 Wiendl, J. 8, 58, 78, 154, 203–205
 Wierzbicka, A. 32, 33, 47, 59
 Wildová, Z. 187
 Williams, K. 225
 Wójcicka, M. 113
 Wolker, J. 44, 56, 60, 61

Yu, N. 71, 73, 78

Zajíc, J. 222, 225
 Zaleski z Oleska, W. 112
 Zamjatin, J. I. 86, 88
 Zanežgina, N. 189, 205
 Zaorálek, J. 116–118, 120, 121, 167, 175
 Zasina, A. 162, 224
 Zbořilová, R. 8, 16, 51, 57–59, 77, 139, 153, 162, 203, 205, 211, 225
 Zeman, D. 204
 Zeman, J. 138
 Zeman, M. 142–145, 147, 148–151, 153
 Zgółkowa, H. 27
 Zinken, J. 225

Żywicka, B. 203

Summary

Horizons of Cognitive-Cultural Linguistics III.

The Body and Corporeality in Language and Cultural Conceptualizations

For the third collaborative monography in the series **Horizons of cognitive-cultural linguistics**, the authors have chosen – after the preceding volumes dedicated to stereotypes, conceptual schemes, and metaphors¹ – another topic, a related one, connected with the other within the field of cognitive-cultural linguistics. This time, there is the body and human (or even other than human) corporeality in the center of attention. The title also reflects that the theme of corporeality is developed in the “linguistic and cultural conceptualizations”.

The focus on interconnecting language and culture – even languages and cultures – was indeed reflected in the preceding volumes. It is also related to the aspect of comparison, both on the implicit and explicit level. Special attention is given to parts or aspects of the world image focusing on their conceptualization not only in the Czech language (however it is the most frequent), but also in Polish, Russian, and culturally distant (while in the observed aspects even more remarkable) Japanese. Last but not least, the Czech sign language was taken into account, which is performed not in the written and spoken form but in the visual-motoric mode.

1 Compare: Vaňková, I. – Vodrážková, V. – Zbořilová, R. (eds.) (2017): *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky. Schémata a stereotypy v mluvených a znakových jazycích*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. (*Horizons of cognitive-cultural linguistics. Schemes and stereotypes in spoken and sign language*. /This volume has not been translated to English yet./)

Vaňková I. – Štátná, L. (eds.) (2018): *Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky II. Metafora, stereotypy a kulturní rozrůzněnost jazyků jako obrazů světa*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. (*Horizons of cognitive-cultural linguistics II. Metaphors, stereotypes and the cultural diversity of languages as the world images*. /This volume has not been translated to English yet./)

Traditionally, there are lexicographers among the authors. Indeed, the specific reflection of corporeality is visible in dictionary entries, too. These are entries related to taboo lexemes (esp. regarding corporeality) or lexemes oriented to somatic expressions (in search of some suitable methods for creating a special onomasiological dictionary).

This book is the author's first publication within an association called **Antropolingva**². This association was officially established in 2019, but it was being born and existed informally a long time before, as approved by other collaborative books. All authors contributing to the current publication are members of Antropolingva. It is pleasant that they were also able to include two honor members from abroad. These are Jerzy Bartmiński and Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, both of whom represent Lublin cognitive ethno-linguistics, which means a crucial context for Czech cognitive-cultural linguistics. Thus, the book is enhanced with translations of two studies focused primarily on the Polish world image, but also bringing a contrastive view focused on the Czech language and cultural world image.

Eyesight and hearing – represented by eyes and ears – are usually marked as cognitive senses. The first chapter of the book is devoted to them. **Jerzy Bartmiński**, in his study called **Is sight more important than hearing? About the semantics of Polish vocabulary for seeing and hearing**, considers the fact that in everyday communication, eyes and ears, sight (seeing) and hearing understood as equal, i.e. as body parts, senses and activities of the same level, two basic sources of information about the world. Language data approve this experience to some extent, but the more precise analysis of derivatives and phrasemes uncovers remarkable differences, too. The author focuses on differences between the sight and hearing, regarding the quality of information acquired in the process of seeing and hearing. The verbs of seeing combine sensual meanings with mental ones (in Czech/ Polish *widzieć/vidět*, meaning 'to see', 'to receive sight perceptions' → *widzieć/vidět*, meaning 'to see', 'to understand, imagine, assess'), while the verbs of hearing combine sensual meanings with the ethical one (Polish/Czech *sluchać / slyšet, poslouchat*, meaning 'to hear, to listen', 'to receive acoustic perceptions' → *sluchać kogo / poslouchat* 'to listen to/obey whom', 'to behave according to someone's wishes, advice, orders'). This meaning is further anchored by its derivatives: Polish/Czech *posłuszny/poslušný*, meaning 'obedient to someone's will', Polish *posłuch* meaning 'obeying, respecting someone's authority', Polish/Czech *posłuszeństwo/poslušnost*, meaning 'subordination to someone's will, following someone's orders; discipline'. Com-

2 See the materials in the conclusion of the book, and on <<http://antropolingva.eu/>>.

pare also Polish *śluszny, słusznie, słusność* meaning ‘right, rightly, rightfulness; accordance with truth and principles of what someone thinks and does’. The extension of the process of hearing into this mode has got a religious (biblical) basis, as it presupposes a humble acceptance of the word (or “the inner voice of conscience” or “the voice of God”).

The block of the next three chapters focus on the topic of human corporeality in relation to the aspects which do not create the human body physically (materially), but which (as proved by some common as well as artistic and philosophical conceptualizations) set up the basis of our human existence. What does it mean: the soul, the mind, the psychical state, emotions, empathy, compassion? And how are “the inner parts”, “the deep states”, i.e. the unknown, reflected on the surface? In the chapter called **A light smile on their face. The contrast of THE APPARENT – THE UNAPPARENT, THE INSIDE – THE OUTSIDE, and THE SURFACE – THE DEPTH in somatic conceptualizations of the human**, the above-mentioned questions are asked (from the perspective of linguistic phenomenology) by **Irena Vaňková**. For her argumentation, she uses language material from dictionaries and literary texts, thematizing the human through some of their body parts, representing “the surface” or “the inner”, “the depth”. The first member of the opposition is usually represented by the face (or even by the forehead or the nose) as well as the mouth or the tongue, which are all body parts understood as the means of communication. The other one, “the depth” (the center of the personality) is associated with expressions such as *heart* or *head* and with special non-somatic expressions, “psychisms”, such as *the soul* or *the mind*. Slightly different are somatic expressions representing real inner organs such as *the guts, bowels, womb, stomach*, etc., whose secondary function may support the “non-somatic” semantics. The chapter then focuses on the face as a body part, whose primary function is the outer manifestation (thanks to the mimics), and communication.

This theme is followed by another chapter by **Tereza Nakaya**. In her chapter called **The corporeal aspects of the Japanese term *kokoro* – from “somato-psychism” to “psychism” of a somatic nature**, she introduces a significant term of the Japanese culture, which is impossible to translate as a single expression. The lexeme *kokoro* was used in old Japanese simultaneously as a somatism (an expression denoting the heart as an organ) and a “psychism” (an expression denoting psychical states, the mind, the soul, etc.). Later, it started to be used only in its abstract sense. The links to the corporeal aspect of the initially dual nature of *kokoro* are obvious in the very structure of the term and it is possible to trace them in all kinds of language data. The language material also proves that *kokoro* as the central term of the mental lexicon has always been set to an oppositional relation not only

to the body (karada, mi), with that it makes a unity of the living human, but also to some body parts.

The study by **Hana Bednářová**, in the chapter called **The Robot as an almost-human. The approach to the humane in the work of Karel Čapek on the basis of differences between the Robots and the humans**, focuses on the differences between what is human and what is non-human in the work of Karel Čapek, based on the differences between people and Robots. In the center of attention, there is the drama *R.U.R.*, where artificial beings called by a unique Czech term *ROBOT* take parts. From their descriptions as well as from the utterances and actions of the characters, we can deduce the qualities, which, according to Karel Čapek, define the human being. These are not only human emotions, empathy, and sociability, but also features in physical behavior (gestures, mimics, etc.) which prove emotions and openness to dialogue. Unlike the Robots, made only for work, the human being smiles, cries, and likes unnecessary activities, such as going for a walk. Mainly, the human being can show compassion, sacrifice oneself for others, and love, which is related to the eventual creation of other humans: without that, people would extinct.

After this part, thematizing more generally (and in relation to different cultures) some questions related to crucial representations of the human and the aspects understood as specific for the human, there follow two chapters about corporeality in the folklore. They focus on the traditional folklore, and thus, on the language image of the world, in which the corporeal aspect is conceptualized in a rather specific way. Both chapters thematize gender differences related to the body, firstly, in the sexual context, and secondly, in the context of the garments associated traditionally with the particular gender in the world image.

In the chapter called **Sexual (in)capacity within Polish folklore poetry, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska** focuses on a specific genre of the love lyrics called *erotic*. It frequently uses erotic motives, typically through a special symbolic code, in which male and female reproductive organs (and men and women in the sexual context) are associated with pairs of animals (the victim and the aggressor) such as a mouse and a tomcat, with the image of a field or meadow and the tools purposed for cultivating it (a plow, scythe, etc.). The erotic fixates the important values important of the folklore culture, e.g. sexual capacity. Its opposite, the incapacity of the lover, is, from the female perspective, coded as, for example, a defect of his tool (*rotten flails, a broken wheel*) or an animal (*a limping horse*). In the traditional culture, the capacity to carry out a love act is associated not only with people but also with the whole universe. Thus, from the female perspective, a man without this capacity is perceived as *a seriously disabled person*.

Anna Christou is the author of the next chapter called ***I wore trousers and he wore a skirt, so sad times started for me! Female and male clothes as a symbol of femininity and masculinity in the traditional world image.*** She shows that in the language image of the male and female body, there are not only biological differences in the foreground but also some culturally conditioned features. One of the typical examples is male and female clothes. Trousers already lost their status of typically male clothes during the women's emancipation process, while a skirt remains a domain of women and an attribute of the feminine. In the Czech language world image, a skirt even metonymically represents a woman (besides other pieces of clothes). It is not only 'the bottom part of an outer female garment', but it also symbolizes the erotic attractiveness of women for men, the traditional gender role, and the guardian role of the mother. In contrast, trousers are a symbol of male dominance. Thus, an exchange of the male and female clothes means an exchange of the roles and is assessed negatively. In folklore and phraseology, this takes a mocking form and it is connected with playing with stereotypes.

The next four chapters focus on individual body parts. The first two focus on the human body, while the next ones consider bodies of other beings, too. Based on this opposition, the difference between own and foreign is set down in Czech.

Lenka Okrouhlíková is the author of the chapter called **Human body parts in the Czech sign language.** Here, she shows some strategies used in the signs for denoting outer parts of the human body. Indeed, the body parts, located inside the signing space (the upper half of the body, approx. to the waist height) as its elements, are most commonly denoted through the direct deixis. For denoting smaller body parts (the eye, the nose) is normally used a stretched or bent index finger, for bigger parts (the belly, the chest) is used a flat hand with stretched fingers. The hand contacts the appropriate body part, usually in a repeated movement. Signs for the body parts outside the signing space (the bottom half of the body) usually use the mapping strategy: the arm represents the leg (the heel, the shin), the size and shape specifier (the calf, buttocks), or lexicalized signs articulated in a neutral space (reproductive organs, the knee). Necessary part of signs is usually mouthing based on the Czech language. Thus, most signs for body parts use direct referencing and they are deictic, but not identical with indexical gesture signing.

The "corporeal" phrasemes in two different languages and two cultural contexts are examined by **Ekaterina Rycheva**, in her study called **Somatic phrasemes in the Czech and Russian political discourse.** The author starts from a rich database of phrasemes from official speeches of the top

Czech and Russian state representatives. Using examples, she presents both similarities and differences in the use of some somatic phrasemes in Czech and Russian, which can be explained by the cultural specifics of both languages. In the center of attention, there are phrasemes with components such as *head, arm, shoulder, muscles, heart, eye, ear, finger/toe, and leg*, and their Russian equivalents.

The next chapter called **Hair, hairs, and other non-hair in the contemporary Czech: the opposition of us versus THE OTHERS** was written by **Lucie Saicová Římalová**. In her analysis based on the dictionary and corpus material and focused on the basic lexemes denoting hair and various types of body hairs (*hairs, beard, eyelashes, eyebrows*) in the current Czech language, she highlights the border between “the human” and “the non-human”. Especially important for the author is drawing the border between “the human” and “the animal”. In the examined domain, there are other interesting oppositions, for example between MAN and WOMEN (also regarding the taboo issue of unwanted body hairs) or between THE BODY PARTS OF LIVE ANIMALS and THE PRODUCTS FROM THEIR SKINS and FUR (*coat, horsehair*).

The next chapter also focuses on the body parts of other than human beings and only secondarily with man. **Lucie Šťastná** called it **Wings, quills, and feathers as special parts of a (not only) bird body**. She examines the image of wings, quills, and feathers based on the data from the Czech language dictionaries and the folklore. The dictionaries define the wings as ‘the flying apparatus of birds and insects’. Moreover, in the human world, they symbolize freedom and courage or its loss (*his wings grew up, to cut someone’s wings*), and also protection and security for a weaker individual (*to take somebody under someone’s wings*). Besides birds, wings are also an attribute of angels, i. e. supernatural beings, in whose image the wings are the most significant visual component distinguishing their body from a human one. The birds are also connected with feathers, which cover their body as well as serve as a product used by humans (as a stuffing of duvets). Feathers in the hats of young men used to be a symbol of their maturity, capability, and virtues. In the folklore texts, the wings and feather (and also birds in general) are often a part of love metaphors.

The authors of the (almost) last two chapters are lexicographers. The specifics of the vocabulary related to the corporeal aspect of human beings and their lives are undoubtable and they bring many specific issues in the process of creating new dictionary entries. In the chapter called **Representations of corporeality in the dictionary: search for the fragile balance**, **Michaela Lišková** and **Martin Šemelík** consider primarily the taboo ones. The authors came out mainly from their experience with *The academic dic-*

tionary of the current Czech language. Metalexigraphy (not only the Czech one) has got some blank spaces, including the lexicographical approach of the taboo themes. Among them, there are certain body parts and physical acts. The authors choose their examples from the semantic field of being overweight (*chubby*), sexuality (*to deflower someone*), and digestion (*to throw up*). There are dilemmas there related to the creation of explanatory periphrases, the style assessment of the expressions, and mainly with the exemplification of the entries.

Veronika Vodrážková called her chapter **Collections and narrations as a component of the headword compilation of somatic expressions. On the example of the term LEG/LEGS**. She focuses on the methodological issues related to the creation of an entry in a cognitive- and culture-oriented dictionary of somatic terms, which is currently being worked on in the Czech environment. Such entry should deal with working the given body part in stereotypical narrative structures (using leg/legs as an example, it is walking, kicking, putting on shoes, etc.) and in typical collections (LEGS-ARMS, LEGS-SHOES, etc.). Focusing on the issue of what narrations and collections are significant for the term LEG/LEGS, the author introduces an original testing method (the method of signal words), which allows gaining a vocabulary field related to the given expression.

The book is concluded with a study by **Irena Vaňková**, called **“Horizon in its essence”: VISUAL ORIENTATION IN SPACE as a source area for metaphors and the term ABSOLUTE HORIZON in the works of Václav Havel**. It introduces the metaphorical extensions connected with a visually-spatial term HORIZON. The term points toward the semantic unit of time, as well as toward the area of thought processes and spirituality – this phenomenon can be witnessed, through the usage of the term ABSOLUTE HORIZON, in *Letters to Olga* by Václav Havel.

Irena Vaňková (ed.)

Horizonty kognitivně-kulturní lingvistiky III

Tělo a tělesnost v jazykových a kulturních konceptualizacích

Vydala Univerzita Karlova, Filozofická fakulta,
nám. Jana Palacha 2, Praha 1

Typografická osnova František Štorm
Redakce a rejstřík Ladislava Součková Linhartová
Sazba z písma Skolar Dušan Neumahr
Vyrobila Togga, spol. s r. o., Praha
Vydání první, Praha 2020

Jerzy Bartmiński

Hana Bednářová

Anna Christou

Michaela Lišková

Tereza Nakaya

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska

Lenka Okrouhlíková

Ekaterina Rycheva

Lucie Saicová Římalová

Martin Šemelík

Lucie Šťastná

Irena Vaňková

Veronika Vodrážková

FILOZOFICKÁ FAKULTA
Univerzita Karlova

ISBN 978-80-7671-007-8

